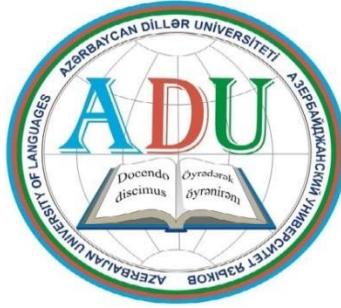

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№4, 2023

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

*(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)*

Məmmədov Novruz (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

*(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)*

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevda

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. İ.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Mammadov Novruz (deputy editor)

(Azerbaijan University of Languages, professor)

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajjiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajjiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Мамедов Новруз *проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Гарибова Джала *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Джейхун *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Байрамов Кылынджхан *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Джахангиров Фикрет *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Гаджиева Кифает *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Халилли Шахин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманова Севда *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Каримов Намиг *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Кунина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Мамедов Азад *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Набиева Наиля *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Ибрагим Ульфат *к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахрадин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Милжкович Эма *проф.
Белградского университета, Сербия*

Туркмен Фикрет *проф. Эгейский университет,
Турция*

Бушотен Хендрик *проф. Университета Майнц,
Германия*

Байханов Исмаил *доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия*

Беженару Людмила *проф. Ясски Университет,
Румыния*

Лаптева Наталья *проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь*

Рамазан Коркмаз *проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция*

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Aysel Şabanova (ADNSU)</i> İNGİLİS DİLİNİN SİYASİ DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN FRAZELOGİZMLƏRİN TƏHLİLİ	14
<i>Elnarə Yəhyayeva (ADU)</i> ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASININ DİLİNDƏ KVAZİPEDİKATİVLİYİN İFADƏSİ.....	19
<i>İbrahim Kərimov, İnarə Mütəllimova (ADU)</i> SOSİOLİNGVİSTİKA VƏ KOMMUNİKASIYA	24
<i>Qətibə Rüstəmovə (ADU)</i> CÜMLƏNİN MƏNASININ DƏQİQLƏŞMƏSİNDƏ ƏSAS LİNGVİSTİK VASİTƏLƏR.....	30
<i>Nərgiz Qurbanlı (ADU)</i> SÖZ YARADICILIĞININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	37
<i>Sofiya Mirzəyeva (ADU)</i> ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ANA DİLİ QAYĞISI.....	42

ƏDƏBİYYAT

<i>Nailə Sadıqova (ADPU)</i> POEZİYANIN YARADICILIQ İLAHƏSİ KİMDİR?.....	49
<i>Zülfiyyə Nağıyeva (ADU)</i> ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ” ƏSƏRİNİN MOTİVLƏRİ ƏSASINDA MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ	54

METODİKA

<i>Afət Namətova (ADU)</i> ORTA MƏKTƏBİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNİN MÜASİR METODLARI	61
<i>Aytən Qarayeva (ADU)</i> MƏKTƏBƏQƏDƏR PİLLƏDƏ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN MÜASİR ÜSULLARI.....	66

Fan Jiahao (BSU)

MÜASİR RUS VƏ ÇİN METODİK YANAŞMASIDA RUS DİLİNİN TƏDRİS
DİNAMİKASI.....73

Nərminə Rəcəbova (BDU)

TƏLİM BACARIQLARI VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ
PROSESİNDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI.....81

PEDAQOGİKA

Afaq Qasımova (LDU)

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN HİMAYƏDARI.....87

Elnarə Cabbarova (ADPU-nun Şəki filialı)

GƏNCLƏRİN TƏRBİYƏSİNDƏ MUZEYLƏRİN ROLU91

Aytən Daşdəmirova (ADPU)

DƏYƏRLƏRİN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN PEŞƏ DƏYƏRİ ÜÇÜN
ƏHƏMİYYƏTİ.....96

Minəsvər Məmmədova, Güllü Güllərli,

Emin Nəsirov (Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut)

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNTERAKTİV VƏ İMMERSİV TƏLİM
METODLARININ TƏTBİQİNİN EFFEKTİVLİYİ.....102

Rəna Məmmədova (Hərbi İdarəetmə İnstitutu)

HƏRBİ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİSKURS SƏRİŞTƏSİNİN
ROLU.....111

Səbinə Əkbərova (Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut)

TƏHSİLDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ117

PSIXOLOGİYA

Şamama Ağamuradova (Dağıstan Dövlət Texniki Universiteti)

TURİZM MENECMENT FƏLİYYƏTİNDƏ MOTİVASİYANIN
PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ121

Rza Xəlilov (M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı)

HƏYATIN TAMLIĞI TƏKAMÜLÜN XİDMƏTİNDƏ.....127

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərli (ADU)

SOSIAL KONFLİKTLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ MAHİYYƏTİ,
MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ134

TİBBİ BİLİKLƏR

Aygün Kərimova, Zümrüd Hüseynova (ADU)

TALASSEMİYA XƏSTƏLİYİNİN İLKİN ƏLAMƏTLƏRİ138

Ziyafət Rəfiyeva (ADU)

KƏLLƏ-BEYİN TRAVMALARINDAN SONRA BƏRPA ÜSULLARI144

PERSONALİLƏR

HEYDƏR ƏLİYEV – 100.....150

XRONİKA.....152

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Aysel Shabanova (ASOIU)</i> THE STUDY OF PHRASEOLOGISMS USED IN POLITICAL DISCOURSE OF ENGLISH LANGUAGE.....	14
<i>Elnara Yahyayeva (AUL)</i> QUASIPEDICATIVE POINTS IN THE LANGUAGE OF MEDIEVAL VERNACULAR POETRY.....	19
<i>Ibrahim Karimov, Inara Mutallimova (AUL)</i> SOCIOLINGUISTICS AND COMMUNICATION.....	24
<i>Gatiba Rustamova (AUL)</i> THE MAIN LINGUISTIC MEANS IN CLARIFYING THE MEANING OF THE SENTENCE.....	30
<i>Nargiz Gurbanli (AUL)</i> THE GENERAL ISSUES OF WORD CREATION.....	37
<i>Sofia Mirzayeva (AUL)</i> THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV'S CARE OF NATIVE LANGUAGE.....	42

LITERATURE

<i>Naila Sadygova (ASPU)</i> WHO IS THE POETRY MUSE?.....	49
<i>Zulfiya Naghiyeva (AUL)</i> ANAR'S MYTHOLOGICAL OUTLOOK BASED ON THE MOTIFS OF "AG KOCH, KARA KOCH".....	54

METHODICS

<i>Afet Nematova (AUL)</i> MODERN METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT THE INITIAL STAGE OF SECONDARY SCHOOL.....	61
<i>Ayten Garayeva (AUL)</i> MODERN MEANS OF TEACHING ENGLISH AT PRE-SCHOOL LEVEL.....	66

<i>Fan Jiahao (BSU)</i>	
THE DYNAMICS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE IN MODERN CHINESE AND RUSSIAN METHODOLOGICAL THINKING.....	73

<i>Narmina Rajabova (BSU)</i>	
TEACHING SKILLS AND ITS OPPORTUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF THE TEACHING PROCESS OF ENGLISH LANGUAGE.....	81

PEDAGOGICS

<i>Afag Gasimova (LSU)</i>	
PROTECTOR OF OUR NATIONAL – SPIRITUAL VALUES.....	87

<i>Elnara Jabbarova (Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University)</i>	
THE ROLE OF MUSEUMS IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE.....	91

<i>Aytan Dashdamirova (ASPU)</i>	
CLASSIFICATION OF VALUES AND THEIR SIGNIFICANCE FOR PROFESSIONAL VALUE.....	96

<i>Minavvar Mammadova, Gullu Gullerli, Emin Nasirov</i> <i>(Military Institute named after Heydar Aliyev)</i>	
APPLYING INTERACTIVE AND IMMERSIVE TEACHING METHODS IN THE MILLITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	102

<i>Rena Mammadova (Military Management Institute)</i>	
THE ROLE OF DISCOURS AND DISCOURS COMPETENCE IN TEACHING MILLITARY ENGLISH.....	111

<i>Sabina Akbarova (Military Institute named after Heydar Aliyev)</i>	
THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN EDUCATION.....	117

PSYCHOLOGY

<i>Shamama Aghamuradova (Dagestan State Technical University)</i>	
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION IN TOURISM MANAGEMENT.....	121

<i>Rza Khalilov (Baku branch of Lomonosov Moscow State University)</i>	
FULLNESS OF LIFE IN THE SERVICE OF EVOLUTION.....	127

SOCIAL SCIENCES

Nazila Safarli (AUL)

THE ESSENCE, GOAL AND SIGNIFICANCE OF RESOLVING SOCIAL CONFLICTS.....	134

MEDICAL SCIENCES

Aygun Karimova, Zumrud Huseynova (AUL)

INITIAL SYMPTOMS OF THALASSEMIA.....	138

Ziyafat Rafiyeva (AUL)

REHABILITATION AFTER TRAUMATIC BRAIN INJURY.....	144

HEYDAR ALIYEV – 100.....	150

UNIVERSITY LIFE.....	152

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Айсель Шабанова (Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности)</i> АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	14
<i>Эльнара Яхьяева (АУЯ)</i> ВЫРАЖЕНИЕ КВАЗИПЕДИКАТИВНОСТИ В ЯЗЫКЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ.....	19
<i>Ибрагим Каримов, Инара Муталлимова (АУЯ)</i> СОЦИОЛИНГВИСТИКА И КОММУНИКАЦИЯ.....	24
<i>Гатиба Рустамова (АУЯ)</i> ОСНОВНЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В УТОЧНЕНИИ ЗНАЧЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ.....	30
<i>Наргиз Гурбанлы (АУЯ)</i> ОБЩИЕ ВОПРОСЫ СЛОВОТВОРЧЕСТВА.....	37
<i>Софья Мирзаева (АУЯ)</i> ЗАБОТА О РОДНОМ ЯЗЫКЕ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА.....	42

ЛИТЕРАТУРА

<i>Наиля Садыгова (АГПУ)</i> КТО ОНА МУЗА ПОЭЗИИ?.....	49
<i>Зульфия Нагиева (АУЯ)</i> МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ АНАРА ПО МОТИВАМ «АГ ГОЧ, КАРА ГОЧ».....	54

МЕТОДИКА

<i>Афет Нематова (АУЯ)</i> СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ.....	61

<i>Айтен Гараева (АУЯ)</i> СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ДОШКОЛЬНОМ УРОВНЕ.....	66
<i>Фань Цзяхао (БСУ)</i> ДИНАМИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В СОВРЕМЕННОЙ КИТАЙСКОЙ И РУССКОЙ МЕТОДИЧЕСКОЙ МЫСЛИ.....	73
<i>Нармина Раджабова (БГУ)</i> НАВЫКИ ОБУЧЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ РАЗВИТИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	81

ПЕДАГОГИКА

<i>Афаг Гасымова (ЛГУ)</i> ЗАЩИТНИК НАШИХ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ.....	87
<i>Эльнара Джаббарова (Шекинский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета)</i> РОЛЬ МУЗЕЕВ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ.....	91
<i>Айтен Дашдемирова (АГПУ)</i> КЛАССИФИКАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ.....	96
<i>Минаввар Мамедова, Гюллу Гюллерли, Эмин Насиров (Военный институт имени Гейдара Алиева)</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ И ИММЕРСИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	102
<i>Рена Мамедова (Институт военного управления)</i> РОЛЬ ДИСКУРСА И ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	111
<i>Сабина Акбарова (Военный институт имени Гейдара Алиева)</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ОБРАЗОВАНИИ.....	117

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Шамама Агамуродова (Дагестанский государственный технический университет)</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ В УПРАВЛЕНИИ ТУРИЗМОМ.....	121

*Риза Халилов (Бакинский филиал Московского Государственного
Университета имени М. Ломоносова)*
ПОЛНОТА ЖИЗНИ В СЛУЖЕНИИ ЭВОЛЮЦИИ.....127

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Назиля Сафарли (АУЯ)
ЗНАЧЕНИЕ, ЦЕЛЬ И СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ
КОНФЛИКТАМИ.....134

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Айгюн Каримова, Зумруд Гусейнова (АУЯ)
НАЧАЛЬНЫЕ СИМПТОМЫ ТАЛАССЕМИИ.....138

Зияфат Рафиевой (АУЯ)
ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПОСЛЕ ЧЕРЕПНО – МОЗГОВЫХ ТРАВМ.....144

ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100.....150

ХРОНИКА.....152

DİLÇİLİK

Aysel Şabanova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN SİYASİ DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN FRAZELOGİZMLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *siyasət, siyasi diskurs, frazeologizm, semantik məna*

Keywords: *politics, political discourse, phraseologism, semantic meanings*

Ключевые слова: *политика, политический дискурс, фразеологизм, семантические значения*

Giriş. Müasir dövrümüzdə siyasi diskurs qlobal informasiya məkanında əhəmiyyətli yer tutan ünsiyyət formasıdır. Siyasi diskurs dedikdə biz, eyniadlı kontekstdə işlənən, xüsusi məqsəd və özünəməxsus xüsusiyyətlərə sahib olan, bu və ya digər formatda (yazılı, şifahi) ifadə olunan, siyasi məzmunlu düşüncə və mülahizələrin kommunikasiyayönümlü və interaktiv ifadəsidir [1]. Siyasi diskurs seçki öncəsi debatlar, partiya proqramları, siyasətçilərin çıxışı və digər diskussiyalarda istifadə olunan nitq aktlarının məcmusudur. Hamıya məlumdur ki, siyasətçilər dil vasitəsilə xalqa, cəmiyyətə kifayət qədər güclü təsir göstərərək onlarda bu və ya digər fikrin formalaşmasına, yaxud dəyişməsinə səbəb ola bilərlər. Məhz bu baxımdan siyasətçilərin dili, başqa sözlə desək, onların işlətdiyi sözlər, cümlələr, hətta intonasiyaları əvvəlcədən ətraflı şəkildə planlaşdırılır.

Frazeologizmlər dilin lüğət tərkibinin xüsusi layını təşkil edən obrazlı, metaforik, ekspressiv vahidlərdir. Bu vahidlər nitqin daha axıcı və rəngarəng olmasına xidmət edirlər. Frazeologizmlər geniş işlənmə dairəsinə malikdirlər, onlara ingilis dilinin bütün diskurs növlərində rast gəlmək mümkündür.

Siyasi diskursda işlənən frazeologizmlər müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. Belə ki, onlar nitqə canlılıq, axıcılıq gətirir, emosional çalarlar qatır, onu daha estetik edir və təsir gücünü qüvvətləndirir. Siyasətçilər bu vahidlərdən bu və ya digər hadisəyə münasibət bildirəndə, öz məqsəd və vəzifələrini ifadə etdiklərində, yaxud xalqı hər hansı bir məsələyə inandırmağa çalışanda istifadə edirlər.

Tədqiqat işində biz, Amerika Birləşmiş Ştatları və Birləşmiş Krallıq siyasətçilərinin nitqlərini təhlil etmiş, onların istifadə etdikləri frazeologizmləri araşdırmağa çalışmışıq. Əsas material həmin ölkələrin dövlət başçılarının və digər dövlət xadimlərinin inaqurasiya mərasimi zamanı çıxışları, müsahibələri, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrində (“*The Guardian*”, “*New York Times*”, “*The Washington Post*”) dərc olunmuş fikirləridir.

ABŞ siyasətçilərinin nitqlərində istifadə etdiyi frazeologizmlərə nəzər salaraq 1967-75-ci illərdə ABŞ prezidenti olmuş Ronald Reyqan inaqurasiya çıxışında müxtəlif frazeologizmlərdən istifadə etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatı mövzusunda to-xunan prezident fikrini “Business of our nation goes forward ...”, “All of us together, in and out of government, must bear the burden...”, “It is, rather, to make it work, work with us, not over us; to stand by our side, not get a free ride” [2] frazeologizmlərində istifadə etməklə xalqa çatdırmışdır.

- go forward – çiçəklənmək, inkişaf etmək;
- bear the burden – çətinliklərə sinə gərmək, bütün yükü öz üzərinə götürmək;
- get a free ride – başqasının hesabına yaşamaq.

Yuxarıda qeyd olunan frazeologizmləri işlətməklə sabiq prezident ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə əlindən gələni edəcəyini və sahədə dövlətlə bərabər xalqın da üzərinə müəyyən öhdəliklər düşdüyünü qeyd edərək onları tənbellikdən uzaq olmağa çağırırdı. R.Reyqan 1987-ci ildə Almaniyaya səfəri zamanı «Berliner heart, Berliner humor, yes, and a Berliner arrowy tongue (kəskin sözlü) ifadəsi işlətməmişdir. Alman xalqına xas olan xüsusiyyəti vurğulayaraq R.Reyqan onları yaxşı tanıdığı və onlara daha yaxın olduğunu hiss elətdirmək istəmişdir.

ABŞ-in digər sabiq prezidenti Corc Buş çıxışlarında tez-tez dini frazeologizmlər işlədir və bununla da o, vətəndaşlarda özünə olan etimadı artırmağa çalışırdı. Məsələn, “Good will (xoş niyyət) begets good will. Good faith (təmiz vicdan) can be a spiral that endlessly moves on”[3].

Amerika Biləmiş Ştatlarının 44-cü prezidenti Barak Obanın da çıxışlarında keyli sayda frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “This was not a normal part of the business cycle. This was not the actions of a few bad apples”, “If Democrats do poorly in November, however, Obama may have to seek common ground with a newly resurgent GOP that could control both chambers of Congress”, “You can tell that I’m a lame duck, because nobody is following instructions» [4]

- bad apple (cəmiyyətin pis, saxtakar fərdləri) – frazeologizmi dilə “One bad apple spoils the lot” atalar sözü vasitəsilə keçmişdir. B.Obama bu çıxışında ölkənin maliyyə sistemi haqqında məlumatları çatdırmış və bir qrup saxtakar insanların normal gedişata təsir edə bilməyəcəyini qeyd etmişdir;
- seek common ground (ortaq məxrəcə gəlmək) frazeologizmini işlədərək sabiq prezident ölkənin ümumi mənafehləri üçün hər iki partiyanın birgə hərəkət etməli olduğunu vurğulamışdır;
- lame duck frazeologizmi siyasi diskursda qarşıdan gələn seçkilərdə yenidən seçilməmiş və qısa müddət ərzində vəzifə səlahiyyətlərini icra edən şəxsə deyilir. B.Obama bu çıxışında onun artıq prezident olmayacağını bilən dövlət xadimlərinin təlimatlara ciddi şəkildə əməl etməməsindən narazı olduğunu qeyd etmişdir.

Apardığımız tədqiqata əsasən qeyd edə bilərik ki, ABŞ siyasətçiləri arasında çıxışlarında ən çox frazeologizm istifadə edən 2017-2021-ci illər arasında ölkəyə rəhbərlik etmiş Donald Trampdır. Bu da öz növbəsində onun nitqinin təsir gücünü artırmaqla emosional cəhətdən daha zəngin olmasına xidmət etmişdir. D.Trampın istifadə etdiyi bəzi frazeologizmlərə nəzər salaraq:

“We are going to start the engine rolling again, because... right now, our country is dying at 1 percent GDP...”, “Now, our jobs have been taken away, they’ve gone to Mexico, it’s a *one-lane highway* where they get the jobs...”, “He violates the *red line in the sand*, and he made so many mistakes”: [5]

- to violate the red line birləşməsinə işlədən ABŞ-ın 45-ci prezidenti hər bir ölkə üçün qırmızı xətt anlayışın olması və digər dövlətlərin bu xətti keçmək cəhdinin zorakılıq kimi qəbul edilməsi haqqında fikirlər söyləmiş və Yaxın Şərqdə baş verən hadisələri təhlil etməyə çalışmışdır;
- to start the engine rolling hərfi mənada dilimizə “mühərriki işə salmaq” kimi tərcümə olunan bu ifadə əsasən iqtisadi sferada işlədilir. Bu çıxışında D.Tramp mühərriki yenidən işə salaraq çatışmazlıqların daha asan müəyyənəndirilib aradan qalxması haqqında fikirlər səsləndirmişdir;
- one-lane highway frazeologizmi siyasi diskursda məsələnin birtərəfli həlli başa düşülə bilər. Belə ki, sabiq prezident bu çıxışında Meksika dövlətinin təklif etdiyi çoxsaylı işləri və bu məqsədlə oraya axın edən insanların taleyi haqqında müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür;
- to draw a line in the sand frazeologizmi siyasi diskursda “nəyisə dayandırmaq, sonlandırmaq; məhdudiyət qoymaq” mənasında işlənir. D.Tramp bu çıxışında Suriyada sonlandırılmış bəzi əməliyyatların yenidən gündəmə gəlməsi məsələsinə toxunaraq bundan narahatlığını ifadə edir.

ABŞ-la yanaşı Birləşmiş Krallıq siyasətçiləri də çıxışlarında xeyli sayda frazeologizmlər işlədirlər. Bunlara misal olaraq, 70 il ölkəni idarə etmiş II Elizabetta, Marqaret Tetçer (sابق baş nazir), Nikolas Kleq (2010-15-ci illərdə baş nazirin müavini), Devid Kameron (sابق baş nazir), Con Meycor (sابق baş nazir) və digərlərini nümunə gətirmək olar:

Kraliçanın “My Government will continue to play a leading role in global affairs” [5] cümləsindəki istifadə etdiyi frazeologizmlə o, ölkəsinin beynəlxalq sistemdə həmişə liderliyini qoruyub saxlayacağını dilə gətirir.

Tədqiqata əsasən qeyd etmək mümkündür ki, Birləşmiş Krallıq siyasətçiləri arasında frazeologizmlərə ən çox müraciət edən dövlət xadimi Marqaret Tetçer olmuşdur. Sabiq baş nazir həmişə emosional, kəsərli, güclü təsir gücünə malik çıxışlarla yadda qalmışdır:

“We are the people who have received more Nobel Prizes than any other nation except America, and *head for head* we have done better than America, twice as well in fact”; “Rewriting British history as centuries of *unrelieved gloom*, opposition and failure”; “We’re not *harking back* to some nostalgic illusion about Britain’s role in the past”[6].

Head for head frazeologizmi dilimizə “adambaşına” kimi tərcümə olunur və bu çıxışında M.Tetçer əhalinin sayını nəzərə alaraq Nobel mükafatına ən çox layiq görülənlərin məhz öz millətinin nümayəndələri olduğunu vurğulayır.

Unrelieved/hopeless gloom frazeologizmi işlədən sabiq baş nazir keçmiş hökumətin fəaliyyətini ümitsiz zülmətə bənzədir.

Harking back ifadəsi isə siyasi diskursda özünü boş illuziyalarla ovutmaq anlamını ifadə edir və M.Tetçer Britaniyanın tarixdə rolunu dərk edərək bunu etməyəciyini vurğulayır.

“When *the curtain falls*, it is time to leave the stage” [7]. Con Meycor tərəfindən işlədilən bu cümlədəki frazeologizm “nəyinsə sonunun gəlməsi” mənasını ifadə edir və siyasi diskursda son dedikdə adətən hakimiyyət yaxud vəzifə dövrünün sonu nəzərdə tutulur. Bu cümlə də məhz C.Meycorun vida çıxışı zamanı səsləndirilmişdir.

Son olaraq digər sabiq baş nazir Devid Kamerunun istifadə etdiyi bəzi frazeologizmlərə nəzər salaq:

“They’re all *chasing the same rainbows*”; “I’d like to *pay tribute* to the outgoing prime minister for his long record of dedicated public service”. D.Kamerunun 1-ci nümunədə işlətdiyi birləşmə siyasi diskursda “boş yerə cəhd etmək, əldə edilməsi mümkün olmayan bir işin arxasınca getmək” kimi tərcümə olunur və bu çıxışında sabiq baş nazir opponentlərinin boş işlərlə məşğul olduqlarına eyham vurur. D.Kamerun 2-ci nümunədə “to pay tribute” frazeologizmini işlədərək özündən əvvəlki naziri yola salarkən ona dövlətə layiqincə xidmət etdiyi üçün minnətdarlığını ifadə edir.

Nəticə. Beynəlxalq əlaqələrin günbəgün genişləndiyi müasir dövrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişaf etdirilməsi aktual məsələlərdəndir. Bu məsələ siyasi diskursun dərin və hərtərəfli öyrənilməsinə labüd edir. Bir qayda olaraq siyasətçilər nitqlərinin daha emosional və təsirli etmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. Bu vahidlərdən biri də milli-mədəni çalarlarla zəngin olan frazeologizmlərdir. Verilmiş məqalədə Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya siyasətçilərinin çıxışları tədqiqata cəlb edilmiş və belə nəticə əldə edilmişdir ki, frazeologizmlər siyasi diskursda cəmiyyətə daha çox təsir göstərmək, insanlarla əlaqəni gücləndirmək, onları istiqamətləndirmək, nəyəyə inandırmaq və hətta müəyyən dərəcə idarə etmək məqsədilə işlədilir. Frazeologizmlər istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Frazeologizmlərin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, onlar bu və ya digər xalqın mental xüsusiyyətlərini inikas etdirir və bu vahidlərin bəzilərinin digər dillərdə ekvivalenti olmur və bu da öz növbəsində mədəniyyətlərarası ünsiyyəti bir qədər çətinləşdirir. İngilisdilli siyasətçilərin istifadə etdikləri frazeologizmləri şərti olaraq aşağıdakı tematik qruplara aid etmək olar: 1) təbiət hadisələri ilə bağlı olan frazeologizmlər (to fall through the cracks, to chase the rainbow); 2) alyuziya-frazeologizmlər (good-will, good faith və s.); 3) əsasən siyasət sahəsində işlənən frazeologizmlər (lame duck, curtain falls, pay tribute, bring gratitude və s.) 4) problem yaxud uğursuz vəziyyətləri ifadə edən frazeologizmlər (bear the burden, get a free ride, be a one-lane highway, start the engine rolling, violate the red line, draw a line in the sand və s.)

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilinin siyasi diskursunda işlənən frazeologizmlərin təhlili bu dilin lüğət fondunu daha dərinləndirən mənimsənilməsi ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası əlaqə və ünsiyyət kompetensiyasının inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Mövsümovna P. Mətn və diskurs arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər. Azərbaycan Universiteti. İpək Yolu.No 1, 2021, 179-182.
2. The Washington Post March 28, 2018. Available online: <http://www.daily-chronicle.com> 32

3. <https://iranprimer.usip.org/resource/george-hw-bush-administration>
4. <http://www.powerfulwords.info>
5. <https://amp.theguardian.com>.
6. <https://www.margareththatcher.org/speeches>
7. <https://twitter.com/jsteenhuizen/status/746975600808697857>
8. Юсупова С. М. Семантика идиом: сопоставительный анализ (на материале английского, немецкого, русского и чеченского языков). М.: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2016. 160 с
9. Valiyeva N.Ch. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 2014, 288 p.
10. Quliyeva K.V. Frazеoloji vahidlərin diskurs çərçivəsində təsnifi prinsipləri / ADU və Rusiya EA-nın Sibir şöbəsinin Filologiya İnstitutu. Koqnitiv və Tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri, Bakı, 2016. s.73-75

Summary

THE STUDY OF PHRASEOLOGISMS USED IN POLITICAL DISCOURSE OF ENGLISH LANGUAGE

Political discourse occupies an important place in the life of society and is an integral part of intercultural communication. It is also a way of interaction between politicians and the population. Many politicians use various stylistic techniques to have a significant impact on society. One of the most common, which are idioms. Idioms help to influence listeners, to some extent manipulate their consciousness; they attract listeners with their brightness. The relevance of this work is determined by the fact that understanding the meanings of idioms is very important for determining the semantic load. Understanding the meanings of an idiom is a very difficult task, given the difference in linguistic and cultural perception. This article examines and analyzes idioms in the political speeches of politicians of the United States and Great Britain.

Резюме

АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Политический дискурс занимает важное место в жизни общества и является неотъемлемой частью межкультурной коммуникации. Это также способ взаимодействия между политиками и населением. Многие политики используют различные стилистические приемы, чтобы оказать существенное влияние на общество. Одним из самых распространенных приемов являются идиомы. Идиомы помогают влиять на слушателей, в какой-то степени манипулировать их сознанием; они привлекают слушателей своей яркостью. Понимание значений идиом очень важно для определения смысловой нагрузки сообщения, это сложная задача, учитывая разницу в языковом и культурном восприятии. В данной статье рассматриваются и анализируются идиомы в политических речах политиков Соединенных Штатов Америки и Великобритании.

Rayci: prof. İ.Qasimov

Elnarə Yəhyayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASININ DİLİNDƏ KVAZİPEDİKATİVLİYİN İFADƏSİ

Açar sözlər: *predikativlik, kvazipredikativlik, feili bağlama, feili sifət, sintaktik əlaqə, klassik poeziya.*

Key words: *predicativity, quasipredicativity, gerund, verb adjective, syntactic relation, classical poetry.*

Ключевые слова: *предикативность, квазипредикативность, депричастие, глагол-прилагательное, синтаксическая связь, классическая поэзия.*

Giriş. Cümlənin əsas əlamətlərindən olan predikativlik söz və söz birləşmələrinin cümlə şəklində formalaşmasına şərait yaradır. Predikativlik, əsasən, mübtəda və xəbər arasında mövcud olduğundan subyekt şəxs sonluğu şəklində xəbərdə öz əksini tapır. Təktərkipli cümlələrdə isə predikativlik müəyyənləşən və müəyyənləşdirən komponentlərdə özünü göstərir. Sadə cümlə struktur-semantik quruluşa monopredikativdir və onun bir predikativ mərkəzi vardır. Mürəkkəb cümlədə iki və ya daha artıq monopredikativ struktur-semantik quruluşa malik olan sadə cümlə birləşdiyindən iki və ya daha artıq predikativ mərkəz olur. Orta əsrlər ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında formalaşmasının yekunlaşdığı mərhələdir. Bu dövr Azərbaycan klassik poeziyasının dili Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun izlərini daşıyır. Hər bir cümlə üzvü bu inkişaf zəncirinin bir halqasını təşkil edir.

Məqalənin aktuallığı. Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziyasının dilində cümlənin predikativ yükünü qismən daşıyan kvazipredikativ mərkəzlərin müəyyənləşməsi xüsusi bir tədqiqatın mövzusu olmamışdır. Bu məqalədə həmin nöqtələrin ifadə vasitələri aydınlaşdırılır. Bu əmil məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Qrammatik variantlılıq şəraitində cümlənin predikativlik xüsusiyyəti daşıyan üzvləri öz müstəqilliyini itirməyə başladı ki, nəticədə vahid predikativ mərkəz formalaşdı. Məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycan klassik poeziyasının dilində müstəqilliyini itirmiş bu mərkəzlərin ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Cümlə üzvlərinin vahid mərkəz ətrafında birləşib monopredikativ struktur əmələ gətirməsi tarixi proses olub polipredikativlikdən yaranmışdır. K.Abdullanın qeyd etdiyi kimi: “Müasir monopredikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəifpredikativ) nöqtəyə malik olmuş və daha sonra bu nöqtələrin bir quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişafa başlamışdır” [1, s.14]. Belə zəifləmiş predikativ nöqtələri feili tərkiblər və budaq cümlə vasitəsi ilə bərpa etmək mümkündür. Bahar gəldimi, durnalar qayıdır cümləsində iki predikativ mərkəz vardır. Həmin cümləni Bahar gələndə durnalar qayıdır quruluşunda sadələşdirsək, birinci cümlədəki predikativ mərkəzdən biri zəifləyərək

özünün tam hüququnu itirir və yarımpredikativ – zəifləmiş mərkəzə çevrilir. Bu prosesin əksi də mümkündür: Bildiklərimi danışmaq üçün gəlmişəm cümləsi, Gəlmişəm ki, bildiklərimi danışım cümləsinin sadələşmiş şəklidir. Başqa sözlə, sadə cümlədə zəifləmiş predikativ mərkəzi ikinci cümlədə bərpa etmək mümkündür. Bir neçə predikativ mərkəzi olan mürəkkəb cümlələrin əksəriyyətini kvazipredikativ mərkəzləri təşkil edən feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri ilə birpredikativli cümlələrə çevirmək mümkündür,

Cümlədə yarımpredikativ nöqtələr daha çox feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. Bəzi feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin feilin zaman şəkilçiləri ilə omonimliyi təsadüfi deyil. Belə ki, -mış⁴ şəkilçili feili sifətin məzmununda keçmiş zamana, -acaq² şəkilçili feili sifətin məzmununda gələcək zamana aidlik vardır. -ib⁴ və -miş⁴ şəkilçilli feili bağlamalar isə hərəkəti keçmiş zamana bağlayır. Təsadüfi deyil ki, -dığ⁴ feili sifət şəkilçisi və -dıqca, -ib feili bağlama şəkilçiləri şəxs sonluğu qəbul edərək şəxslər üzrə dəyişə bilər. Bu xüsusiyyət həmin şəkilçilərin predikativlik qazanması anlamına gəlmir. Əksinə, onların predikativlik xüsusiyyətlərini itirməsinin göstəricisi kimi qiymətləndirə bilər. Feili tərkiblərin budaq cümlə kimi dəyərləndirilməsində bu məqam nəzərə alınmalıdır. İstər “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində, istərsə də orta əsr anadilli poeziyanın dilində bu xüsusiyyət özünü göstərir. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində -dıqda şəkilçisinin birinci şəxs şəkilçisi qəbul etməsinə yalnız bir dəfə rast gəlirik: Gəldigimcə səni şən görərdim. Gülərdin, oynardın. Şimdi noldun?” – dedi [8, s. 65], -dığım şəkilçisinin Xətəinin dilində iki dəfə birinci şəxs şəkilçisini qəbul edildiyi müşahidə olunur. Məsələn, Eşigində qıldığım dəsti-dua qaldı mana [5, s. 27], Eyd üçün mən baxdığım qaşı-hilalındır sənin [5, s.122]. Bu şəkilçinin iştirakı ilə formalaşan feili birləşmələrə şairin müasirlərinin əsərlərində rast gəlirik. Məsələn, *Can çəkdiği* gər deyilə hicran arasından, *Andırmaya Məcnun* dəxi dövran arasından (Q.Bürhanəddin) [4, s.227], *Başına döndüyüm*, ay qəşəng pəri, Adətədi, dərərlər yaz bənövşəni (Qurbanı) [10, s. 47].

-ib⁴ şəkilçisinin fonetik variantı olan -iban⁴, -ibanı⁴, -ibannarı⁴ şəkilçiləri ilə yanaşı, -ubə, -yuba, -übə variantları da anadilli poeziyanın dilində işlənmişdir. Bu şəkilçiyə “Qisseyi-Yusif” məsnəvisində təsadüf olunur: Mütəhəyyir oluba durur imdi (Qul Əli) [9, 41]. Qeyd edək ki, -ib⁴ şəkilçisi tarixi inkişafı boyunca birinci və ikinci şəxs şəkilçilərini qəbul etmişdir. Məsələn, *Kör görübən* tündxuvü bivəfa adam, vəli, Görmədim sən bivəfadən adəmi bibakrək (Kişvəri) [7, s. 51], *Elə sayru düşübəm* kim, mana sihhət verməz, Nəfəsi İsiyi-Məryəm, sənəma, sən gedəli (Kişvəri) [7, s.121]. Bu dil faktları feili bağlamanın predikativ keçmişinin əlaməti kimi dəyərləndirilməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində cümlənin əsas feilinin zamanını, məkanını, tərzini bildirən feili bağlamalar, eyni zamanda özündə müəyyən prosesin ifadəsini də saxlamaqdadır. Məsələn, “Kəşfiyyətçi gizlənib havanın qaralmasını gözlədi” cümləsi “Kəşfiyyətçi gizləndi” və “Havanın qaralmasını gözlədi” kimi iki tərkib hissəyə bərabərdir. Gizlənib feili bağlaması ilə əsas feil arasına sözlərin daxil olması və onların arasındakı yanaşma əlaqəsinin natamam yanaşma əlaqəsi kimi müəyyənləşməsi feili bağlamanı yarımpredikativ nöqtə mövqeyinə çıxarır. Q.Kazımov feili bağlama ilə onun yanaşdığı feil arasına istənilən qədər sözün daxil ola bilməsi imkanını əsas götürərək onlar arasındakı əlaqəni natamam yanaşma

hesab edir [3, s.21]. Nəsiminin bir beytinə nəzər salaq: Şənbə günü mən uğradım ol sərv-i-rəvanə, Şeyda qılıban saldı məni cümlə cəhanə (Nəsimi) [6, s.61]. Şeir dilinin təsirindən baş vermiş inversiya nəticəsində feili bağlamanın yanaşdığı əsas feil feili birləşmənin tərəfləri arasında mövqə tutmuşdur. Bununla belə, onlar arasındakı sintaktik əlaqə natamam yanaşma hesab olunur. Yanaşma əlaqəsinin bu xüsusiyyəti feili bağlamanın yarım-predikativ səciyyəsi ilə əlaqədardır. Nümunədəki şeyda qılıban feili bağlaması saldı feilinin tərzini bildirməkdən daha çox onunla həmcins olan xəbər xarakteri daşıyır, yəni Məni şeyda qılıban, cümlə-cəhana saldı. Hər iki feil tərəfindən idarə olunan *məni* sözü həmcins feillərin aid olduğu orta q sözüdür.

Bəzən feili bağlama və əsas feil arasındakı relyativ münasibət aydın görünür və daha ön planda olur. Bu zaman feili bağlamanın yarım-predikativliyi tamamilə yox olur. Bu, daha çox -ib şəkilçisi ilə formalaşan subyekt əlaqəli ad+feil tipli birləşmələrin iştirak etdiyi cümlələrdə özünü göstərir, məsələn, Mahi-növdür, yoxsa sən etdikdə seyri-asiman, Qaldırıb barmaq gətirmiş asiman iman sana. [11, s.42]. Nümunədəki feili bağlama yalnız əsas feilin tərzini izah etməyə xidmət edir. Lakin elə nümunələrə də rast gəlmək mümkündür ki, -ib şəkilçili feili bağlama adlıq halla əlaqələnə bilir və belə hallarda feili bağlamanın əsas feillə həmcins səciyyəsi önə çıxır, məsələn, Səbrim alıb fələk, mənə yüz min bəla verər, Az olsa bir mətə, ona el çox bəha verər [11, s.138]. Nümunədəki alıb feili bağlaması adlıq halda olan fələk və təsirlik halda olan səbrim sözü ilə əlaqədərdir. Təsirli feil olmasına baxmayaraq, hər iki haldakı sözlə sintaktik əlaqəyə girə bilmişdir. Beləliklə, alıb feili bağlamanın mahiyyətində predikativliyin izləri müşahidə olunur: Fələk səbrimi alıb, mənə yüz min bəla verər. Alıb feili bağlaması əsas feillə, demək olar ki, sintaktik əlaqəyə girmir.

Orta əsrlər anadilli poeziyanın dilində bu kimi nümunələr kifayət qədərdir: *Sitarəsin götürübən*, yüzünə baxdum idi, Özünə müştəri qıldı həm ki, məhvəş imiş (Q.Bürhanəddin) [4, s.426], Yusifi ol quyuya gətirdilər, *Dəlv içində qoyubən* götürdülər (M.Zərir) [12, s.15], Qurbani der, gülü tutasan dəstə, *Dəribən verəsən*, vəfalı dosta (Qurbani) [10, s.62]. A.Axundov ədəbi dilin tarixi inkişafı boyunca -ib⁴ şəkilçili feili bağlamanın birinci şəxs şəkilçisi qəbul edərək keçmiş zamanın prefekti kimi çıxış etdiyini müəyyənləşdirmişdir [1, s.60].

Klassik poeziya dilində kifayət qədər intensiv işlənən -miş feili bağlama şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə daha çox -ib şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, nəqli keçmiş zamanın göstəricisi olan -miş şəkilçisi də üçüncü şəxsdə -ib şəkilçisi ilə əvəzlənmişdir. Orta əsrlər anadilli poeziyanın dilində -miş keçmiş zaman şəkilçisi intensiv surətdə xəbərlik şəkilçisi olmadan işlənmişdir, məsələn, Də-dəm Qorqud oğlanın babasına soylamış, görəlmiş nə soylamış [8, s.27], Qurmağa qoyma yayını, salma məni fəraqə kim, Doğramış oxları anın yürəgimi zəhər kimi. [6, s.100], Ey Füzuli, qalmamış qovğayi-Məcnundan əsər, Qaliba, əfsaneyi-eşqin gətirmiş xəb ona. [11, s.48], Dərd çəkmiş başım ol xali-siyəh qurbanı, Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda [11, s.51].

Beləliklə, -miş şəkilçisinin feili sifət yaradaraq təyin kimi öz funksiyasında işləndiyi nümunələr də anadilli şeirimizin dilində az deyil: Surətin lövhündə yazılmış hərfü bilməyən Bilmədi sövmü səlatı, sağışı-yövmül-hesab (Nəsimi) [11, s.22]

Bununla belə, -miş şəkilçili feili bağlamalara da rast gəlmək olur ki, onları yarımpredikativ nöqtə olaraq düşünmək mümkündür. Nümunələrə baxaq: Mahimi gördüm ki, yüzindən niqab almış gedir, Pərtövi-nurindən anın afitab almış gedir (Xətai) [5, s.27]. Hər iki misradakı almış sözü feili bağlamadan daha çox nəqli keçmiş zaman kimi qavranıla bilər. Bu isə təsadüfi deyil. Çünki yüzindən niqab almış və pərtövi-nurindən anın afitab almış feili bağlama tərkibləri gedir feilinin tərzini bildirməkdən daha çox müstəqil hərəkət məzmunu təəssüratı yaradır. Almış və gedir feillərini asanlıqla həmcins feil kimi qəbul etmək mümkündür.

“Feil+feil” tipli birləşmələrdə yarımprediaktivlik, xüsusilə, önə çıxır. K.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi: “Feilin təsriflənməyən formalarına tam predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin real məhsulu kimi baxılması bu formanın cümlənin ümumi kontekstindəki mövqe və funksiyalarının daha dəqiq və hərtərəfli açıqlanmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində, monopredikativ mahiyyət də, nəticədə, daha kəskin şəkildə üzə çıxır” [1, s.28]. Tarixən feili bağlama və feili sifətin məzmun və forması arasında yaranan ziddiyyətlər məhz onların yarımpredikativ mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Feili bağlama və feili sifətin cümlənin əsas hərəkəti ifadə edən feilinə nəzərən hansı mövqedə yerləşməsi onların kvazipredikativ seçiyəsini də tənzimləyir. Məsələn, Üzülüb özgədən özüm gözüne bağlanalı, Zirövşən oldu gözümdə səfası tövhidin (Q.Bürhanəddin) [4, s.125]. Nümunədəki özündən üzülüb gözüne bağlanalı feili bağlama tərkibi feil+feil birləşməsi əsasında yaranmışdır. Bağlanalı feili bağlaması interpozisiyada yerləşərək üzülüb feili bağlamasına görə postpozisiyada, zirövşən oldu feilinə görə prepozisiyada yerləşir. Başqa sözlə, əsas feilə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanaraq onun tərzini bildirir. Üzülüb feili bağlaması isə bağlanalı feilinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanmışdır və onu izah edir.

Orta əsr anadilli poeziyanın dilində təsadüf olunan forma-məzmun uyğunsuzluğu cümlənin polipredikativlikdən monopredikativliyə keçid prosesini tamamlamadığını, bəzi şəxssiz feil şəkilçilərinin özündə predikativ keçmişin izlərini saxladığını təsdiqləyir. Ədəbi dil formalaşdıqca forma və məzmun arasındakı ziddiyyət aradan qalxır və cümlə üzvləri bir predikativ mərkəz ətrafında sintaktik vahid formalaşdırır. Bəzi vahidlərin predikativ keçmişini məzmunu əsasən müəyyənləşdirmək olur.

Nəticə. Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziyası nümunələrinin dili üzərində apardığımız müşahidələr onu deməyə imkan verir ki, XIII-XVI əsr Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərdə cümlə sintaksisinin ən əhəmiyyətli parametrlərindən olan predikativlik tamamilə sabitləşsə də, sadə cümlə sintaksisində yarımpredikativlik əlamətləri hələ də qalmaqda idi. Bu əlamətlərin izləri özünü feilin təsriflənməyən formalarının bəzi şəkilçilərinə bürüzə verir: -ib, və onun fonetik variantları, -ar, -mış, eləcə də -dıqca, -an şəkilçiləri bu izlərin daşıyıcılarıdır. Bəzi şəxssiz feil şəkilçiləri ilə feilin zaman şəkilçilərinin eyni səs tərkibinə malik olması onların omonimliyi ilə deyil, tarixi mənşəyi ilə izah olunmalıdır. Bu isə, nəinki Azərbaycan dilində, eləcə də ümumilikdə türk dillərində cümlənin bir neçə predikativ mərkəzə malik olduğunu, dilin tarixi inkişafı boyunca bu mərkəzlərdən bəzilərinin tamamilə, bəzilərinin isə qismən itdiyini söyləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Mütərcim, 2016, 360 s.
2. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU nəşri, 1961, 137 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010. 500 s. Bədii ədəbiyyat:
4. Bürhanəddin Qazi. Divan. Bakı: Öndər, 2005, 728 s.
5. Xətai Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
6. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
7. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 176 s.
8. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
9. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 216 s.
10. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
11. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri
12. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 128s.

Summary

**QUASIPREDICATIVE POINTS IN THE LANGUAGE
OF MEDIEVAL VERNACULAR POETRY**

The article deals with the forms of expression of semi-predicative points in the language of classical Azerbaijani poetry. The language of medieval classical Azerbaijani poetry provides interesting material from the point of view of tracing the history of the native language. Traces of semi-predicative moments, formed in the process of transition from polypredicative to monopredicative in the development of a sentence, are also found in the language of medieval poetry. This is confirmed by the correspondence of some suffixes of verbal adjectives and gerund to the tenses of the verb in terms of content.

Резюме

**ВЫРАЖЕНИЕ КВАЗИПРЕДИКАТИВНОСТИ
В ЯЗЫКЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ**

В статье рассматриваются формы выражения полупредикативных точек в языке классической азербайджанской поэзии. Язык средневековой классической азербайджанской поэзии дает интересный материал с точки зрения прослеживания истории родного языка. Следы полупредикативных моментов, образующихся в процессе перехода от полипредикативного к монопредикативному в развитии предложения, обнаруживаются и в языке средневековой поэзии. Это подтверждается соответствием некоторых суффиксов глагольных прилагательных и депричастий временам глагола по содержанию.

Rayçi: dos. S.Mirzəyeva

İbrahim Kərimov
İnara Mütəllimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

SOSIOLİNGVİSTİKA VƏ KOMMUNİKASIYA

Açar sözlər: *Kommunikasiya, pragmatika, variativlik, sosial normalar, lektlər*

Keywords: *Communication, pragmatics, variation, social norms, lects*

Ключевые слова: *Коммуникация, прагматика, вариативности, социальные нормы, лекты*

Giriş. Sosiolinqvistika daha çox sosiologiya ilə bağlıdır. Sosiolinqvistikanın özünəməxsus, ayrı-ayrı sahələri özündə birləşdirən səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Burada dil başlıca olaraq sosial fenomen kimi özünə məxsusi yer tutur. Bu isə danışanın və yaxud dil daşıyıcısının ictimai-sosial həyat şərtləri və şəraitləri ilə əlaqəli olur.

Cəmiyyət daxilində aparılan tədqiqatda konkret olaraq dil reallığı bir tərəfdən baza rolunu oynayır, digər bir tərəfdən isə dil haqqında elmi fikirlər üçün nəzərət dayaq funksiyasını daşıyır. Lazımi dil materialı sosiologiyadan alınmış faktlar və reallıqlara söykənir.

Müstəqil sosiolinqvistikanın inkişafı keçən əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. Dil bu zaman müəyyən təbəqənin həyat şərtlərinin məhsulu və ifadəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Sosiolinqvistikanın “klassik” mərhələsi B.Bernştaynın tədqiqatları ilə başlayır. W.Labovun araşdırmalarında da bu sahəyə yüksək yer verilir.

Germanistikada sosiolinqvistikanın inkişafı keçən əsrin 60-cı illərindən inkişaf etməyə başladı. Bu da Bazel Bernştaynın adı ilə bağlıdır. B.Bernştayn özü dilçi alim deyil, sosioloqdur. O, özünün sosiolinqvistik nəzəriyyəsində göstərir ki, kommunikasiya hərəkət tərzinin, əlaqə və münasibətlərin xüsusi formasıdır [1].

Mövzunun aktuallığı. Kommunikasiya hadisələri müxtəlif meyarlarda əlaqələndirilə bilər. O, insanların hansı şəraitdə kommunikasiya yaratmasından və onların dili necə tətbiq etməsindən asılı olur.

Kommunikasiya strukturla, məzmunla və bunlara uyğun qaydalarla bağlı predmet kimi, obyekt kimi təsvir edilir. Biz kommunikasiyanın qayda və normalarını öyrənir, onları öz məqsədimizə uyğun şəkildə tətbiq edirik.

Dilin mühüm aspektlərinin kommunikativ baxımından nəzərdən keçirilməsi və təhlil edilməsi nəticəsində dilçilikdə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

Kommunikasiya o deməkdir ki, insanlar digərləri ilə intensiv əlaqə saxlayır, onlarla ünsiyyətdə olur, tərəf müqabillərinə münasibət bildirirlər. Bu sosial komponentlər olmadan kommunikasiya haqqında düşünmək belə, mümkün deyil. Digər bir tərəfdən isə cəmiyyətə fərdlərin və qrupların bir-birinə inteqrasiya edilmiş, nizamlanmış məcmusu kimi baxılması məqsədəuyğundur. İnteqrasiyanın böyük

bir hissəsi dil, danışq, dil hərəkəti, ünsiyət prosesi kimi özünü göstərir. Hər iki sahə – cəmiyyət və kommunikasiya üçün interaktiv faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3].

Bu barədə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən maraqlı və əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə araşdırmalarda “dilın sosiologiyası” məfhumu irəli sürülmüşdür. Göstərilmişdir ki, dil sosioloji nöqtəyi-nəzərdən, sosioloji metodlarla tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan götürdükdə, sosiolinqvistika ingilis-sakson ölkələrində strukturalizmə qarşı yönəlmiş əks hərəkət və praqmatikanın inkişafına paralel bir cərəyan kimi meydana çıxdı. Praqmatika təkcə mücərrəd dil kompetensiyasından deyil, həm də real kommunikasiya situasiyasından çıxış edir. Onun məqsədi universal şərtlərin təsviridir və bunların altında isə hər cür kommunikasiya prosesi baş verə bilər. Sosiolinqvistika dil qaydalarına və sosial hadisələrə müvafiq olaraq sosial hadisələrin bütün komponentlərinin danışqda çıxış etməsinə, onun təsvirinə istiqamətlənir. Onun praqmatikadan ayrılması yalnız danışq prosesinin abstrakt və ümumi təsvirində dayanıb qalmır. O, daha çox dil qaydalarının işlənməsini bir cəmiyyətin sosial qaydaları, normaları daxilində əlaqələndirir və birləşdirir, bu qaydalar və normaların hansı tarixi-ictimai kontekstdə lazımlı, əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirir.

Sosiolinqvistikanı şərtlərdən ən mühüm amillər variativlik, lekt (Lekt) və normadır.

Variativlik məfhumu elə faktlar və onların əlaqəsidir ki, burada danışq aktı fərqli dil formalarında realizə oluna bilər. Bu zaman variasiya imkanları müxtəlif cür əks olunur. Sintaktik konstruksiyalar müxtəlif formada üzə çıxır. Məsələn, əgər kimsə restoranda yemək yeyərkən ikinci bir kofeni sifariş vermək istəyirsə onda belə deyə bilər:

“Ich hätte gern noch einen Kaffee!”

“Bringen Sie mir noch eine Tasse von gleichen”.

Ayrı-ayrı leksemlər də variasiya yarada bilərlər.

“Noch eine Schale bitte!” və yaxud “Gern einen zweiten Milchkaffee!” Dəyişilmələr kiçik morfofonematik variativliyə əsaslanmalıdır. Məsələn: “Guten Tag, Frau Müller, wie geht es Ihnen?” və yaxud “Guten Tag, Frau Mauer, wie gehtsne?” [6].

Sosiolinqvistikada belə variativliklər məsələnin çıxış nöqtəsi kimi qoyulur və burada məsələ qaldırılır ki, dildəki ifadələr nəyə görə variativləşir. Bu sualın cavabı ondan irəli gəlir ki, təkrar sintaktik-semantik qaydalar vasitəsilə dil ifadələri tam təsvir oluna bilmir, bu isə qrammatik dil ifadələrinin meydana çıxması, yaranmasına ikinci bir qayda sistemi vasitəsilə təsir edilir. Bu da variativliyə əsaslanır, variativliyin əsasını təşkil edir. Başqa sözlə desək, dil və dillə əlaqəli qaydalar sistemi arasında bağlılıq, əlaqə hər bir ifadənin əsasını təşkil edir, ancaq danışq arasında birbaşa özünü göstərmir, əlaqə dil və danışq arasında mövcud olur. Bu məsələni Bazil Bernsteyn (Basil Bernstein) sosioloji struktur adlandırır [1].

Klassik sosiolinqvistikanın nəticələrinə görə sosial struktur elə bir təsir göstərir ki, dil qaydaları sistemində verilmiş imkanlar nə qədər fərqli realizə olunsaydı, dil ifadə variativliyinə gətirib çıxarır. Əvvəlki, ilkin strukturalizmdə azad variativlikdən danışılır, və bu ideal forma kimi tezislənir. Xomski bu variativliyi bir-birindən fərqləndirir və qrammatik irrelevant şərtlərdən söz açır. (Grammatisch irrelevanten Bedingungen). Buna görə də sosiolinqvistikada göstərilir ki, variativ-

lik qaydalar çatışmazlığı vasitəsilə xarakterizə edilməməlidir. Dil sistemi o qədər dəyişkəndir ki, o, tamamilə və həmişə, hər yerdə tətbiq oluna bilməz. Hər bir dildə özünəməxsus çoxsaylı imkanlar mövcuddur ki, onların özləri fərqli ifadələr yaratmaq imkanına malikdirlər.

Bu müxtəliflik eyni dərəcədə etibarlı deyillər. Məsələn, bir qonaq restoranda xidmətçi qıza deyə bilər: “Elsa mənə bir dənə də doldur”. Bunun əksinə, “xanım, zəhmət olmasa bir isti südlü kofe verin”. Hər iki halda müraciət normal hesab olunur. O, ola bilsin ki, birinci müraciətdə inciyər. Belə situasiyalarda düzgün variantın seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki fərqli ifadə imkanları arasında seçim eyni dərəcədə etibarlı deyil, o lazımdır, normal qaydalar qəbul edilməlidir, bunların vasitəsi ilə isə variativliyə aydınlıq gətirilir.

William Labov dəyişkən ölçü fikrini irəli sürür və göstərir ki, bəzi məsələlər məcburi sintaktik və fonoloji qaydaların əvəzinə alt qat strukturda qoyulmuş olur. Bu, generativ qayda formasıdır. Bu isə həlledici olaraq müəyyən dil xüsusiyyətinin, əlamətinin seçim üçün müəyyənlanmış şərtlərini formalaşdırır [11].

Fonoloji variativliyin şərhinə dair aşağıdakı misalı vermək yerinə düşərdi. Alman dilində $\{c h\}$ fonemi sözün başlanğıcında məlum məsələdir ki, üç müxtəlif növdə variativləşir: ”manchen” sözündə “x”, “leicht” da “Ç” və yaxud “K” “Kanone” sözündə olduğu kimi, “charismatisch” sözü “xarismatisch”, “çarismatisch” və yaxud “karismatisch” şəklində oxunur. Variativləşmə qaydası aşağıdakı dərəcədə formalaşa bilər.

$$\begin{aligned} | C H | &\rightarrow /ç/ (a) \\ &/x/ (\beta) \\ &/k/ (y) \end{aligned}$$

Sosiolinqvistikanın qəbul edilməsi onu göstərir ki, bu üç səs sadəcə olaraq allafonlar deyildir. Onların işlədilməsi ilə sosial olaraq müəyyən istiqamət seçilir, sosial olaraq səpələnir, idarə edilir. Bu o deməkdir ki, sosial şərtlərdən asılı olur. Sosial şərtlərə görə hər üç allafonlar fonetik olaraq müxtəlif cür realizə oluna bilər. Bu problem ilə əlaqədar şərhlərə Dietmerin “Sosiolinqvistika” əsərində daha çox rast gəlmək mümkündür. Seçim üçün, çeşid üçün məsul olan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən normalar sosial qaydalar hesab olunur. Bunlar, sıra ilə ictimai olaraq əlaqələndirilə, bağlana bilər (ən mühüm sosial və iqtisadi status, regional mənbə, yaş dövrü, cins, təhsil durumu və s.). Bu qaydalar sosiologiyada norma adlanır [2].

Bu əsas məfhuman izahatını verməmişdən əvvəl Lekt termininə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Dillə ilişkili variasiyalar sintaktik və fonoloji növlərin, formaların əsaslı oxşarlıqlarına malikdirlər, onlara vacib olan sistemin hissəsi kimi imkan yaradılır. Digər tərəfdən, onlar kəmiyyətcə fərqlənir, xüsusi növ və formalarından dərhal tanınır.

Lektlərin differensasiya etdiyi aspekt adı altında dialektlərdən, sosiol-ektlərdən, xronolektlərdən söhbət gedir. Dialektlər mədəniyyət və dil məkanı daxilində coğrafi şərtlərlə fərqlənilir. Sosiolektlər (Soziolekte) isə danışanlar qrupunun və bir ictimai təşkilat daxilində statusu və pozisiyası ilə əlaqədar olaraq fərqlənilir; Chronolekte – Xronolektlər isə dilin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələsində mövcud olan və işlədilən lektləridir.

Dil qaydaları vasitəsi ilə müəyyən bir ifadənin necə işlədilməsi müəyyənləşdirilir. Bununla da onların hansı qrupa aid olması və işlədilmə imkanları müəyyən edilir.

Sosial normalar müqayisə oluna bilən, bir işin müəyyən xüsusiyyətinə uyğun funksiyaya malikdirlər. Sosial normalar ictimai qrup üzvlərinin bir-birlərinə münasibətini nizamlayırlar. Onların cəmiyyət tərəfindən ümumi şəkildə tanınması, insanların münasibət qurma müəyyənliyi, nizamı vasitəsilə mətn və qrammatika qanunları formasında həyata keçir, implicit olaraq tərəf müqabillə münasibətlər sakit, susaraq əlaqə, gözləmə vasitəsilə ifadə olunur [9].

Dil normaları elə bir qaydalardır ki, orada hər iki sistem dillə və ictimailiklə ilişkili münasibətlə üst-üstə düşür. Sosial interaktivliklər (Interaktia) verbal kommunikasiya formasında dil sisteminin qaydalarından, həm də sosial normadan asılı olur. Sosial norma linqvistik variativliyin seçimini müəyyənləşdirir.

Variasiya və norma sosiolinqvistikanın iki mərkəzi, əsas məfhumudur. Onlar göstərir ki, kommunikasiya həmçinin sosial məlumatlar verir və ona vasitəçilik edir.

Variativlik məfhumu prosesin empirik müşahidə edilə bilən fonemini adlandırır, sosiolinqvistik qaydanın norma məfhumu bu münasibətin, əlaqənin, əsasını təşkil edən strukturu göstərir.

Qrupa məxsus müəyyən variativlik geniş mənada götürüldükdə sosiolekt adlandırılır. Buna əsasən düşünmək olardı ki, sosiolektlər sosiolinqvistikanın, ümumiyyətlə götürüldükdə tədqiqat obyektı olur.

Kubezak göstərmişdir ki, sosiolektologiya sosiolektlərlə məşğulluq kimi sosiolinqvistikanın məxsusi bir ixtisas fənni kimi təsvir edilir [9, s.25-30].

“Sosiolektal” və “sosiolekt” hadisələri dil kontinumunun əvvəldən axıra qədər pozulmayan, kəsilməyən, davamlı üzvlənmə modelinin bir hissəsidir. İlk terminoloji sistematiklik məsələsi Hammarströmdə təsadüf edilir. O, ideolektal (persönliche) şəxsi, dialektal (geographische), coğrafi və sosiolektal (gruppensprachlich) qrup dilli əlamətləri fərqləndirir.

Sosiolektlərin konkret tədqiqi bir problemin tipik (səciyyəvi) misallar vasitəsilə elmi tədqiqinə (Fallstudie) əsaslanır, onunla məhdudlaşır. Bu zaman xüsusi dilləri və onların linqvistik xüsusiyyətlərini kiminsə yaşadığı və eşitdiyi məfhumlar sistemi ilə bağlayır. Hammarströmdə bir dilin sosiolektal fərqi danışan tərəfindən sosial qruplaşmalarla əlaqəli, birgə asılılıq olaraq aydınlaşdırılır.

Steinig göstərir ki, sosiolekt ictimai cəhətdən məhdudlaşan fərdlər qrupunu təmsil edir. Sosiolektlər və sosiolektal əlamətlər o zaman fəaliyyət göstərir ki, orada sosial qruplar mövcud olur, həmçinin başqa əlamətlərlə də tanına bilirlər. Kallmeyer/Werner göstərir ki, onun dili “sosial simvollaşma” (“soziale Symbolisierung”) kimi regional bir qrupun regionol adət ənənələrə malik olan dil kimi özünü göstərir [7, s 205-216].

İşlədilmə, tətbiq etmə yararlılığına görə tərəddüdlər mövcud olur, çünki sosiolektal terminologiya daxilində olan fikirlər, anlamlar yekdil deyildir.

Ayrı-ayrı dillərin tanınması yalnız obyektiv dil gerçəkliyinə deyil, daha çox sosial qrupların fikirlərindən və qiymətləndirmələrindən, özünü xarici qiymətləndirməsindən asılı olur [3].

Dittmar göstərir ki, sosiolinqvistika dilin, ictimai şərtlərinin elmidir. Predmet sahəsi isə linqvistik və sosial – elmi metodların interdistiplinar (interdisziplinar) tətbiqinin təsviri və izah edilməsidir [4].

Bu məsələni bu sualla da təsvir etmək olar: kim danışır, nə danışır və necə, kiminlə, hansı dildə danışır və hansı sosial şəraitdə, hansı niyyət və məramla danışır.

İyirmi il keçdikdən sonra Dittmar predmet diskusiyasını ardıcılıqla işləyib hazırladı və göstərdi ki, “Sosiolinqvistikanın predmeti dil sisteminin və dil işlədilməsinin, variantivliyin sosial mənasıdır [5,s. 389-392].

Nəticə. Ümumilikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, sosiolinqvistikaya həsr olunmuş tədqiqatların əksəriyyətində dil və cəmiyyətin bağlılığı əsas götürülür. Dil və cəmiyyət münasibətlərinin formalaşmasını təmin edən aşağıdakı amillər mühümdür.

1. Dil sosial fərqləri və sosial uyğunsuzluqları sadəcə olaraq şərtləndirmir həm də əks etdirir. Bu zaman linqvistik diaqnostik köməkçi vasitə kimi qoyulur və mühüm rol oynayır.

2. Sosial bərabərsizliklər dil vasitəsilə, yaxud, fleksiya edilən və edilməyən dillərin işlədilməsi zamanı yaradılır (geschaffen). Dil burada sosial gücün aləti və mediyası kimi çıxış edir və şərh edilir.

3. Şəraitdən asılı olaraq dil məhsulları konkret kommunikasiya situasiyasında daha aydın başa düşülür.

4. Bu sonuncu pozisiya yuxarıda söylənən amilləri birləşdirir və dili ilk növbədə sediment (Sediment) kimi sinxron olaraq nəzərdən keçirir, sosial münasibətlərin, əlaqələrin güzgüsü kimi çıxış edir, eyni zamanda dil sosial reallığı əks etdirir, stabilləşdirir və müvafiq ənənələrə uyğunlaşdırır, tabe etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Bernstein Basil, Studien zur sprachlichen Sozialisation. Düsseldorf 1972.
2. Bernard Imhasly Konzepte der Linguistik. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion Wiesbaden 1979.
3. Burger Hauald Mediensprache, Mediensprache. Eine Einführung in die Sprache und kommunikationsformen der Massenmedien. 3. Auf, Berlin 2005.
4. Dittmar 1973. Norbert Dittmar. Soziolinguistik Frankfurt a.Mein 1973.
5. Dittmar 1997. Grundlagen der Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben. Tübingen 1997.
6. Hartig Matthias Soziolinguistik des Deutschen.2. Auflage. Berlin 1998.
7. Hammarström Göran Zur sozioklektalen und dialektalen Funktion der Sprache. Im Zeitschr. F. Mundartforschung 34, 1967.
8. Kallmeyer Werner. Sprachvariation und Soziostilistik. In: Häcki Buhofer 2000.
9. Kubezak 1979. Was ist ein Soziolekt? Heidelberg 1979.
10. Steinig Wolfgang. Soziolekt und soziale Rolle Düsseldorf 1976.

Summary

SOCIOLINGUISTICS AND COMMUNICATION

This article deals with the essence of sociolinguistics, its connection with the communication, society and communication, variation, norms and dialects. The role of social norms, essence and the possibilities of the use of them and also the connection of society and communication is also analysed in this scientific article.

Резюме
СОЦИОЛИНГВИСТИКА И КОММУНИКАЦИЯ

В данной статье речь идёт о сущности социолингвистического вопроса, о связи социолингвистики с коммуникацией, об обществе и коммуникации, о вариативности, о нормах и лектах и об их разъяснениях.

Статья подчёркивает важность социальных норм, а также роль лект и возможности их использования в языкознании.

***Rəyçi:** prof. A.Y.Məmmədov*

Qətibə Rüstəмова
Azərbaycan Dillər Universiteti

CÜMLƏNİN MƏNASININ DƏQİQLƏŞMƏSİNDƏ ƏSAS LİŊVİSTİK VASİTƏLƏR

Açar sözlər: *sintaqm, sintaqmatik üzvlənmə, məna, cümlənin semantikasi, dil vahidləri, nitq vahidləri, sintaqmatik struktur, intonasiya*

Key words: *syntagma, syntagmatical division, meaning, sentence semantics, language units, speech units, syntagmatical structure, intonation*

Ключевые слова: *синтагма, синтагматическое членение, значение, семантика предложения, единицы языка, единицы речи, синтагматическая структура, интонация*

Giriş. Canlı danışiq aktında ötürülən informasiyanın onların sintaqmlara, yəni fonetik-semantik cəhətdən kiçik vahidlərə üzvlənməsi söyləyicinin niyyəti və danışiq situasiyası ilə şərtlənmiş linqvo-sosial hadisədir. Sintaqmatik üzvlənmə söyləmin mənasını dəqiqləşdirməklə ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşma yaradır, kommunikativ uğursuzluğu aradan qaldırır. Bu məqalədə də konkret nəzəri biliklər və dil materialının praktik nəticələri əsasında sintaqmatik üzvlənmənin linqvistik səbəblərinin öyrənilməsinə cəhd edilmişdir.

Məqsəd. Məqalədə əsas məqsəd müxtəlif dil materialları əsasında sintaqmatik üzvlənmənin cümlələrə xas ikimənalılığı aradan qaldırması və qarşılıqlı anlaşmada oynadığı rolu araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün əsas vəzifəmiz anadilli auditoriyalarda xarici dillərin səmərəli tədrisində sintaqmatik üzvlənmənin mahiyyətini aydınlaşdırmaq və nümunələr əsasında şərh etməkdir.

Son illərdə linqvistik tədqiqatlarda canlı danışığın prosodik parametrlərinin təsvirinə geniş yer verilir. Bunun əsas səbəbi cümlənin mənasının anlaşılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sintaqmatik üzvlənmənin başlıca rol oynamasıdır. Canlı danışiq problemlərinin tədqiqinə marağın artması başadüşüləndir. Məhz danışiq hər bir fərdin dünyagörüşü, fon biliklərinin formalaşması və ifadəsi, digər insanlara əsas təsir vasitəsidir. L.V.Şerbanın da qeyd etdiyi kimi, “danışiq canlı dil kimi, insanın öz fikir və duyğularının formalaşmasına və ifadəsinə yönəlmiş fəaliyyətidir” [1, s. 102].

L.V.Şerbanın dil faktlarına bu cür yanaşması müəllimi İ.A.Boduen de Kurtenein “lingvistik insan nitqinin bütün müxtəlifliyinin tədqiqi ilə məşğul olmağa yönəlməlidir” [2, s.205] ideyası əsasında formalaşmışdır. Təsadüfi deyildir ki, linqvistik müstəvidə ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtene danışiq axınının ikili üzvlənməsi: 1) semasioloji-məntiqi-morfoloji, 2) tələffüz-əşitmə üzvlənməsindən bəhs etmişdir [2, s. 253].

Sintaqmatik üzvlənmə danışiq axınının minimal mənalı vahidlərə üzvlənməsi prosesi kimi cümlənin reallaşmasında (səslənməsində) struktur və məna kompo-

nentlərinin əks olunması ilə bağlıdır və adətən, cümlədə sözlər arasında xətti-grammatik əlaqələrin zəiflədiyi yerdə baş verir. Əlavə edək ki, cümlənin intonasiya cəhətdən üzvlənməsi konsituasiyadan asılı olaraq variativləşə bilər.

Sintaqm linqvistik reallıq kimi, həm dilə, həm də danışığa aiddir, çünki dildə olmayan canlı danışıqda ola bilməz. Buna görə də sintaqm danışıq səviyyəsində fraza, frazafövqü, söyləmin, dil səviyyəsində cümlə və mətnin üzvlənməsidir. Bütövün sintaqmlara üzvlənməsi linqvistik, fizioloji və psixoloji amillərlə şərtlənir, çünki danışıqın məna tərəfi onun əsas cəhətlərindən biridir. Bununla belə, unutmamaq olmaz ki, nəfəsalma və nəfəsvermə olmadan heç bir danışıq fəaliyyətini yerinə yetirmək mümkün deyildir və nəhayət, bütün danışıq fəaliyyəti mərkəzi “əsəb sistemi ilə idarə olunur” [10, s. 28].

Danışıq axınının üzvlənməsi bəzi hallarda cümlənin strukturu, söz sırası, sintaktik qrupların genişlənmə dərəcəsi, həmcins üzvlərin olması, sözlərin sintaktik birləşmələrinin xarakteri, digər hallarda isə cümlənin kommunikativ təyinatı, tipi ilə bağlıdır. Bundan başqa, sintaqmın həcmi və uzunluğu onun mənası, danışanın niyyəti, konsituasiya, habelə danışıq üslubu və tələffüz tempindən asılıdır. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “leksik dolum, intonasiya, fasilə sintaqmatik üzvlənmədə əsas amillərdir, çünki sintaqmın daxilində fasilə yolverilməzdir və məhz bunun sayəsində sintaqmın intonasiya-məna bütövlüyü təmin olunur” [3, s. 91].

Müasir dilçilikdə sintaqma münasibət birmənalı deyildir. F. de Sössür sintaqmı “müəyyən kompleks əmələ gətirən iki və ya daha artıq işarələrin birləşməsi kimi” izah etmişdir [4, s. 267]. Məsələn, “дом-ик” (balaca ev) (дом – təyin olunan, -ик – təyin edən); “счастливая жизнь” (xoşbəxt həyat) (жизнь – təyin olunan, счастливая – təyin edən); жить душа в душу (can deyib, can eşitmək) (жить – təyin olunan, душа в душу – təyin edən). F. de Sössür anlamında sintaqm binar, dilin bütün səviyyələrini əhatə edən dil universalisi və təyin olunan-təyin edən sxeminə müvafiq gəlir.

S.O.Karsevski də tədqiqatlarında F. de Sössürün sintaqmla bağlı fikirlərini davam etdirir. Onun fikrincə, “söyləmdə əsas sözlər sadəcə ardıcılıqla düzülür, həm də öz aralarında təyin olunan və təyin edən kimi sintaqmatik cəhətdən əlaqəlidir” [5, s. 116]. Məsələn, /Маленький мальчик читает большую книгу// (Balaca oğlan böyük kitabı oxuyur) cümləsində müəllif /маленький мальчик/, /мальчик читает/, /читает книгу/, /книгу большую/ sintaqmlarını fərqləndirir.

L.V.Şerba tədqiqatlarında sintaqmı maddi ifadə və məna vəhdəti kimi təqdim edir. O, sintaqma münasibətdə yazır: “Nitq-fikir prosesində yaranan, vahid məna bütövlüyü ifadə edən, ritmik qrup və ya ritmik qruplardan təşkil olunmuş fonetik vahidi mən sintaqm adlandırırım” [6, s. 87].

L.V.Şerbanın sintaqmla bağlı fikrini təhlil etməmişdən əvvəl, sintaqmla bağlı V.V.Vinoqradovun mövqeyini təqdim edirik. V.V.Vinoqradov sintaqmı “öz aralarında tabelilik əlaqəsi əsasında birləşmiş iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan ikiüzvlü struktur kimi” təyin edir [7, c. 88-154]. Sintaqmı F. de Sössür anlamında şərh edən müəllif onu danışıq vahidi kimi deyil, dil vahidi kimi təyin edir. Onun sintaqma verdiyi şərhə yalnız dil-danışıq səviyyələri deyil, həm də sintaqm və söz birləşməsi anlayışları qarışdırılır. Digər tərəfdən, onun yanaşmasında sintaqm intonasiya xüsusiyyətlərindən məhrum edilir, halbuki istənilən mənalı vahid və ya söyləmə tələffüz olunarkən vurğu və ya intonasiya ilə səciyyə-

lənir. Sintaqmı minimal danışiq vahidi kimi qəbul ediriksə, onda intonasiyanın birmənalı şəkildə onun ayrılmaz əlaməti kimi qəbul etməliyik. İntonasiya canlı danışığın mütləq atributudur, istənilən minimal danışiq vahidi sintaqma da xasdır.

Əlavə etmək istərdik ki, sintaqma F. de Sössür anlamında yanaşan əksər tədqiqatçılar onun ikiüzvlü (çoxüzvlü) struktur kimi nəzərdən keçirilməsinə üstünlük verirlər. Halbuki dil faktlarına istinadən demək olar ki, nəinki iki və daha artıq dil vahidinin birləşməsi sintaqm kimi çıxış edir, hətta bir dil vahidi (köməkçi, funksional söz) kontekstdən asılı olaraq, müstəqil sintaqm kimi çıxış edə bilir. Məsələn:

– Sizə nahara qədər zəng edim, yoxsa nahardan sonra?

– Sonra.

Digər bir nümunə:

– Sizin bu ittihamlarla razılaşmamaq və müvafiq qurumlara müraciət etmək hüququnuz vardır. Siz bunu bilirsiniz?

– Bəli.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, kontekstdən asılı olaraq, dialoji nitqdə bir dil vahidi sintaqm kimi çıxış edir. Təbii ki, kommunikanların dialoji nitqdə replikalara müraciət etməsi, bir tərəfdən, onların ortaq fon bilikləri, digər tərəfdən, konsituasiya ilə şərtlənmişdir. Bu nümunələrdə /Sonra// və /Bəli// müstəqil predikativ sintaqlardır. Hər iki halda birkomponentli sintaqmin kommunikativliyi aşkardır. Onların danışiqda kəsb etdikləri mənə kontekstlə şərtlənmişdir. Onlar dialoji nitqdə lakonik tam məlumat funksiyasını yerinə yetirirlər: /Nahardan sonra zəng edir// və ya /Bəli, mən bunu bilirəm//. Deməli, konkret sintaqmin mənasından bəhs edərkən onun üzvi şəkildə birləşdiyi və komponenti olduğu danışiq situasiyasından ayırmaq məqsədəuyğun deyildir.

Yuxarıda deyilmiş fikri əyaniləşdirmək üçün rus dilindən bir nümunəyə müraciət edək:

– Ты будешь чай с сахаром или без сахара?

– /Без//.

– Siz çayı qəndlə, yoxsa qəndsiz içəcəksiniz?

– /Qəndsiz//.

Məlumdur ki, ayrıca götürülmüş /Без/ replikası rus dilində predikativ strukturu təmsil edə bilməz. Lakin o, konsituasiyada situativ mənalı predikativ sintaqm kimi çıxış edir. Buna görə də onun mənalandırılması danışiq aktında təmsil olunmuş komponentlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. /Без// = /Я буду чай без сахара//.

L.V.Şerbaya görə, sintaqm dilin deyil, danışığın fərdi situativ reallığıdır. Onun üçün sintaqm danışiq fəaliyyətinin kateqoriyasıdır. L.V.Şerba üçün sintaqm vahid mənə ifadə edən fonetik bütövdür. Onun yaşmasında sintaqla söz birləşməsi dəqiq fərqləndirilir. Birinci danışiq, fərdi, ikinci isə dil, ümumi olanı əks etdirir. Sintaqm danışiqda təzahür edən struktur-semantik bütöv, söz birləşməsi isə dildə nominativ vasitə kimi çıxış edir. LV.Şerba sintaqmı minimal sintaktik vahid, ilkin danışiq strukturu kimi dəyərləndirir və danışığın, o cümlədən mətnin (diskursun) adekvat anlaşılmasında onun praqmatik rolunu önə sürür.

Prosodik səviyyənin universal vahidi, fonoloji səviyyənin vahidi fonem kimi spesifik xüsusiyyətlərini saxlamaqla özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən dil vahidinin (prosodemin) üzə çıxarılması sintaqmatik üzvlənmədə ilkin şərtidir. Di-

lin prosodik səviyyəsini strukturlaşmış bütöv kimi təqdim etmək üçün minimal prosodem vahidinin statusunu müəyyən etmək vacibdir. Minimal prosodem vahidi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: mənaferqləndirici, minimallıq, daxili vəhdət, invariantlıq və qarşılaşma prinsipləri əsasında danışıqda maddi təsəccümlərdən abstraktlaşmış dil vahidini təmsil etməlidir.

Dilin sintaktik səviyyəsində belə vahid statusunda sintaqm diqqət mərkəzinə düşür. Sintaqm sintaktik və assosiativ münasibətlərdən asılı olaraq proqramlaşdırılır və bu zaman söyləmin üzvlənməsinin təməl daşı əsas sintaqm tiplərini təşkil edən təyin edən və təyinolunan sözlər çıxış edir. C.M.Babayevin fikrincə, “sintaqm ünsiyyət aktında intonasianın reallaşdığı danışıq vahidi kimi çıxış edir. Sintaqm söyləmin tərkib hissəsini təmin edən müəyyən differensial əlamətlərə malik fonetik-semantik strukturdur. Sintaqmın mənası situativ, konkret və yalnız danışıq kontekstində məna dolğunluğu kəsb edə bilər” [8, s. 91].

Sintaqmın mənası bütövün məzmunundan asılıdır və danışanın nəzərdə tutduğu niyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər. Deməli, sintaqm sabit, daimi struktur deyil, reallaşdığı kontekstə uyğun şəkildə variativləşən strukturdur. Məsələn:

/Dostum bu kitabı kitabxanada görüb// (burada heç bir fasilə yoxdur, kitabın kitabxanada olması təsdiq edilir);

/Dostum / bu kitabı kitabxanada görüb// (iki fakt haqqında məlumat verilir: bu kitabı kitabxanada görən insan arqumentləşdirilir);

/Dostum bu kitabı / kitabxanada görüb// (yəni dostum kitabxanada məhz bu kitabı görüb, sadəcə bilmir, onu öz gözləri ilə görüb);

/Dostum bu kitabı kitabxanada / görüb// (yəni onu mağazalarda axtarmaq yox, kitabxanaya müraciət etmək lazımdır).

Danışığın sintaqmatik üzvlənməsi ən təsirli prosodik vasitədir. Danışığın intonasiya baxımından sintaqmatik üzvlənməsi, o cümlədən müəllif üzvlənməsi məlumatın məzmununun birmənalı ötürülməsi üsuludur. İntonasiya və ritm vasitəsi ilə adresant məzmunu şərh edirsə, dinləyən (adresat) onun vasitəsi ilə onu eyniləşdirir (identifikasiya edir).

Sintaqm fərdi danışıq strukturu, bir neçə sözün məna, intonasiya və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. O, vahid strukturda vahid məzmun komponentinin reallaşdığı birözlü danışıq vahididir. Sintaqm və onun mənasının genişlənməsi həm də onun struktur üzvlənməsi ilə müşayiət olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /Oğlan açarı itirib// cümləsi müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında bir, iki, hətta üçsintaqmlı kimi qəbul edilə bilər. Bunun üçün onun üzvlənməsini bəzi suallara cavablar üzrə üzvləmək yetərlidir.

– Nə baş verib? – /Oğlan açarı itirib// (bir sintaqm);

– Kim açarı itirib? – /Oğlan / açarı itirib// (iki sintaqm);

– Oğlan nə edib? – /Oğlan/ açarı itirib// (burada da iki sintaqmdır, amma intonasiya və məna münasibəti tam fərqlidir);

– Oğlan nəyi itirib? – (Oğlan açarı/ itirib) (burada da iki sintaqm qeydə alınmışdır, lakin iki əvvəlki sintaqmatik üzvlənmələrdən fərqlənir);

– Oğlan açarla nə edib? – (Oğlan / açarı / itirib// (üç sintaqm).

Cavablar qrafik cəhətdən eyni bir strukturda təqdim olunsalar da, müxtəlif məna ifadə edirlər. Bu nümunələrdə cavabların sintaqm sayları, intonasiya xüsusiyyətləri, eləcə də sintaqmların mənasının aktuallığı fərqlidir.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdə istifadə edilmiş cavabları dialoji nitqdə sintaqm-replikalarla əvəzləmək mümkündür:

- Nə baş verib? – /Oğlan açarı itirib//;
- Kim açarı itirib? – /Oğlan//;
- Oğlan nə edib? – /Açarı itirib//;
- Oğlan nəyi itirib? – /Açarı//;
- Oğlan açarı nə edib? – /İtirib//.

Məzmunca tam fərqli cavablar bizim qarşımızda həm intonasiya tərtibinə, həm də onların ilkin komponentlərinin real strukturu və məna aktuallığına görə fərqli cümlələrin olduğunu bir daha subut edir.

Ümumilikdə nə strukturuna, nə məzmununa, nə də əsas qrammatik mənasına və onun ifadə üsuluna görə cümləni minimal nitq vahidi kimi qəbul etmək olmaz. Məsələn, rus dilindəki /Весьма удивили его мысли старого друга// (Köhnə dostunun fikirləri onu çox təəccübləndirdi// cümləsi konsituasiyadan asılı olaraq, fərqli şəkildə sintaqmlara üzvlənir:

a) /Весьма удивили его / мысли старого друга/ (onu dostunun fikirləri təəccübləndirdi) və

b) /Весьма удивили его мысли / старого друга// (o, dostunu təəccübləndirdi).

Azərbaycan dilindəki /Qoca sürücüyə əsəblə yaxınlaşdı// cümləsində də analogi mənzərə ilə rastlaşırıq:

a) /Qoca / sürücüyə əsəblə yaxınlaşdı//;

b) /Qoca sürücüyə / əsəblə yaxınlaşdı//.

Bu nümunədə söyləmin sintaqmlara üzvlənməsi onun ümumi propozisional məzmununu dəyişməsə də, danışan bu və ya digər aspekti qabartmaqla onun mənasında dəyişikliyə səbəb olur.

Cümlədəki çoxmənalılıq bəzən onun tərkibindəki çoxmənalı sözün birbaşa iştirakı olmadan yaranır. Bunu cümlədəki sözlər arasındakı sintaqmatik əlaqələrin yenilənməsi ilə izah etmək olar. E.V.Şurkonun yazdığı kimi, “sintaktik çoxmənalılıq cümləni təşkil edən sözlər və ya söz birləşmələri arasındakı sintaktik əlaqələr nəticəsində onda eyni zamanda birdən çox mənanın üstünlük təşkil etməsi zamanı yaranır” [9, s. 311].

Sintaktik omonimlikdə cümlədə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr onların alt qatda iki və daha çox şəkildə təhlilinə imkan verir və hər dəfə cümlənin tərkib komponentləri sabit qalmaqla onun leksik mənası təzələnilir. Məsələn: /Командира наградили медалью за храбрость// (Komandiri igidliyə görə medalla təltif etdilər) cümləsində /за храбрость/ (igidliyə görə) birləşməsi ikimənalılıq yaradır. Bu birləşmə tam iki fərqli mənada şərh edilə bilər:

a) /наградили за храбрость/ (igidliyə görə təltif edildi);

b) /медаль за храбрость/ (igidliyə görə medalı ilə təltif olundu).

Göründüyü kimi, bir üst qatda təqdim edilən bu cümlənin alt qatda iki formada sintaktik cəhətdən təhlili mümkündür və hər bir təhlildə cümlə yeni məna kəsb edir. Bu zaman üst qatda cümlənin leksik dolumunun komponentlərində heç bir dəyişiklik baş vermir və tək-cə tərkib komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələrin dəyişməsi nəticəsində iki və daha artıq mənanı ifadə etməklə polisemantiklik yaranır.

Məsələn, Azərbaycan dilində /Qoca professor dostuna müraciət etdi// cümləsində sintaqmatik üzvlənmədən asılı olaraq, yenilənən sintaktik funksiyalar onun anlaşılmasında ikimənlik yaradır. Birinci halda “qoca” sözü cümlədə mübtədə, “professor dostuna” birləşməsi tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Bu cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi belədir:

/Qoca / professor dostuna müraciət etdi//;

/Qoca professor /dostuna müraciət etdi//.

Verilmiş nümunədə də ikimənlik aradan qaldırmaq üçün cümlənin sintaqmlara üzvlənməsinə müraciət edilmişdir. Cümlənin sintaqmlara üzvlənməsi onun mənasını adresat üçün dəqiqləşdirir.

Nəticə. Sintaqm danışıq vahididir, deməli, həm də kommunikativ vahiddir. Obrazlı dillə desək, damcı suyun mahiyyətini əks etdirdiyi kimi, sintaqm da danışıq (nitqin) mahiyyətini əks etdirir. Beləliklə, sintaqm minimal nitq strukturu kimi, kommunikasiya aktının birmənalı fraqmenti kimi çıxış edir. Bu isə tam təbii-dir, çünki nitqin əsas əlaməti kommunikativlik, situativlikdir və onun hər bir vahidinə, o cümlədən minimal vahidlərinə də sadalanan əlamətlər xasdır.

Ədəbiyyat:

1. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность /Л.В.Щерба. – Л.: Наука, 1974.– 428 с.
2. Бодуэн де Куртенэ, И.А. О задачах языкознания /И.А.Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 385 с.
3. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri (IX cild), I cild /Veysəlli F.Y. –Bakı: Mütərcim, -2009. -640 s.
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов /Марузо Ж. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 437 с.
5. Карцевский С.И. Повторительный курс русского языка / Карцевский С.И. – М.:Л.: Госиздат, -1928. – 112 с.
6. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // В кн.: Щербы Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. т. 1. -Л., 1958, 188 с.
7. Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка (Краткий обзор теорий и задачи синтагматического изучения русского языка) /Виноградов В.В. // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 88–154.
8. Babayev C.M. Prosodik səviyyə: dil və danışıq vahidləri /Babayev C.M. // Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və təhsil, -2015, №8, s. 62-68.
9. Шкурко Е.В. О принципах классификации синтаксических омонимов // Днепропетровский Национальный Университет. -2013, - с. 310-315.
10. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), I hissə / Dəmirçizadə Ə.M. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. -253 s.

Summary

THE MAIN LINGUISTIC MEANS IN CLARIFYING THE MEANING OF THE SENTENCE

This article focuses on the role of the syntagmatic composition in clarifying the meaning of the sentence. Following L.V.Sherba, the author believes that semantic and

phonetic principles should form the basis of defining a syntagm. The syntagmatic composition of a sentence depends on the ways of combining words in that language, their relationships and functions in the sentence, the structure of the sentence and its components (members). In the article, a syntagm is defined as a group of words combined into a single whole in terms of intonation, structure and meaning. The syntagmatic arrangement of the sentence carries meaning. Syntagmatic grouping divides the sentence into minimal semantic units, and this grouping occurs in the area where the lexical-grammatical relations between the components are weakened. Syntagmatic grouping eliminates the ambiguity of the sentence and on its basis it is correctly perceived by the addressee.

Резюме

ОСНОВНЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В УТОЧНЕНИИ ЗНАЧЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Данная статья посвящена роли синтагматического членения в уточнении значения предложения. Автор статьи вслед Л.В.Щербой считает, что в основе определения синтагмы должны лежать семантический и фонетический принцип. Синтагматическое членение предложения зависят от способов сочетания слов в данном языке, от их связей и функций в предложении, от структуры предложения и его компонентов (членов). В статье синтагма определяется как группа слов, связанных интонационно, структурно и по смыслу в одно целое. Синтагматическая организация предложения является смыслонесущей. Синтагматическое членение расчленяет предложения на минимальные смысловые единицы и это расчленение происходит на участках ослабления линейно-грамматических связей компонентов. Синтагматическое членение предложения устраняет двусмысленность и на их же основе оно правильно воспринимается адресатом.

Рәүсә: dos. F.H.Niftaliyeva

Nərgiz Qurbanlı
Azərbaycan Dillər Universiteti

SÖZ YARADICILIĞININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *jurnalistika, söz yaradıcılığı, alınma sözlər, türk dili, Azərbaycan dili*

Key words: *journalism, word formation, borrowed words, turkish language, Azerbaijani language*

Ключевые слова: *журналистика, создание слов, заимствованные слова, турецкий язык, Азербайджанский язык*

Giriş. Söz yaradıcılığı nitq mədəniyyətinin əsas sahələrindən biridir. Həyatı bədii lövhələrlə əks etdirən yazıçı üçün söz yaradıcılığı nə qədər əhəmiyyət daşıyırsa, ictimai düşüncəni faktlar, sənədlər əsasında əks etdirən jurnalist üçün də bir o qədər vacibdir.

Jurnalistikada ən mühüm məsələlərdən biri dil vahidlərindən yerli-yerində istifadə etmək, mətni yüksək səviyyədə qurmaqdır. Şifahi və yazılı nitq, vizual nitq, audionitq və audiovizual nitq kimi ifadə formalarını əhatə edən jurnalistikada, təbii ki, mətni qurmağın müxtəlif sahələrlə bağlı özəllikləri var. Məlum olduğu kimi, informasiya vizual nitqdə, yəni qəzet və jurnallarda yazılan sözlərin, şəkillərin və tərtib elementlərinin; audionitqdə, yəni radioda eşidilən sözlərin, musiqi və müxtəlif səs effektlərinin; audiovizual nitqdə, yəni televiziya eşidilən sözlərin, görünən “hərəkətli” və “hərəkətsiz” təsvirlərin, musiqi və səs effektlərinin vasitəsilə oxucu, dinləyici və tamaşaçıya çatdırılır. Müxtəlif saytları əhatə edən sosial şəbəkələr isə informasiyanı lazımi auditoriyaya çatdırarkən vizual nitq, audionitq, audiovizual nitq imkanlarından yararlanır. Jurnalistikanın bütün bu sahələrinin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almaqla onu da qeyd etmək lazımdır ki, jurnalist hansı sahədə çalışır, çalışsın, fikrin necə, hansı şəkildə çatdırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Fikrin oxucu, dinləyici və tamaşaçıya necə, hansı şəkildə çatdırılmasının həm məzmun, həm də forma tərəfi var. Məzmun tərəfinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, jurnalist həyat həqiqətinə sadıq qalmalı, onun ifadə etdiyi fikir real fakta söykənməlidir. Fikrin ifadəsində forma tərəfinin mahiyyətinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün digər sənət sahələrində olduğu kimi, jurnalistikada da forma məzmunundan ayrılmazdır. Belə ki, jurnalistikada da forma məzmunun çatdırılma üsuludur. Jurnalist hansı fikri ifadə etməyi qarşıya məqsəd qoyursa, həmin məqsədə uyğun üsuldan istifadə edir və forma ilə məzmun arasında vəhdət yaratmağa çalışır. “Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların, tərtibat elementlərinin, səs effektlərinin, görüntülərin və s.) müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır” [1, s. 2]. Əgər müəllif fikri real gerçəkliyə, seçilmiş ifadə vasitələri isə müəllif fikrinə uyğundursa, bu o deməkdir ki, publisistik mətnədə dəqiqliyə əməl edilmişdir.

Müəllif fikrinin real fakta və gerçəkliyə, ifadə vasitələrinin isə müəllif fikrinə uyğunluğu publisistik mətndə başqa bir funksiyanın da yerinə yetirilməsini zərurətə çevirir. Bu, publisistik mətnin təsiredicilik funksiyasıdır. Təsiredicilik funksiyasının tələbinə görə jurnalist fakt haqqında səlis bir üslubda məlumat verməklə kifayətlənməməli, verdiyi informasiyaya, toxunduğu ictimai problemə öz münasibətini də bildirməlidir. Toxunduğu problemə öz münasibətini obyektiv şəkildə bildirməklə jurnalist publisistik mətnin təsir gücünü daha da artırır və ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamış olur. “Publisistik əsərlər təsir funksiyası yerinə yetirdiyi üçün onlarda dilin təsviri-ifadəli vasitələrindən istifadə xarakterikdir... Belə əsərlərdə, adətən, tək isimlər cəm və toplu məzmununda işlədilir: söhbətlər, axtarışlar, səlahiyyətli orqanlar, azadlıqlar, təşəbbüslər, ehtiyaclar və s. Belə əsərlərdə, feili sifət bağlama və feili sifətin şəxs mənasında isimləşməsi üslubi rəng alır: sağlar, sol cinah, ən yaxşılardan nümunəsi, geridə qalmadan işləmək və s”. [2, s. 429; 434]. Yuxarıda qeyd olunan söz və ifadələrdən oxucu, dinləyici və tamaşaçıya müsbət təsir etmək məqsədilə istifadə olunması nitq mədəniyyətinin vacib bir sahəsinin tələblərini nəzərə almaq deməkdir. Həmin vacib sahə söz yaradıcılığı sahəsidir.

Elm və texnika inkişaf etdikcə, insanların yaşayış səviyyəsi yüksəldikcə cəmiyyətdə yeni anlayışlar meydana gəlir. Təbii ki, yeni anlayışlar yeni də sözlərin yaranmasına səbəb olur. Jurnalistlər dilə yeni daxil olmuş sözlərdən yerli-yerində istifadə edirlər. Amma jurnalistlərin yeni sözlərdən istifadə etməsi heç də bununla məhdudlaşmır. Söz yaradıcılığı bir çox hallarda ictimai-siyasi proseslərlə, ictimai fikirdəki döyüşmələrlə və zamanın nəbzini proseslərlə, ictimai fikirdəki dəyişmələrlə və zamanın nəbzini tutmağa çalışan jurnalistlərin üslubi axtarışları ilə bağlı olur. “Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai-siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli süurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirilir, xalqa çatdırılır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq, buradakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdır” [3, s.189]. Əlbəttə, yeni yaradılmış sözlərin büsbütün hamısının mətbuat vasitəsilə dilə gətirilməsi mübahisə doğurur. Amma danılmaz faktdır ki, yeni sözlərin dilə gətirilib işləklik qazanmasında milli mətbuat, radio və televiziya mühüm rol oynayır.

Söz yaradıcılığının əsas yollarından biri dilimizin öz imkanları hesabına söz yaratmaq və həmin sözlərdən istifadə etməkdir. Bu sahədə Azərbaycan yazıçılarının xüsusi xidmətləri vardır. 1950-1960-cı illərdə Sovetlər Birliyində şəxsiyyətə pərəstişin dövlət səviyyəsində tənqidindən sonra ədəbiyyatda yaranmış nisbi sərbəstlik imkanından Azərbaycan yazıçıları da yararlandılar və tədricən baş qaldırmaqda olan milli özünüdərk meyillərini öz əsərlərində əks etdirməyə çalışdılar. Belə meyillər sırasında ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə xüsusi yer tuturdu. Rəsul Rza, Məmməd Araz, Anar və başqa yazıçılar öz əsərlərində bəzi alınma sözlərin qarşılığı olaraq yeni yaratdıqları sözlərdən istifadə edirdilər. Rəsul Rzanın işlətdiyi yeni sözlərin bir çoxu Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları əsasında şairin özü tərəfindən yaradılmışdır. Rəsul Rzanın dil mücadiləsinə ayrıca məqalə həsr edən Ağamusa Axundovun fikrincə, şairin yaratdığı və çoxusu artıq ədə-

bi dilə daxil olmuş türk mənşəli sözlər bunlardır: *özümləşmək, özümlü, götürmə, bəlirmək, bəli, gərəklik, ayrılış, eşidimli, doyumsuz, öyrənc, çağdaş, çimərlik, ucurluq* və s. [4, s. 413]. Bu sözlərdən *bəli, gərəklik, eşidimli, doyumsuz, öyrənc, çağdaş, çimərlik* ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında jurnalistlər tərəfindən işlədildikdən sonra tədricən işləklik qazanmış və ədəbi dilə daxil olmuşdur.

Yeni söz işlətməklə Məmməd Araz bir az fərqli yol tutmuşdur. O daha çox ümumxalq dilinə müraciət etmiş və yeni sözləri həmin qaynaqdan götürmüşdür. Həmin yolla Məmməd Arazın şeirə gətirdiyi yeni sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *yolağa, çəhlim, işim, heşan, çarpanaq, ekiztay, qovdan, itik, sayıl, dənər, həvə, diləklənmək, yastan, sürək, gəvəzə, topalaq, doğanaq, düyçə, umu, səngi* və s. [5, s. 444]. İlk dəfə Məmməd Arazın poeziyada rast gəldiyimiz bu sözlərdən bir çoxu (*ekiztay, diləklənmək, yastan, yolağa, doğanaq, itik, gəvəzə, sürək, həvə*) qəzet və jurnalların, radio və televizianın dilində işlənməyə başlamış və ədəbi dil səviyyəsində qəbul edilən nitq vahidləri sırasına keçmişdir. Məmməd Arazın poeziyada istinad etdiyi ümumxalq danışığı dili nəinki jurnalistlərimizin, eləcə də jurnalistikanın tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş həmin məsələ ətrafında öz fikir və mülahizələrini bildirmişlər. Nəsir Əhmədli belə mütəxəssislərdən biridir. O yazır: “Ərəb, fars, rus dilləri ilə çoxəsrlik təmas ana dilimizin bir çox sözlərini ədəbi leksikamızdan sıxışdırsa da, canlı danışığından silə bilməyib. İndi ölkəmizin milli-demokratik mətbuatında həmin sözlərə fəal qayıdış duyulmaqdadır: *yağı (düşmən), çağ (vaxt), görk (ibrət), suç, (təqsir), öc (qisas), gənəşmək (məsləhətləşmək), cılxa (xalis) və s. və i.ə*” [1, s. 72]. N.Əhmədli canlı danışığı dilinə istinad edərək, bir çox adların və ifadələrin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürür. Canlı danışığı dilində süd məhsullarına “ağartı” deyilməsini nəzərə alan N.Əhmədli “Süd məhsulları kombinati”nın “Ağartı kombinati” adlandırılmasını daha doğru hesab edir. Yaxud ümumxalq dilində “saxlanc” sözünün işlənməsinə əsaslanıb “Saxlama kamrası”na “Saxlanc yeri” deyilməsini daha məqsədəuyğun sayır; avtobuslarda tez-tez eşitdiyimiz “gedişin qiyməti” ifadəsinin hamı tərəfindən çox asanca “anlaşılan” “yolpulu” sözü ilə əvəzlənməsi təklifini irəli sürür [1, s. 73]

Anarın işlətdiyi yeni sözlərin bəziləri (uçarlıq, dikuçan-vertelyot, qabartma, bəzək-lepka, sapıntı, anım, toparlamaq və s.) onun özü tərəfindən dilimizin qayda-qanunları əsasında yaradılmışdırsa, bəziləri də (önəmli, iskənə-dəniz körpüsü, sıcaq-isti, dolmuş-marşrut avtobusu, sürə-müddət, martı-qağayı, dartışma-mübahisə və s.) Türkiyə türkcəsindən alınmışdır [6, s. 426]. İstər Anarın, istərsə də başqa yazıçılarımızın öz əsərlərində işlətdikləri yeni sözlər içərisində Türkiyə türkcəsindən alınan sözlər xüsusi yer tutmuş və təbii ki, jurnalsitlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu barədə bir az sonra ayrıca bəhs ediləcəkdir. Dilimizin öz imkanları hesabına yaradılmış yeni sözlərlə bağlı fikrimizi davam etdirərək bildirək ki, bu sahədə əsas qaynaqlardan biri şifahi xalq ədəbiyyatıdır.

Vaxtilə Səməd Vurğun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürdüyü “uçar” sözündən istifadə edib məşhur “Ceyran” şeirində “Uçarda turaçdır, qaçarda ceyran” misrasını işlətməmişdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” un zəngin dil xəzinəsindən bəhrələnmək ənənəsini yazıçılarımız və jurnalistlərimiz bu gün də davam etdirirlər. Bugünkü mediamızda işlənməkdə olan *suç* və *ün* sözlərinin bir qaynağı dialekt və şivələrimizdirsə, bir qaynağı da “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanıdır: “Ünüm

anlan bəglər, sözüm dinlən bəglər!” [7, s. 37]. Qazan xanın dilindən verilən bu nümunədə *ün* sözü *səs* mənasında işlənmişdir. Çağdaş mediada da ara-sıra qarşımıza çıxmaqdadır: Dialekt şivələrimizdə də həmin mənada rast gəldiyimiz *ün* sözü çağdaş mediada da ara-sıra qarşımıza çıxmaqdadır. “Elə ağlasığmaz hadisələr baş verdi ki, o yerlərə əlim yetməz, ünüm çatmaz” [8, s. 12]. Mətbuat səhifələrindən götürdüyümüz bu cümlədə *ün* sözünün mənası “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı mənası ilə eynidir.

Xalq şeiri nümunələrində, eləcə də aşıq poeziyasında soy sözünə rast gəlirik. Sarı Aşığın məşhur bayatılarından birində deyilir:

Gözəllik soy iləndi,
Şahmar da soy ilandı.
Nəsimi tək bu aşıq
Yolunda sayulandı [9, s. 20].

Birinci və ikinci misralarda *soy* sözü əsil-nəsəb və cins mənalarında işlənmişdir. Çağdaş mətbuatın dilində *soyad*, *soydaş* kimi sözlərin geniş yer tutması məlum məsələdir. İstisna etmək olmaz ki, mətbuatda *soy* sözündən də ayrıca olaraq istifadə edilir: “Biz türk soyundanıq” [10, s.6]. Bu cür nümunələrdən aydın görmək olar ki, söz yaradıcılığında, yeni sözlərin işlədilməsində jurnalistlər yeri gəldikcə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinə istinad edirlər.

Jurnalistlərin söz yaradıcılığı ilə bağlı axtarışlarında üz tutduqları qaynaqlar sırasında klassik ədəbiyyatı qeyd etməmək olmaz. Nəsimi, Füzuli, Vaqif və başqa klassiklərimizin dili jurnalistlərə imkan verir ki, onlar həmin sənətkarların işlətdiyi bir sıra sözlərdən müvafiq məqamlarda istifadə etsinlər. *Qut* belə sözlərdən biridir. *Can*, *ruh*, *həyatı güc*; *xoşbəxtlik*, *səadət*, *bərəkət*, *uğur* mənaları daşıyan *qut* sözünə Nəsiminin şeirlərində rast gəlirik:

Yaquti-reyhandır xətin, ey quti-can, ləli-ləbin,
Şölə ki, düşmüş Xızr tək abi-heyvan üstünə [11, s.25].

Nümunə gətirdiyimiz bu beyitin birinici misrasında *qut* sözü *ruh* mənasındadır. Nəsiminin başqa beytinə nəzər yetirək:

Başma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar,
Kölgəsi düşdü bana sərvi-xuramanın yenə [11, s.56]
Bu beytin birinci misrasındakı *qutlu* sifəti *sayalı* mənasındadır.

Qut sözünə Vaqif poeziyasında da rast gəlirik:

Zahir olur iki şəxsi-qəzəbnak,
Əllərində şeşpər, çapiki çalak.
Onları görəndə zəhrin olur çak,
Qutun qurur, nitqin batar ağlarsın [12, s.165]

Molla Pənah Vaqifin işlətdiyi *qutu qurumaq* ifadəsi, eləcə də ayrıca olaraq *qut* sözü dialekt və şivələrimizdə də işlənir. Bu gün mətbuat səhifələrində, çox olmasa da, ara-sıra *matı-qutu qurumaq* ifadəsinə və *qut* sözünə müraciət edildiyinin şahidi oluruq: “Elə acaib iş görüblər ki, baxanda adamın *matı-qutu* quruyur” [13, s.6]. Bu cümlədə *matı-qutu qurumaq* ifadəsi *təəccüb etmək*, *mat qalmaq* mənalarında işlənmişdir. Mətbuatdan başqa bir nümunəyə diqqət edək: “Bu layihənin bütün dolaşmış məsələləri yoluna qoyuldu. İcrasına başlamaq olar artıq. Qutlu olsun!” [13, s.6]. Bu cümlədəki *qutlu* sözü *xeyirli*, *uğurlu*, *mübarək* mənalarındadır. Bu mənalar həmin sözün klassik poeziyadakı mənalarından heç də fərqlənmir

Nəticə. İctimai fikrin daşıyıcısı olan jurnalistilka cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyir, ictimai-siyasi və mədəni proseslərə öz münasibətini bildirir. Söz yaradıcılığı jurnalistikanın cəmiyyətdəki proseslərə münasibətinin təzahür sahələrindən biridir. Azərbaycan siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra cəmiyyətdə qabarıq hiss olunan meyllərdən biri ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə oldu.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyəti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2005.
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, Elm və təhsil, 2021.
3. Məmmədov M. Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı, Nurlan, 2005, s.189-202.
4. Axundov A. Rəsul Rza və ana dili. //Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 409-415.
5. Axundov A. Məmməd İbrahimdən Məmməd Araza və ya poeziya zirvəsinə gedən yol. // Anarın dil qayğıları. // Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 422-427.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edəni Əlizadə S. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004.
7. 525-ci qəzet. 20 sentyabr 2016-cı il.
8. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar. Tərtib edəni Kürdoğlu H. Bakı, Sabah, 1993.
9. "Azadlıq" qəzeti. 19 dekabr 2007-ci il.
10. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004.
11. Vaqif M.P. Əsərləri. Tərtib edəni Dadaşzadə A. Bakı, Yazıçı, 1988.
12. Ədəbiyyat qəzeti. 12 yanvar 2013-cü il.
13. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 437-449.

Summary

THE GENERAL ISSUES OF WORD CREATION

The article the general issues of word creation deals with general issues of word creation. The journalist's need to create a new word comes from various reasons. One of the reasons is related to fighting for the purity of the mother tongue. Seeing that Arabic-Persian or Russian words, which are widely used in the Azerbaijani language, the journalist starts to use words of national origin as the equivalent of words. Another reason is the changes and innovations taking place in different areas of life.

Резюме

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ СЛОВОТВОРЧЕСТВА

В статье рассматриваются общие вопросы словотворчества. Потребность журналиста в создании нового слова возникает по разным причинам. Одна из причин связана с линией борьбы за чистоту родного языка. Видя, что используются широко распространенные в азербайджанском языке арабо-персидские или русские слова, журналист начинает использовать слова национального происхождения в качестве эквивалента этим словам. Другой причиной являются изменения и новшества, происходящие в разных сферах этой жизни.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Sofiya Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ANA DİLİ QAYĞISI

Açar sözlər: *Ulu öndər, Azərbaycan dili, azərbaycançılıq məfkurəsi, fərman və sərəncamlar*

Key words: *Great leader, Azerbaijani language, ideology of Azerbaijanism, decrees and orders*

Ключевые слова: *Большой лидер, азербайджанский язык, идеология азербайджанства, указы и распоряжения.*

Giriş. Dil hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu bəşər mədəniyyətinə qovuşdurur. Dil xalqın indiyədək fəth etdiyi mənəvi sərəvətlərin ilki, başlanğıcı və çıxış nöqtəsidir. Bəşər mədəniyyətinin bütün sahələri kimi dil də tarixən yaranmışdır. Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, onun inkişaf amillərini dil qədər dəqiq təyin edə bilsin. Xalqın tarixi onun dilinin tarixi ilə başlanır. Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsrində formalaşmışdır. VI–VIII əsrlər şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü və inkişafı dövrüdür. Bu dövrün ən mükəmməl abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır [1, s.3]. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi IX–XI əsrləri əhatə edir. Birinci minilliyin ortalarında Azərbaycan dilinin yazısı, əlifbası olmuşdur. Şifahi ədəbi dil nümunəsi sayılsa da, 1500 ildən artıq tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili həm də kamil yazı nümunəsidir.

Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biridir.

Özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi olan Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır.

Ana dili sadəcə anadan öyrəndiyimiz dil deyil, həm də düşüncələrimizin, duyğularımızın və mənliyimizin dilidir. Buna görə də toplumu millət edən ən böyük amil dildir. Əgər düşünsək ki, bu gün sahib olduğumuz bu böyük milli varlığın yaşı min illərlə ölçülür, deməli, hər sözüümüz, hər kəlməmiz bir tarix. Dil millətin varlığını təmin edirsə, onda üzərimizə düşən məsuliyyətin böyüklüyü də aydın olur. Bu məsuliyyəti daşımağın şərəfi də bizimdir. Bu da bizdən dilimizə laqeyd münasibət göstərənlərə qarşı mübarizədə hamılıqla bir olmağı tələb edir. Bu mənada, ana dili bir millətin ən böyük milli dəyəri, onun mənəvi varlığı, sehri, siri, mövcudluğudur. Deməli, dil möcüzədir, möcüzə yaradandır.

Müstəqillik illərində bu siyasət açıq, kompleks şəkildə, ardıcıl yürüdülməyə başladı. Milli olan, millət üçün vacib olan hər şey millətin formalaşması və özünəqayıdışı üçün daha açıq planda sərbəst milli inkişaf məhsuluna çevrildi. Ana dili, din, milli-mənəvi dəyərlər, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. millətə yeni, lüzumlu şəkildə təqdim edilməyə, fərdlərin münasibətlərinin, milli mənlik şüurunun formalaşması, tənzimlənməsi və yaranması istiqamətinə yönləndirildi. Hər şeydən

öncə müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli dil siyasəti yürüdülməyə başlandı. Çünki Ulu öndər ana dilinin milli-tərbiyəvi əhəmiyyətini həmişə üstün tutur və vacib olduğunu bildirirdi. Ulu Öndərin bilavasitə uzaqqörən fəaliyyəti ilə milli dil siyasətini həyata keçirə biləcək tarixi əhəmiyyətli dövlət qərarları verildi.

Əgər nəzərə alsaq ki, bu gün planetimizdə yaşayan minlərlə millət və etnik qrup sayı heç iki yüzə çatmayan dövlətlərin bayrağı altında cəmləşib və sayı 200-ə yaxın olan bu dövlətlərin rəsmi dövlət dillərinin sayı 70-i keçmir, onda hər hansı bir millətin öz dilinin öz dövlətində dövlət dili olmasının əhəmiyyətini dərk etmək o qədər də çətin olmaz. Bu mənada, dilin dövlət dili statusu qazanması, həqiqətən, qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşayıb. Bu gün dilimizin dövlət statuslu dillər arasında olmasına görə dilimizin mənəvi dirilik atributuna çevrilməsi yolunda böyük fədakarlıqlar göstərmiş, “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” – deyən Ümummilli lider Heydər Əliyevə minnətdar olmalıyıq. Ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişafı sahəsində əvəzolunmaz xidmətlər göstərmiş, çoxcəhətli fəaliyyət sahəsinə malik Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həm də ana dilimizi sevmək, onu bilmək və yaşatmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etmək məsuliyyətini də bir vəzifə kimi müəyyənləşdirərək hər bir azərbaycanlıya, gələcək nəsillərə əbədiyaşar sözlərilə səslənirdi: “...*Biz dünyada öz dilimizlə tək yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir... Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs borcunuzdur*” [7, s.2].

Azərbaycan dilinin inkişafı üçün Ulu öndərin atdığı addımlar.

Bu şərəfli tarixi yolun başlanğıcı hələ 1970-ci ildə BDU-nun 50 illik yubileyində o dövr üçün, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hadisə sayılan respublika rəhbərinin Azərbaycan dilində çıxışı ilə başlandı.

Bu tarixi çıxış ziyalılara, bütün xalqa respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə qayğı və ehtiramı haqda bir xəbərdarlıq idi ki, bu proses sonralar milli özünüdərkdə müstəsna rol oynadı. Az keçmədi ki, Azərbaycan dili nüfuzlu məclislərə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açdı, Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə, “Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları” dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırıldı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı.

1995-ci ildə ilk milli Konstitusiyamıza Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edildi. 2001-ci ilin iyulunda Ulu öndər “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Ulu öndər Heydər Əliyevin bitkin elmi-nəzəri əsaslara, praktik tətbiqə əsaslanan Azərbaycan dili siyasəti böyük uğurlar qazanıb desək, yanılmazdır. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanını Heydər Əliyevin uğurlu dil siyasətinin fundamental yekun sənədi adlandırmaq olar. Ulu öndər fərmanda Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf təcrübəsi haqqında danışarkən bunu da qeyd etmişdi ki, “Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dün-

ya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcına əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə edilir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir.” [3, s.7]. Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər də geniş təhlil edilmiş və həmin problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Həmin Fərmanla Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılmışdır. Dünyanın heç bir dövlətində analoqu olmayan belə bir qurumun yaradılması ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi ümummillə maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı.

Dilimizin ən qədim tarixinə obyektiv elmi-tarixi qiymət verən, Azərbaycan dilinin türk köklü müstəqil dil olmasını bir daha təsdiqləyən, onun əsas təkamül mərhələlərini, inkişaf yollarını dahiyənə bir müdrikliklə, elmi-nəzəri əsaslarla izləyərək son söz deyən, rəsmi dövlət münasibəti bildirən bu fundamental tarixi sənəd Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurlar miqyasını daha da genişləndirdi [4, s.3]. Eyni zamanda, həmin vaxtlarda Dil Şurası da yaradıldı. Çox keçmədi ki, 1 Avqust Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü təsis olundu. Ümumiyyətlə, bu bir tarixi faktdır ki, dünyanın böyük liderləri içərisində, o cümlədən türk dünyasında Ümummillə lider Heydər Əliyev qədər dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran lider olmayıb. Ana dili amilinin çox böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki bu amil millətin özünədərk üçün çox mühüm məsələ idi. Ona görə də o böyük tarixi şəxsiyyət Ana dilini milli dəyər səviyyəsinə qaldırmağı bacardı.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli dilimizin xilaskarı kimi tarixə öz əbədi imzasını qoydu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, Ulu öndər keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünədərk və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi.

Ana dilinin inkişafında Heydər Əliyevin imzaladığı Fərman və Sərəncamların rolu

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzun müddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. [2, s.1-2].

Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərinədən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə, dünya diplomatiyasına yol tapması, beynəlxalq aləmin çox mötəbər məclislərinin kürsülərindən eşidilməsi Ulu öndərimizin ana dilimizin inkişafına, onun sosial-siyasi və mədəni həyatda layiqli yer tutmasına göstərdiyi qayğı və diqqətin, son dərəcə dəqiq, düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun hədsiz yüksəlişi, milli özünüdərkini keçmişin buxovlarından azad olunması, xalqın qan yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsinə, real siyasi amilə çevrilməsinə nail olunmasıdır.

1970-ci illərin ortalarından başlayaraq SSRİ-yə daxil olan respublikaların ictimai-siyasi həyatında dil məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. SSRİ Konstitusiyasının qəbulundan sonra milli dillərin sıxışdırılması prosesi daha da gücləndirilmişdir. Rus dilinin hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar “vahid dil” siyasəti daha geniş şəkildə təbliğ olunurdu. Belə bir şəraitdə ana dili məsələsinin təbliği ilə məşğul olmaq çox riskli və qorxulu idi. Dil məsələsini qabardanlar Sibirə sürgün olunurdu. Hətta milli respublikaların rəhbərləri də ana dili məsələsini gündəmə gətirməkdə aciz idilər. Çünki bu, onlardan ötrü tale məsələsi ola bilərdi. Bütün bunlara baxmayaraq, o vaxt Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olan Heydər Əliyev dil məsələsində öz mövqeyini çox cəsarətlə, qətiyyətlə bildirmişdi. Böyük tarixi şəxsiyyət SSRİ Konstitusiyası haqqında danışırkən öz nitqində xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, Konstitusiyaya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Bu, əslində ana dilinin dövlət dili statusunu qorumaq məqsədi güdürdü. 1977-1978-ci illər respublika rəhbərini çətinliklər qarşısında qoydu. Məlum olduğu kimi, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin Konstitusiyaya bütün respublikalarda hazırlanan yeni konstitusiyalar üçün baza rolunu oynamalı idi və faktiki olaraq oynayırdı. Həmin Konstitusiyada isə elə əvvəldən dövlət dili haqqında maddə yox idi. Ayrı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz əksini tapmamışdı. 1978-ci il aprelin 2-də IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas Qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş VII sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunmuşdur: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.” 1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Nəticədə Azərbaycan Konstitusiyası böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təklif etdiyi şəkildə qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir. Ulu öndər bununla gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli atributlarından birini məharətlə qorumuşdur. Bundan sonra isə ana

dilimizin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

Ümummillil lider ana dilimizin – Azərbaycan dilinin adını özümüzə qaytarmışdır.

Ümummillil lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsi, millil dildə nəşr edilən kitabların tirajlarının artırılması və digər tədbirlər ana dilinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hakimiyyətə gələn naşı və səriştəsiz şəxslərin idarəetmədəki təcrübəsizliyi müstəqilliyimizi uçuruma aparır, ölkəni məhvə sürükləyirdi. AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə bu uçurum özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Onlar heç bir məntiqi əsasla söykənmədən dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini və “türk dili” adlandırılmasını təklif edirdilər. Xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, millil mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənəllərimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxlamışdır. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən Ümummillil lider ana dilimizin - Azərbaycan dilinin adını özümüzə qaytarmışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflərin çox böyük əksəriyyətində ana dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması dəstəklənirdi. Geniş müzakirələrdən sonra 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapmışdır. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirilmişdir. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalanmış, qanunlar qəbul edilmişdir. Müstəqilliyimizin ilk ilində – 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsa da, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. Yalnız ümummillil liderimiz Heydər Əliyevin müvafiq Fərmanından sonra ana dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Məhz bundan sonra respublikada bütün yazılı sənədləşmə işləri latın qrafikası ilə aparılmışdır. Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır, hansı ki, həmin siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Onun dil siyasətinin uğurları bütün incə, “görünməz” məqamları ilə öyrənilməli, ciddi elmi-analitik təhlil, tədqiq yolu ilə xalqımıza, xüsusilə gənc nəsllə çatdırılmalıdır.

Azərbaycan dili zaman-zaman tənə və təhqirlərlə, planlı assimilyasiya hücumları ilə, qəsd və repressiyalarla da üzləşdi. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz bu bədnam basqılara, mənəvi repressiyalara, assimilyasiya hücumlarına qarşı həmişə etiraz səsini qaldırdı. Bu yerdə dahi Səməd Vurğunun “Yandırılan kitablar” şeirindən misralar yada düşür:

Sənmi türkə xər deyirsən, mənim şeir dilimə?! Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli! Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli! [6, s.156-158].

Tarix boyu Azərbaycanın dahi oğulları Azərbaycan dilinin keşiyində, müdafiəsində mətanətlə dayandı, onun təəssübünü çəkdi, şərəfini, şöhrətini, halal haq-

qını, hüquqlarını hünərlə qorudu. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev sevgisi bütün dövrlərə, bütün zamanlara örnək ola bilər. Azərbaycan dilinə yüz illərin, min illərin Qorqud və Füzulilər sevgisini, qayğısını Heydər Əliyev şərəflə, müdrik uzaqgörənliklə davam və inkişaf etdirdi. İmzalanan Fərman və Sərəncamları Azərbaycan dilinə dövlət qayğısının, Heydər Əliyev sevgisinin bariz nümunəsi, daha bir təsdiqidir. Bu, doğma ana dilinin qədim tarixinə, çətin və şərəfli inkişaf yollarına, misilsiz uğurlarına dərinlən bələd olan dahi dövlət xadiminin bütün dünya azərbaycanlılarına örnək, nümunə ola biləcək dəyişməz mövqeyidir. Bütün bunlara, çoxsaylı uğurlarımıza görə ki, dövlətimiz getdikcə öz böyük tarixinə, güclü mədəniyyətinə, doğma dilinə daha çox qovuşur, bu özünəqayıdışla ruhən daha da ucalır, mətinləşir, məğlubedilməz olur [4, s.3]. Heydər Əliyevin ana dilinə münasibətində Azərbaycan ədəbi dilinin saflığının qorunması və inkişaf etdirilməsi xüsusi yer tuturdu. Ümummilli lider ana dilinin saflığına çalışaraq bunu alim, şair, yazıçılardan, bütövlükdə, ziyalılardan qətiyyətlə tələb edirdi. Azərbaycanın rəhbəri, hətta rəsmi toplantılarda bu məsələ barədə öz prinsiplial mövqeyini açıq-aydın, birbaşa bildirirdi. Heydər Əliyev müəyyən təzyiqlərə məruz qalmış alimlərə qayğı göstərirdi. Azərbaycanın rəhbərinin ana dilinə diqqət və qayğısı nəticəsində respublikada ana dilində nəşr edilən kitabların tirajı artırılırdı. Məsələn, 1979-cu ildə Azərbaycanda nəşr edilən 1300 adda 13 milyon 800 min nüsxə kitabın 11 milyon 100 min nüsxəsi ana dilində idi.

Azərbaycan dilinin elektron məkanda da daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin reallaşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Prezident İlham Əliyevin 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncamı da Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli liderimizin həyata keçirdiyi ana dili siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin hazırlanması bunun parlaq göstəricisidir. Dövlət başçısı İlham Əliyev doğma ana dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır. Azərbaycan ədəbiyyatını, azərbaycanlı düşüncəsini əks etdirən sanballı əsərlərin latın qrafikasında yenidən nəşr edilməsi məhz Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə baş tutdu. Ölkə rəhbərinin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı eyni zamanda Əlifba ilə bağlı problemləri tamamilə həll etmiş oldu.

Nəticə. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın böyük dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların kürsülərində səsənməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq H.Əliyevin həyat fəaliyyətinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Aynur Tağıyeva. Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. İki sahil. - 2022. -27 iyul, s.3.
2. Hacı Əkbərli. Məhərrəm Dövlətov. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Azərbaycan müəllimi.-2009.-12 iyun.-S.1-2.

3. Jalə Əliyeva. Heydər Əliyev və ana dilimiz. Xalq qəzeti.- 2010.- 8 may.- S. 7.
4. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və dil siyasətinin uğurları. Yeni Azərbaycan.-2016.-14 dekabr, s.3.
5. Sadiq Qurbanov. Heydər Əliyev və dil mədəniyyətimiz. Azərbaycan qəzeti.- 2022.-21 aprel.s.2.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərlər. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 248səh.
7. Zülfiyyə İsmayıl. Heydər Əliyevin ana dilinə qayğısı. İki sahil.- 2023.-10 fevral. s.2

Summary

THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV'S CARE OF NATIVE LANGUAGE

The language that conditions the existence of each individual and the nation and connects it to the human culture is the first of the spiritual resources conquered by the nation. Like all areas of human culture, language has emerged historically. The history of a nation begins with the history of its language. The universal Azerbaijani language was formed in the 5th century AD. The most perfect monument of VI-VIII centuries are "Kitabi-Dade Gorgud" epics. The language of "Kitabi-Dade Gorgud", which has a history of more than 1500 years, is also a perfect example of writing. Our great leader Heydar Aliyev is one of the geniuses who preserved this language from "Kitabi-Dada Gorgud". The signing of important decrees and orders for the transmission of our language to generations is also related to the name of our National leader. In the article, the essence of the decrees and orders was reflected in a detailed description. At the same time, we are witnessing that the language policy, which is one of the priority directions of H. Aliyev's policy, is being successfully continued by our President Mr. İlham Aliyev.

Резюме

ЗАБОТА О РОДНОМ ЯЗЫКЕ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Язык, обуславливающий существование каждого человека и нации и связывающий его с человеческой культурой, является первым из духовных ресурсов, завоеванных нацией. Как и все области человеческой культуры, язык возник исторически. История народа начинается с истории его языка. Универсальный азербайджанский язык сформировался в V веке нашей эры. Наиболее совершенным памятником VI-VIII веков являются эпосы «Китаби-Деде Горгуд». Прекрасным образцом письменности является и язык «Китаби-Деде Горгуд», история которого насчитывает более 1500 лет. Наш великий лидер Гейдар Алиев является одним из гениев, сохранивших этот язык от «Китаби-Деда Горгуд». Подписание важных указов и распоряжений о передаче нашего языка поколениям также связано с именем нашего Общенационального лидера. В статье суть указов и распоряжений была отражена в подробном описании. В то же время мы являемся свидетелями того, что языковая политика, являющаяся одним из приоритетных направлений политики Г.Алиева, успешно продолжается нашим Президентом господином Ильхамом Алиевым.

Rayfi: prof. A.Y.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Наиля Садыгова
Азербайджанский государственный
педагогический университет

КТО ОНА МУЗА ПОЭЗИИ?

Ключевые слова: *английская поэзия, греческая мифология, античность, древние религии, период матриарха*

Açar sözlər: *ingilis poeziyası, yunan mifologiyası, antik dövr, qədim dinlər, matriarx dövrü*

Keywords: *English poetry, greek mythology, antiquity, ancient religious, matriarchal period*

Профессиональную английскую литературу трудно понять без знания греческой мифологии, так как к античности обращались очень многие авторы такие как Байрон («Осада Коринфа» Прометей Сарданапал), Шелли («Освобожденный Прометей», «Адонис», «Эллада»), Китс, Ли Хант и другие. С принятием христианства стали появляться истории о «жители святых», а затем и основание университетов, которые преподавали греко-латинскую классику в основном. Обращение к античности, ориентация на поэтику Аристотеля было свойственно многим поэтам до XX века. Так, например крупнейший английский поэт XVII века Джон Мильтон, как и другие его современники, считал Эсхила, Софокла и Еврипида своими учителями. При создании своих произведений английские авторы ориентировались на классические образцы древнегреческого искусства. А древнегреческое искусство до прихода племен – мигрантов, в эпоху неолита и бронзы было матрилинейным и основывалось на религиозной системе язычества во главе с богиней-луной ее сыновьями. Отцовство было непризнаваемым, так как культ матери - хранительницы очага был неприкаемым и мужчины безоговорочно подчинялись и поклонялись женщине. Покровительнице и властительнице судеб приносились первые жертвы.

Революционные изменения на европейском континенте происходили с утверждением патриархата, доставленного с Востока и провозгласившего институт семьи. До того времени все жили общинами и если точно было известно материнство ребенка, то отцовство было неизвестно или спорно. Так как супруги богини служили ей ради удовольствия и вовсе не обязательно было детям знать своего отца. Женщины с приходом патриархальной системы перестают быть правительницами и постепенно их статус уподобляется до

движимого имущества. Несчастья, болезни и пороки стали отныне приписывать женщине, от которой полагали они исходили. Падение Адама связывали с соблазнением его Евой, за что она была наказана Иеговой или Пандора, которая считалась Богиней и её имя означало «все дары» затем стало нарицательным в греческой мифологии о сосуде Пандоры, откуда жена Титана выпустила все болезни, пороки человеческие и немощную старость. Сюда же причисляли убившую всех своих мужей Данаид. Английский поэт, прозаик, критик и литературовед, фольклорист переводчик – Роберт Грейвз также обнаруживает истоки поэзии во времена матриархата, а музой своей нежной и жестокой одновременно считает – Праматерь. Поэзия и ее истины он воспринимает вне времени, в отличие от конъюнктурных мод и веяний в литературе, которые преходящи.

В крупнейшей теоретической работе «Белая богиня (1948), историческая грамматика поэтической мифологии» Р. Грейвз превознося музу поэзии связывает ее с фигурой короля-мужчины, которого приносили в жертву богине – женщине.

Реинкарнацию триединой Богини, которую прославляет знаток древних религий и мифов Грейвз, во всех её проявлениях он ищет и находит в греческой, римской, иудейской, египетской, кельтской и шумерской мифологии.

Как же описывает её автор: “The Goddess is a lovely slender woman with a hooked nose, deathly pale face; lips red as rowan-berries, startlingly blue eyes and long fair hair; she will suddenly transform herself into sow, mare, bitch, vixen, she-ass, weasel, serpent, owl, she-wolf, tigress, mermaid or loathsome, hag. Her names and titles are innumerable. In ghost stories she often figures as ‘The White Lady’ ; and in ancient religions, from the British Isles to the Caucasus, as the ‘White Goddess’ [20 p] (The White Goddess R.G)”

Прекрасная стройная женщина со смертельно бледным лицом, с крючковатым носом, поразительно голубыми глазами, алыми губами и длинными светлыми волосами. Она внезапно может превратиться в свиноматку, кобылу, суку, лису, ослицу, ласку, змею, сову, волчицу, тигрицу, русалку или стать омерзительной старухой. Имен и прозвищ у неё предостаточно. В рассказах о приведениях – она Белая Дама, а в древних религиях, начиная с Британских островов и до Кавказа – Белая Богиня.

Так обобщив образ богинь древних религий периода матриархата он представляет свою Белую Богиню и далее он продолжает, что начиная с Гомера и по сей день он не знает поэта, который бы не обращался в своем творчестве к своей Музе (p White Goddess)

Это она, оскорбленная тем, что место всё поклонение ей передается Зевсу, который заставляет Фрикса украсть золотое руно от туда, помогающего Зевсу вызывать дождь.

Фрикс похитив золотое руно, по прибытии в Колчис умирает и никто не хочет его хоронить. Это она – Белая Богиня обещает помочь Джейсону заполучить Руно, уверяя, что Фрикс не может помешать. Грейвз убежден, что его Богиня это не просто архетип или стенография действия на храмовых росписях, а в последствии на предметах, декора, кубках, печатях, а реально существовавший персонаж, которому поклонялись. Следовательно, он позволяет ей самой

сказать, что «власть Богини определяется количеством её почитателей» [62 p] (Graves. The white Goddess Loudon weidu field).

Алану Ходжу – своему соавтору в 1995 году он пишет, что вся романтическая поэзия восходит к архетипу Луны - богини, к сущности ее триединства. «Возможно это звучит безумно и я сам опасаясь за своё здоровье, но это так» [70-71 p]

«Луна-богиня как источник поэтического вдохновения впервые упоминается в Золотом Руне, но для автора она ассоциируется с Лаурой Ройдинг – его женой, где-то подсознательно, но вытесняя мощное воздействие его матери Амалии фон Ранке Грейвз своим духовным и психологическим превосходством. Синтез религии и поэтики творчества отныне воплощены в образе Луны. После рождения его дочери Люсии Джордж Саймон – друг, литератор, пишет Берил «попросить Роберта сочинить малышке лунную поэму» на что он скоро получил ответ, что Роберта не пришлось просить, т.к. он уже посвятил ей поэму. [72p].

Грейвз еще в начале романа «Белая Богиня» упоминает, что все поэты в образе лирической героини видели свою богиню и это представляет несомненный интерес, так как выявляются представления поэта о многогранности человеческой личности. [p. 20]

Так он нас отсылает к творчеству Шекспира и отмечает, что и он ее знал и боялся ее. И что нам не следует заблуждаться глупыми любовными сценами его ранних произведений таких, как «Венера и Адонис» или пышечка совершенно мифическая, и Тессей в качестве доблестного воина Елизаветы в комедии «Сон в летнюю ночь». Наиболее достоверно, считает Грейвз, он её представляет в "Макбете, где в образе Леди Макбет он видит, Тройственную Гекату, которая верховодила шабошом ведьм и вселившись в нее способствовала убийству короля Дункана; или же великолепная и распутная Клеопатра, любовь которой убивает Антония. В последний раз она появляется в «Буре» в образе и «проклятой колдуньи Сикоракс». Сикоракс прибыла на остров с Калемом на лодке, как Даная из Аргоса с младенцем Персеем, или Латона в Делос с еще неродившимся Аполлоном. Она-богиня, наделенная властью управлять видимой Луной – ухудшать и улучшать все сущее, исполнять ее волю [p 417-418]. Истоки мифов Средиземноморья и Северной Европы в период матриархата, когда все ритуалы были связаны с именем священной богини - Луны, музы всех поэтов и Проматери всего сущего «устрашающая и желанная, как паучиха или пчелиная матка, чьи объятия несут смерть». [20] Функцию поэзии во все времена Грейвз видит в обращении к Музе, а суть же - в ощущении восторга и страха порождаемых самим присутствием Богини. Грейвз Белой богиней мифа считает Луну и по его теории вся западная поэзия представлена различными вариациями этого лунного мифа уходящего корнями в каменный век.

«Историческая грамматика поэтической мифологии» или «Белая богиня» – это историческое исследование древних религий и истоков мифов, так тесно связанных с основами поэзии.

Белая богиня, а точнее бледная, изменчивая луна стала для Грейвза основной концепцией мифотворчества, которую он возводит в триединую царицу,

символизирующую три фазы луны – молодую, полную и убывающую. Эти периоды соотносились с матриархатом разделенным тремя фазами: девственности, нимфы брачного возраста и старости. Физические силы богини также были изменчивы, как и явления природы, которые соизмерялись со сменой сезонов года, и естественно, с проматерью земель. Весна, пробуждающая природу обилием бутонов и листьев, уподоблялась девственности; обилие цветов и плодов ассоциировалось летом- нимфой, а зима, которая прекращает плодоносить – старостью. Все это представлялось ещё в виде триады: небесная дева, нимфа земли или моря и старая женщина – подземного мира, воплощенные соответственно в Селене, Афродите и Гекате. Триединость подчеркивала ее божественность, хотя все прекрасно понимали, что она одна и все эти ипостаси были объединены под одним именем – Гера, Мантинейка Диотима, которая была пророчицей из Аркадии, предотвратила мор в Афинах; Мойра, Илития и Каллон – Смерть Рожденье и Красота, которые составляют триаду Богини – главенствующую в воспроизведении всего и вся: физического, духовного и интеллектуального [р. 8]. Так Грейвз всю Теорию подтверждает источниками и пропускает через богатую поэтическую фантазию.

Поиски зерна мифа, связь творческая между музой и самим поэтом приводят писателя-поэта к весьма оригинальным заключениям об идее женского начала поэтического языка.

В произведении «Золотое руно» уже становится очевидным его отношение к культуре Триединой Богини или Белой Богини, которая так говорит о себе: "I am the Triple Mother of Life, the mistress of all elements, the original being the Sovereign of Light and Darkness, the Queen of the Dead to whom no God is not subject. I rule the starty skies the boisterous green seas the many colored earth with all its peoples, the dark subterrene caves. I have names innumerable. In Phrygia I am Cybele; in Phoenicia, Ashtaroth; In Egypt, Isis; in Cypress, the Cyprian Queen; in Sicily, Proserpina; in Crete, Rhea; Pallas and Athena among the pious Hypoboreaus, Samothea; Ann among their dusky serfs. Others name me Diana, Agdists, Mariana, Dindymene, Hera, Juno, Musa, Hecate@ (Robert Graves and the white Goddess 1940-1985 / London)

Она проматерь весло сущего, побелительница Дня и Ночи, повелительница мертвых, которые неподвластны Богу. Она управляет небесными телами, неистовыми морями, землями, населенными различными народами, темными загадочными пещерами. У нее бесчисленные имена. Во Фригии – Сибель; в Финикии – Аштарот; в Египте-Исис; на Кипре-кипрская королева; в Сицилии-Прозерпина, на Крите Рея; в Афинах-Палас и Афина, среди набожных гипоборийцев-Самотеа.

Ану-среди темнокожих рабов. Ее называют Дианой, Агдистой, Марианной, Диндеменой, Герой, Джуной, Музой и Гекатой. Такова муза философской и любовной поэзии вне времени.

Xülasə
POEZİYANIN YARADICILIQ İLAHƏSİ KİMDİR?

Qədim madəşahlıq (matriarxat) dövrünün dinlərində olan ilahə obrazını ümumiləşdirən ingilis yazıçısı Robert Qreyvz, öz Ağ ilahəsini yaratmış olur və Homerdən bu günə kimi hər bir şairin yaradıcılığında onun öz ilham pərisi olduğunu sübut edir.

Ümumiyyətlə, Robert Qreyvz poeziyasını Ay-ilahəsindən bəhrələnməsini və təbiət-in cismani, mənəvi və intellektual baxımdan canlandırılmasında əsas şərtləndirən hesab edir.

Summary
WHO IS THE POETRY MUSE?

Famous English writer and folklorist Robert Greyvz generalising the image of ancient matriachy religious Goddesses created his own white Goddess and tried to proof that all poets from Homer till nowadays have their own mistress of inspiration.

Generally R. Gaves considers the White Goddess as the original being with its all elements: physical, spiritual and intellectual and the most important in creation of life.

***Rəyçi:** prof. H.Əliyeva*

Zülfüyyə Nağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ” ƏSƏRİNİN MOTİVLƏRİ ƏSASINDA MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Açar sözlər: *mifologiya, zülmət, nur, vəhdət, milli-mənəvi dəyərlər*

Keywords: *mythology, darkness, light, unity, national-spiritual values*

Ключевые слова: *мифология, тьма, свет, единство, национально-духовные ценности*

Giriş. Mifdə qədim insanların təbiət, mənəvi dəyərlər, dünyagörüşü haqqındakı təsəvvürləri təzahür edir. Burada insan təbiət və fantastik qüvvələrlə empatiya qurur. Qədim insan təbiətin ayrılmaz bir hissəsi idi, buna görə də o ağilla yox, hissələri ilə hərəkət edirdi. Bu, dünyanın mifoloji qavrayış sisteminin yeganə forması idi. Lakin bu, o demək deyildir ki, günümüzdə mifoloji qavrayışla bağlı heç nəyə rast gəlmək olmaz. Müasir düşüncədə miflər reallığın vahid şərhinin forması kimi düşünülür. Deməli, bu gün də mifoloji qavrayışın elementləri özünü göstərir. Xüsusilə, bədii əsərlərin tərkibində biz buna daha çox rast gəlirik. Professor Sali-də Şərifova yazır: “Mifoloji obrazlar maddiləşdirilmiş şəkildə əsl reallıq kimi təsəvvür olunur, bədii obrazlar isə məcazi mənada başa düşüləndə onlar metafora və alleqoriyalar ilə ifadə olunmur, buna görə də miflər həmişə möcüzəli, fantastik, magik və sehri şəkildə dərk olunur. Miflərdə heç bir dini simvol yoxdur, dində yüksək Ali Yaradana inam vardır, dünya və dini həyat bu inamın əsasında formalaşır (Allaha inam), özündə məişəti, əxlaqı, maraqları, adətləri, sirlə möcüzələri və kulturları ehtiva edir. Mifdə hər şey hissi şəkildə qavranılır” [17].

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda folklor, mifologiyaya maraq artmağa başlayır və mifopoetik elementlərlə zəngin bədii nümunələr yaranır. Bu, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov kimi mü-təfəkkir yazıçıların yaradıcılığında əksini daha geniş tapır və əsrin sonlarına doğru inkişaf edərək bir qədər fərqli rakursdan özünü göstərir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində folklor və mifə müraciət keçmişə qayıdıqla bağlı idisə, əsrin sonlarında yaranmış əsərlərdə yazıçının əsas məqsədinin mif və ya folklor motivləri olmadığı aydın şəkildə görünür, yəni məqsədə çatmaq üçün vasitəyə çevrilir. Filologiya üz-rə elmlər doktoru Pərvanə İsayeva qeyd edir ki, əslində Y.V.Çəmənəminli “Qız-lar bulağı”, Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, M.Süleymanlı “Köç”, “Yel Əhmədin bəyliyi”, Elçin “Mahmud və Məryəm”, Y.Səmədoğlu “De-yilənlər başa gəldi” kimi əsərlərində mifoloji motiv və süjetlərə yer verirdilər, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində əsərlərə gətirilən mifopoetik obrazlar xarakterini dəyişir. Pərvanə İsayeva yazır: “Ağ qoç, qara qoç” əsərində mif mətninin ro-manda özünü gerçəkləşdirməsi situasiya ilə bağlıdır, fərdi xarakter daşıyır, müəlli-fin fikrinin çatdırılmasında vasitədən başqa bir şey deyildir” [7, s. 213].

Son 30 ildə isə Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernist düşüncəni əks etdirən, mifopoetik elementlərlə zəngin bədii əsərlər yazılır. Mifoloji düşüncə ədəbiyyatın dərinliklərinə nüfuz edərək, bir-birindən fərqli, maraqlı, orijinal bədii əsərlərin yaranmasında müstəsna rol oynayır. Müstəqillik dövründə yaranan əsərlərdə retrospeksiya (keçmişə qayıdış), əslində prospeksiya (gələcəyin qurulmasına) xidmət edəcək vacib nüansların, kodların açılmasına kömək edən bir amil kimi əksini tapır. Bu səbəbdən də müstəqillik dövrü ədəbiyyatında istər mifoloji elementlərə, istərsə də folklor elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Hər bir bədii əsər yazıcının düşüncə və ruhunu əks etdirməklə yanaşı, oxucunun görmək istədiyi, təsəvvüründə yaratdığı hadisələri, varlıqları əks etdirir. Əsəri oxuyan hər kəsin fərdi fikri və fərqli düşüncə tərzini formalaşdır ki, bu da oxucunu həm də əsərin müəllifinə çevirir.

Mifopoetik düşüncəni əks etdirmək baxımından Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsəri olduqca maraqlı və özünəməxsus tərzdə yazılmış, dərin fəlsəfəsilə diqqəti cəlb edən ədəbiyyat nümunəsidir. Burada hadisələr və obrazlar böyük məharət və xüsusi ustalıqla seçilmişdir. "Ağ qoç, qara qoç" əsəri 2003-cü ildə qələmə alınmışdır, iki nağıldan ibarətdir və yazıcının əsas məqsədi Azərbaycanın bütövlüyü və əbədi müstəqilliyinin əks etdirilməsindən ibarətdir. Burada yazıcının üslubu olduqca maraqlıdır. O, hadisələri əks etdirmək üçün sehrli nağıl motivindən istifadə edir. Həmin nağıl motivi ki, birbaşa mifoloji düşüncənin məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Çünki sehrli nağıllar özündə mifoloji elementləri əks etdirən ədəbi nümunələrdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Oruc Əliyev yazır: "Sehrli nağılların bir çoxunun bəzi motiv və obrazları bu və ya digər dərəcədə mifoloji görüşlərlə səsləşir. Belə qəhrəmanlar ən müşkül məsələləri yerinə yetirir, ən çətin sınaqlardan uğurla keçərək öz istəklərinə yetirlər. Azərbaycan sehrli nağıllarının böyük bir bölümündə baş qəhrəman onu əhatə edənlərdən möcüzəli doğuluşu ilə seçilir" [2, s. 18]. Əsərdə hadisələr müxtəlif yerlərdə cərəyan edir və qəhrəmanlar müxtəlif sınaqlardan keçərək məqsədə doğru irəliləyirlər. Hadisələrin cərəyan etdiyi ölkələrə keçid priyomları da olduqca orijinaldır. "Sehrli nağılların müxtəlif süjet tipləri üçün ən səciyyəvi cəhət odur ki, bu tipli nağıllar nikbin sonluqla bitir" [2, s. 18].

Əsərin adına diqqət yetirək: "Ağ qoç, qara qoç". Azərbaycanın nağıllarından biri olan "Məlikməmməd" nağılının sehrli qəhrəmanlarının adının əsərə gətirilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Məlik Məmmədli Azərbaycan xalqının qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxmasında rolu olan ziyalılarımızı simvollaşdıran bədii obrazdır. Yazıçı bədii priyom edərək nağıl qəhrəmanını real həyat həqiqətlərinin iştirakçısına çevirir. "Ağ qoç, qara qoç" əsərinə gətirilən epiloq bunun sübutu kimi dəyərləndirilə bilər. "O vaxt döyüşə-döyüşə iki qoç gələcək: Biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq. Onda atıl min ağ qoçun belinə. Ağ qoçun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxacaq. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən" [15, s. 325]. Bu da təsadüfi deyildir. Yazıçı bütün qaranlıqlara, qara qüvvələrə rəğmən Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini görmüş, onu rəngarəng boyalarla oxucularına təqdim etməyi bacarmışdır.

Əvvəlcə ağ və qara rəngin motivlərini nəzərdən keçirək. Ağ və qara iki təzad təşkil edən rəngdir. Lakin bu da danılmaz faktdır ki, dünya ağ və qaranın üzərində qurulub. Zülmət və işıq, qaranlıq və nur həm gecə və gündüzün, həm də iki dünyanın prototipi kimi düşünülür. İnsan ağ və qaranın vəhdətindən yaranan dünyanı dərk etdikcə, qara ilə ağın fərqi varmıdan yaşamağa başlayır. Həyatını özü də

hiss etmədən bu iki fərqli qütbün vəhdətində qurur. Gecə ilə gündüzün, zülmətlə nurun birləşdiyi o yer mifoloji təfəkkürün elementi olaraq üzə çıxır. Bu düşüncənin bir qütbündə, əslində qaranlıq dünyanın varlığı olan insan dayanırsa, digər qütbündə onu Yaradan, işıq və nurun özü olan varlıq, ona inam və etiqad yer alır. Qurani-Kərimin Ən-Nur surəsi 35-ci ayədə “Allah göylərin və yerin nurudur”, Bəqərə surəsi 257-ci ayədə “Qaranlıqdan aydınlığa çıxaran Odur” [10] deyə buyurulur. Buna görə də Yaradana, onun qadirliyinə və mövcudluğuna bəslənən sonsuz inam, insan ruhunda Allaha bağlılıq və ona ibadət hissini ən yüksək həddə çatdırır, nura çevirir. İnsan o an zülmətlə nurun qovuşduğunu hiss edə bilir. Çünki varlığın özü nurdur, nurdan yaranmışdır zülmət dediyimiz isə sadəcə qaranlıqdır, bir zaman insanların inamından asılı olaraq nura çevrilə və ya zülmətə qər q olacaq bir qaranlıq. Yazıçı bu qaranlığın sonunda mütləq Həqiqətin, işığın dayandığına inanır.

Əsərin adına gətirilən qoç sözü özü də mifoloji anlamda təhlilə cəlb edilərkən maraqlı faktlarla rastlaşdıq. Belə ki, türk mifologiyasında qoç müqəddəsləşdirilir. Qoç türklərin dünyaya gələndən ölənə qədər güc, qüvvət, bolluq, bərəkət, bədnəzərdən qorunma kimi inanclarının göstəricisi olaraq təhlil edilə bilər. “Qoç müqəddəsləşdirilmiş bir motiv kimi türklərin doğumdan yaşama və yaşamdan ölməyə qədər hər anlarında bəzən “qoruyucu güc, qüvvət”, bəzən “igidlik”, bəzən “bolluq, bərəkət”, bəzənsə “bədnəzərdən qoruma” kimi simvolik ifadələrə çevrilərək həyatın mühüm hissəsini təşkil etmişdir” [5].

Azərbaycan mifologiyasında ağ qoç xeyir, qara qoç şəri təmsil edir, qoç həm də döyüş simvoludur. Hətta folklorumuzda işlənən “qoç kimi kəllə-kəlləyə gəlmək” ifadəsi, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “qoç döyüşünə qoç dözər”, “qoç igid qurddan çəkinməz” [12, s.20,23] məzmunlu atalar sözlərini də bunun təzahürü kimi yarandığını düşünmək olar. Yunan mifologiyasında qoç simvolu kral və övladları ilə bağlı şərh edilir. Boeotian kralı Atamas övladları Friks və Hellanı qurban etmək üçün bir dağa aparır. Anaları Nephelə isə bütün bu baş verənləri cənnətdən seyr edir. Allahlardan övladlarını qoruması üçün qızıl yun göndərməyini istəyir. Kral övladlarını qurban verdiyi anda qızıl yunlu qoç- Krizomallus uşaqların arxasınca gəlir. Uşaqlar qoçun belinə minirlər. Qoç uçaraq onları başqa ölkəyə aparır [3]. İslamda qoç dedikdə Allahın İsmayılı qurban kəsməyi əmr etməklə əz. İbrahimi imtahana çəkməsi və İsmayılın əvəzinə qurban kəsmək üçün qoç göndərilməsi yada düşür. Qurani-Kərimin Səffat surəsi 104-105-ci ayələrində buyurulur: "Ya İbrahim! Artıq sən röyanın düzgünlüyünü (Allah tərəfindən olduğunu) təsdiq etdin (Sənə yuxuda nə əmr olunmuşdusa, onu yerinə yetirdin. Allah sənə lütf edərək oğlunun yerinə bir qoç kəsməyi buyurur). Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlandırırıq" [10]. Deməli, qoç istər türk, istər Azərbaycan, istər yunan mifologiyasında, istərsə də İslamda müqəddəs hesab edilir.

“Ağ qoç, qara qoç” əsərinin iştirakçıları Məlik Məmmədli utopik cəmiyyətin xoşbəxt sakinlərindəndir. Burada yeni, işıqlı Azərbaycanın təsviri və bunun üçün istifadə edilən xüsusi adlar diqqətimizi çəkən məqamlardandır. “Qırx pilləkən”, “Qırxqız” yaylaqları, “Doqquz” toplusu, “Qopuzlu Dədə Qorqud”, “Ağ atlı oğlan Novruz Bayramı”, “Boz qurd”, “Zümrüd quşu” kimi simvolik adlar özündə mifoloji xüsusiyyətləri əks etdirir. Sakral rəqəmlərlə ifadə olunmuş adlara diqqət yetirək. “Dünən Məlik telefonla inşaatın nə yerdə olduğunu soruşduqda Beyrək Cıdır düzü tərəfdən Kirsən Qırx pilləkənə qədər, Topxana tərəfdən İbrahim xanın

sığınağına qədər hazırdır, – dedi... İndi də Qırxqız yaylaqlarına-teleferiq-kanat yolu fikrinə düşüb” və ya ““Doqquz” mövsüm yaz toplusu da çapdan çıxmışdı... Adını niyə doqquz qoymuşdular? Yadına düşdü ki, toplunun hər sayının üstündə “Gözəllik ondur, doqquzu dondur”... [15, s. 330]. Fikri ifadə etmək üçün niyə məhz qırx və doqquz rəqəmləri seçilmişdir? Bu rəqəmlərin mifoloji anlamı nədir?

40 rəqəminin sakral anlamına nəzər yetirərkən Azərbaycan sehrlı nağıllarından olan və tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərin əsasında duran “Məlikməmməd” nağılında qəhrəmanın divlərlə 40 gündüz-gecə güləşərək mübarizə aparması, nağılın sonunda 40 gündüz-gecə baş tutan toy motivləri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Çünki bu rəqəmlərin sakrallığı birbaşa mifoloji düşüncənin inikası olaraq meydana çıxmışdır. Qırx dünya modelinin bir qatından digər qatına keçidi təmin edən ritualı xarakterizə edir. Yazıcının bu elementi əsərə gətirməsi və qırx rəqəminin doqquz rəqəmindən əvvəl ifadə olunmasının anlamı da bununla bağlıdır. Çünki qırx mütləq xoşbəxtliyi ifadə edir. Nağıllarda ifadə olunan 40 gün, 40 gecə yol getdikdən sonra mənzil başına çatan qəhrəmanlar da, 40 gün 40 gecədən sonra vüsala qovuşan qəhrəmanlar kimi xoşbəxtirlər. Azərbaycanda 40 gün yasın verilməsi, uşağın 40-nın tökülməsi, toydan sonrakı qırx gün ərzində gəlinlərin diqqətdə saxlanması kimi adətlər, el arasında işlənən “təzə gəlinin məzarı 40 gün açıq olar” ifadəsi də mifoloji inanc sistemi ilə bağlıdır.

İslamda 40 rəqəminin qudsallığını araşdırarkən maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. İslam hüququna görə insanın kamillik dövrü 40 yaş hesab olunur. Tür dağında Rəbbi ilə baş-baş qalıb ilahi bildirişləri qəbul edən Hz. Musaya Allah tərəfindən sınaq müddəti olaraq 40 gün səbr və ibadət etmək vəyi gəlir. Qurani-Kərimin Araf surəsi 142-ci ayədə buyrulur: “Biz Musaya otuz gecəlik vədə verdik və buna 10 gecə əlavə etdik. Beləliklə də Rəbbinin təyin etdiyi vaxt 40 gecə oldu.” Hz. Məhəmmədə Peyğəmbərlik 40 yaşında verilmişdir. Adəm Peyğəmbər 40 gün, 40 gecə Şəfa dağında səcdə edir. Hz. Məhəmməd (s.a.s.) “Hümmətimdən kim 40 hədisi-şərif əzbərləsə qiyamət günü Allah onu fəqih və alim olaraq dirildəcəkdir” [10] deyə buyurmuşdur. Sufilərdə 40 gün çilə çıxarma məqamı vardır ki, bu müddətin sonunda insan Allaha qovuşur, kamilləşir.

Mifoloji anlamda doqquz rəqəmi bütövlüyü ifadə edir. Uşağın dünyaya gəlməsi 9 aylıq zaman kəsiyinin keçməsi ilə tamamlanır. Türk mifologiyasında dünyanın yaradıcısı olan Qara xan 9 budaqlı şam ağacı əkir ki, bu da türk xalqlarını təmsil edir. “Altaylara görə insanın skeletində; baş, bel, diz, topuq, bilək, çiyin, dirsək, ovuc və ayaq biləyi olmaqla 9 adda əlavə var. Yaqutlara görə 9 Göy Tanrısı var. Altay türklərinin qiyaməti təsvir edən bir rəsmlərində dənizin dibində 9 ucluqlu bir qara daş var. Onların inancına görə, qiyamət günü bu daş 9 yerindən ayrılacaq, tünd sarı rəngdə dəmir atlara minmiş 9 döyüşçü ətrafa hücum edəcək. Dədə Qorqud داستانında, Dəli Domrul doğulanda atası 9 buğa yenir” [18]. Bu rəqəm uğur və xoşbəxtlik rəmzi hesab edilir. İslamda doqquz mütləqiyyəti xarakterizə edir. Doqquz doğumu ifadə etdiyi kimi, bəzi inanclara görə ölümü də ifadə edir. İslam inancına görə Allahın 99 adı vardır, bu, doqquz rəqəminin təkrarlanmasından meydana gəlir. Məhz buna görə də islamda 99 rəqəmi müqəddəslik simvoludur.

“Qopuzlu Dədə Qorqud” ifadəsində musiqi aləti olan qopuzun mifologiyada anlamına nəzər salaq. Türk, İran, Anadolu və Qafqaz xalqlarının mifologiyasında qopuz və saz müqəddəs sehrlı musiqi alətləri hesab edilir. Belə ki, bu alətlər ruh-

lar dünyasından xəbər verir, məhz bu səbəbdən də sadalanan xalqlarda hər iki aləti daim baş üstündə saxlamışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ozan və onun müqəddəs silahı olan qopuz müharibələrdə, döyüşlərdə hər zaman insanları ruhlandırmışdır.

“Ağ atlı oğlan Novruz Bayramlı” ifadəsində Ağ atlı oğlan da Azərbaycanın sehrli nağıl qəhrəmanıdır. O, qaranlıq dünyanın mifik qəhrəmanları ilə mübarizə apararaq işıqlı dünyaya çıxır. Burada yazıçı “Novruz Bayramlı” şəklində ifadə etdiyi qədim və milli bayramımız olan Novruzunu məhz onun özü qədər sehrli nağıl qəhrəmanımız “ağ atlı oğlan”ın əlilə qaranlıqdan işıqlı dünyaya çıxarır.

“Boz qurd” türkün kökünü ifadə edən mifik obraz kimi bəzi əfsanələrdə ata və ya ana olaraq təqdim edilir, əcdad ruhunu təmsil edir. O, türk soyunun yox olması təhlükəsi yarandıqda hər zaman üzə çıxır. Qədim türk dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da dastanın qəhrəmanı Salur Qazan evi yağmalandığı zaman özünə əcdad hesab etdiyi Boz Qurda üz tutaraq öz yurdunu xəbər alır.

Yurdumun xəbərini bilürmüsin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, qurdum, sana! [8, s. 41]

Nərmin Sadəddinlinin fikrincə, “Qədim türklərdə əcdad kultu kimi həm boz qurd, həm də insan nəzərdə tutulurdu. İnsan özünü Tanrının qohumu saymaqla onu əcdad hesab edirdi” [16, s. 145]. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən Əlizadəyə görə isə “Qədim türklərin inam sistemində Boz qurd öncül rəmz kimi dəyər qazanıb və epikmifoloji düşüncədə türklərin atası (əcdad kultunun daşıyıcısı) olaraq şifrələnibdir. Araşdırmalar nəticəsində o aydın olub ki, hunların və göytürklərin sakral əcdadı sayılan Boz qurd oğuz türklərinin də qoruyucusu və hamisi statusunu daşımışdır” [4, s. 102].

Əsərin ikinci nağılında hadisələr bir qədər başqa formatda - 3 ayrı ölkədə cərəyan edir. Hadisələrin pərakəndəliyi ilk baxışda fikirdə dağınıqlıq yaratsa da, müəllif əsl məqsədindən qətiyyənlə yayınmır, əksinə, əsərin sonunda tam olaraq məqsədə çatır. Belə ki, ikinci nağılda Məlik Məmmədli qara qoçun belində qaranlıq dünyaya düşür. “Bir də gördü ki, ağ qoçnan, qara qoç budu döyüşə-döyüşə gəlir. Məlikməmməd o saat sıçrayıb ağ qoçun belinə mindi. Amma ağ qoç bunu qara qoçun belinə tulladı. Qara qoç da Məlikməmmədi götürüb qaranlıq dünyaya aparıldı” deyilir [15, s. 357].

Burada təqdim edilən Ərxan obrazı Zümrüd quşunun paraleli kimi meydana çıxır. O, Məlik Məmmədləyə yol göstərir, onu işıqlı dünyaya çıxmağın sirlərinə yiyələndirir. “Ərxan sanki möcüzələr aləmindən gəlmiş bir sehrbaz idi. Məliyin istəyini gözlərindən oxuyurdu... Ərxan: – Dünyada mümkün olmayan heç nəsnə yoxdur... Ərxan ilim-ilim itmişdi. Yerini dibinəmi batmışdı, uçub göyümi çıxmışdı? Bəlkə doğurdan da quş imiş – Zümrüd quşu” [15, s. 359; 414].

Zümrüd, Simurq, Səməndər, Anka, Feniks quşu kimi tanınan obraza qədim dünya xalqlarının mifologiyasında, əsətlərdə və nağıllarda rast gəlinir, o, xilaskarlığın, əbədi dirilmənin rəmzi hesab edilir. Bu quş 40 gün, 40 gecə durmadan uça bilən, həyat ağacını göydən yerə ilk dəfə endirən əfsanəvi qəhrəmandır. O, həyat ağacının arxasınca uçarkən odun-alovun içindən keçmiş və qanadları əbədi yanmışdır, lakin külündən yenidən törəyərək əbədilik qazanmışdır. Türk mifologiyasında Qonrul və Toğrul adlandırılan Zümrüd quşunun digərlərindən fərqli olaraq əkiz tayı var. Qonrul çox dözümlü quşdur və o, göyün ən dərin ənginliyinə qədər uçar. Onun əkiz tayı vardır və o Toğrul quşudur. Onu da qeyd edək ki, Qonrul

quşu türklərin, Toğrul quşu isə monqolların ifadəçisi olaraq təqdim edilir. İstər dünya xalqları mifologiyasında Feniks, Anka, Səməndər, istərsə də türk xalqları mifologiyasında Qonrul və Toğrul dara düşən xeyirxah, xoşniyyətli insanlara kömək edən qəhrəmanın ifadəçisidir. Bu quş atəşi simvolizə edir. O, dar məqamda insanlara öz lələyindən verir və tükü yandıranın dərhal imdadına yetişir. Zümrüd quşu dünyada yeganədir, onun bir paraleli daha yoxdur və o, quşların hökmüdarı hesab edilir. Dar məqamda insanları zülmətdən nura çıxarır. Əsərdə Məlik Məmmədlinin qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxmasında müstəsna rol oynayan Ərxan-Zümrüd yazığının ideyalarının ifadəsi baxımından uğurlu seçimdir.

Elmi yenilik. İlk dəfə bu məqalədə Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsərində mifoloji elementlər rənglərin və rəqəmlərin simvolikası fonunda araşdırılmış, bu elementlərin əsərin mahiyyətinin açılmasındakı əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Nəzəri və praktik əhəmiyyət. Məqalədən mövzu ilə bağlı digər tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə mifologiyanın tədrisində əlavə vəsait olaraq istifadə edilə bilər.

Nəticə. Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsərində mifoloji dünyagörüşünü, milli-mənəvi dəyərləri əks etdirən motivlər dünyanın zülmət və qaranlığının aydınlanması fonunda əsarətdən azadlığa doğru addımlaya bilmək üçün istiqaməti bəlirləyən mühüm mifopoetik elementlərdir. Yazıçı bədii təzad və simvolların köməyi ilə mütləq həqiqətin dərk olunması istiqamətini müəyyənləşdirərək əsərə yeni məzmun və ruh bəxş edir.

Ədəbiyyat:

1. Beydili C. Türk mitolojisi ensiklopedik sözlük. Ankara, 2003. 639 s.
2. Əliyev O. Azərbaycan sehrlı nağıllarının ideya-bədii xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya Bakı, 1988.
3. Əlizadə A. Qədim yunan mifologiyası və dünyagörüşü. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin jurnalı. №3 (44). May-iyun, 2016. S. 39-46.
4. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kulturları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.
5. Güven O. "Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları", Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı, Yıl 4, Sayı 1, Bahar 2019
6. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı, Mütərcim, 2002, 164 s.
7. İsayeva P. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 248 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
9. Qasımova F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı, Elm və Təhsil, 2012. 164 s.
10. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilində.
11. Qurbanov N. Sehrlı nağıllarda mifoloji dünya modelinin elementləri. Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalı. Cild 17, №1, 2017. S.25-31.
12. Məlikova İ. Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri. Bakı, 2016. 168 səhifə. səh 20, 23.
13. Ögel B. Türk mitolojisi I cilt. Türk tarix kurumu basım evi, Ankara, 2010.
14. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. (metod, struktur, rekonstruksiya) Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2009, 363 s.
15. Rzayev A. Seçilmiş əsərləri. Lider nəşriyyatı, Bakı, 2004, 416 s.
16. Sadəddinli N. Bozqurd totem kimi. Dədə Qorqud 2021/I. Jurnalı, səh 140-146
17. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı, Elm və Təhsil, 2014. 104 s.
18. <https://news.milli.az/society/29957.html>

Summary
ANAR'S MYTHOLOGICAL OUTLOOK BASED
ON THE MOTIFS OF "AG KOCH, KARA KOCH"

In the article, mythopoetic thinking, the way of thinking based on the principle of building the world on the basis of darkness and light, is involved in the research in the form of unity, with various elements reflected in the work of Anar, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature, "Agh koch, kara koch."

Also, parallels related to the difference and completeness of black and white and the nuances that contribute to the creation of imagery reflecting national and moral values are examined and brought to the level of analysis.

Резюме
МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ АНАРА
ПО МОТИВАМ « АГ ГОЧ, КАРА ГОЧ»

В статье мифопоэтическое мышление, образ мышления, основанный на принципе построения мира на основе тьмы и света, задействован в исследовании в форме единства с различными элементами, нашедшими отражение в творчестве Анара, одного из видных представителей азербайджанской литературы «Аг гоч, кара гоч». Также рассматриваются и выводятся на уровень анализа параллели, связанные с различием и полнотой чёрного и белого, нюансами, способствующими созданию образов, отражающих национально-нравственные ценности.

Rəyçi: prof. P.İsayeva

METODİKA

Afət Namətova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏBİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNİN MÜASİR METODLARI

Açar sözlər: *metodika, xarici dilin tədrisi, müasir metodlar, kommunikasiya bacarığı*

Key words: *methodology, teaching a foreign language, modern methods, communication skills*

Ключевые слова: *методика, обучение иностранному языку, современные методы, коммуникативные навыки*

Giriş. Son onilliklərdə beynəlxalq aləmdə əcnəbi dilin tədrisi mühüm dərəcədə təkmilləşdirilmişdir. Dil mühitinə, interaktivliyə və tələbə motivasiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Tarix boyu böyük sayda fərqli təlim üsulları hazırlanmışdır. İnkişaf etdirilmiş bütün təlim metodları, əslində təhsil prosesinin oxunması və tərcüməsi üçün “ölü dillər” olan latın və yunan dillərindən törəmişdir. Metodların bütün kompleksi, tələbənin və ya qrupun məqsədlərinə uyğun şəkildə seçilir. Məqsədimiz ancaq modern təlim metodlarını tətbiq etmək deyil. Beynəlxalq imtahanlara hazırlaşarkən, qısa müddətdə hər hansısa dil öyrənməyin mühüm və klassik metodlarını linqvososiokultural və kommunikativ metodlarla birləşdirmək daha effektiv olur. Ən effektiv metod, öyrənilən dilə olan məqsədlərinizə, əlavə resurslara və kontekstə görə dəyişir. Yerli metodikada tədris birmənalı şəkildə nizamlanır. 60-cı illərin yarısına kimi “təhsil yöntəmi” termini nəzərdə tutulmuş təhsil prinsipləri dəsti ilə xarakterizə olunan tədris sistemi kimi başa düşülürdü. Bu terminin oxşar təfsiri bizə xaricdən gəldi. Birbaşa metodun nümayəndəsi P. Passi bu termini birbaşa “De la methode directe dans l'enseignement des langues vivantes” [1] kitabının adında təlim sistemi mənasında istifadə edir. Əsas metodoloji fikirlər XX əsrin əvvəllərində Qərbdən qaynaqlandı. Belə bir fakt vermək kifayətdir. 1913-cü ildə nəşr olunan A. Musinoviçin metodologiyasında tövsiyə olunan qırx dərsləkdən yalnız səkkizi rus dilində yazılmışdır. Qeyd edək ki, üstəlik yerli, həmçinin xarici metodikada bu termin indiki günə qədər əzəl mənada tətbiq edilir. Lakin bu XX əsrin ortalarında rus didaktikasında istifadə olunan oxşar terminlə ziddiyyət təşkil etdi.

Beləliklə, didaktlar bu terminlə təlim yöntəmlərinin məcmusunu ifadə etdilər. Orta məktəbin didaktikasında deyilirdi: “Şagirdlərin təhsil məzmununun anlaşılmasını artırmaq və praktik təcrübələrini inkişaf etdirmək üçün müəllim tərəfindən nizamlanan təhsil metodun quruluşudur” [2. s.151]. Buna uyğun olaraq, “izahlı, il-

lüstrativ”, “axtarış”, “problemlı” və s. terminləri irəli sürüldü. Bu ərafədə, xarici dillərin öyrənilmə metodu termini iki mənə daşıyırdı.

Problemin aktuallığı. Müasir didaktikanın kəskin problemlərindən biri təlim üsullarının sıralanmasıdır. Hazırda sözü gedən boşluqla əlaqəli vahid perspektiv yoxdur. Fərqli müəlliflərin təlim üsulları birləşmələrə yaxud alt birləşmələrə bölünməsinin əsasını qoyması səbəbindən bir sıra təsnifatlar mövcuddur.

Daha erkən təsnifat təlimin üsulları müəllimin iş üsullarına (hekayə, izahat, söhbət) və şagirdlərin iş metodlarına (məşqlər, müstəqil iş) bölünməsidir.

Ən əsas məqsəd, müasir məktəb təhsilinin uşağın yeniliklərə marağı, biliklərini inkişaf etdirmək arzusu və öz təhsilini planlaşdırma bacarığı kimi əsas vəzifələri formalaşdırmaq üçün tətbiq edilir. Mətnlə işləmək, yeni qrammatik materialı izah etmək və lüğətdən istifadə kimi müstəqil tapşırıqlar verilir, müəllim isə bu işlərdə rəhbərlik edir. Tədris otağında dərslərin effektiv olması üçün məntiqi bir başlanğıc və sonlandırılması olmalıdır. Müəllim öz işini və şagirdlərin dərslərin mövzunu, məqsədini qurmalı, onları təlimə dair məqsədə yönəltməlidir.

Modern təhsil metodlarından danışanda, ingilis dilində altyazılı və ya altyazısız bütün növ filmlər və eyni zamanda cizgi filmlərdən istifadə olunabilir. İngilis dili dərslərində mahnı, şeir və dialoq kimi audiomateriallardan da istifadə edilə bilər[3].

Hazırkı mərhələdə İngilis dilinin öyrənməsində əsas məqsəd kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsidir. Kommunikativ bacarıqlar, əcnəbi dillərdə insanlararası həmçinin mədəniyyətlərarası kommunikasiya, yaxud əlaqə qurma vasitəsidir.

Əlaqələri qurmaq üçün tələbələr aşağıdakıları bacarmalıdırlar:

1) İngilis dilində mündəricat, müraciət, ayrıca sualların şifahi həm də yazılı şəkildə ifadə edilməsi;

2) Öz ailəsi, məktəbini, şəhərini, ölkəsini mədəniyyətlərarası kommunikasiya çərçivəsində təqdim etmək bacarığı olmalıdır;

3) Sual verə bilməyi, əcnəbi dildə dialoq qurmağı, bacarmalıdır;

4) Nitqin tətbiqi çeşidlərinə sahib olmalı: yazılı, oxu, dialoji, yaxud monoloji formada.

Başqa cür ifadə etsək, tədris metodu, təsnifatın əsasını təşkil edən bütün xüsusiyyətlərlə təsvir edilmiş kompleks, sistemativ bir tədrisdir.

Xarici dillərin tədrisi metodikasının tarixi, bu dillərin öyrədilməsində ən effektiv metodun axtarılması üçün çeşidli və müxtəlif cəhdləri göstərir. Ən qədim zamanlarda, uşaqlara ana dili vərdişlərinin aşılması üçün öyrədilən metoddan fərqli olmayan doğal metoddan istifadə olunurdu. Xarici dil təlimində əsas metod yeni materialın təkrarlanması və çoxalması yolu ilə öyrənilənləri təqlid etməklə mənimsənilməsidir. İlk növbədə, yüngül mətnlə danışmaq və oxumaq bacarığı öyrədilməlidir. Bu metod, yalnız praktik məqsədlər üçün istifadə olunur və uzun müddət boyunca cəmiyyətin üst təbəqələrinin danışığını təmin edir.

Pedaqoji elmdə, müəllimlərin praktik təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında, tədris prosesində özəl şərtlər və yanaşmalar inkişaf etmişdir. Müəllim, müəyyən şərtlər, tələblər kompleksini əsaslandıraraq, şifahi, vizual və ya praktik variantların, reproduktiv, yaxud araşdırma metodlarının seçilməsi barədə bir sıra qərarlar qəbul edir. Çox sayda yanaşma, təlim üsullarının klassifikasiyası

yası tədqiqat obyektinin çətinliyi həmçinin cəmiyyətin modern məktəb qarşısında qoyduğu vəzifələr ciddi fəaliyyətə əsaslanır. Elm adamları, həmçinin metodistlər sözügedən tələblərin çözümünə ən effektiv töhvə verəcək üsullar axtarışındadırlar. Bu axtarışlar aşağıdakılara yönəldilmişdir:

a) passiv biliklərin funksionallığını stimullaşdırmaq, onları aktiv biliklərə çevirmək;

b) yeni biliklərin qavranılması həmçinin praktikada tətbiqini təşviq etdirmək.

Bu əsasla, təlim metodikasının təsnifatına dair müxtəlif yanaşmalar, tələbələrin təhsil və idraki fəaliyyətinin stimullaşdırılması, motivasiyası üçün bir sıra fərqli tövsiyələr irəli sürülür.

Bilik mənbələrinə görə təsnif edilmiş metodlar əsasən tələbənin öyrənmə motivasiyasını artırır. İdraki fəaliyyətin inkişafına uyğun klassifikasiya üsulları, zehni fəaliyyətin formalaşmasında aktiv iştirak edir. Tədrisdəki mürəkkəblikləri aşılamaq, hədəfə çatmaq üçün israrla irəliləmək istəklərini stimullaşdırmağa yönəldilməlidir. Bu da müvəffəqiyyət, sevinc və daimi axtarış istəyi ilə müşayiət olunur.

İnformasiya metodunda şagirdlərə biliyin “hazır” formatda tövsiyə edilməsi əsas yerlərdən birini tutur. Metodist bu biliklərin qavranılmasını müxtəlif yollarla təşkil edir: şagirdlər biliklərin qavranılmasını (qəbulunu) və dərk edilməsini yaddaşlarında qeyd edir. Qəbulda bütün məlumat mənbələri (söz, aydınlıq və s.) tətbiq edilir. Təqdimat məntiqi həmçinin induktiv yaxud deduktiv şəkildə inkişaf edə bilər. Müəllimin idarəetmə fəaliyyəti bilik qavrayışının təşkili ilə məhdudlaşır.

Təlim üsullarının müxtəlifliyi prosesin gedişatında fərqli zehni vəzifələrin birləşməsi əsasında formalaşmalıdır. Müəllim dərstdə tələbələrin idraki fəaliyyətini müvafiq istiqamətə yönəldirsə, emosional təcrübələri stimullaşdıran metod, yaxud üsulları tətbiq edirsə, biliklərin konkretləşdirilməsinə, səriştənin gücləndirilməsinə şərait yaradırsa, təxəyyülün yardımına güvəniyə, yaddaş qabiliyyətlərini oyadırsa, tələbənin şəxsiyyətinə təsir göstərə bilər.[4] Belə müxtəliflik tələbələrin enerjisini stimullaşdırır, zehni fəallığını artırır, iş səylərinə qənaət edir.

Orta məktəbdə ingilis dili dərslərlərini hazırlamaq üçün kommunikativ metod çox mühümdür. Kommunikativ metodologiyasının birinci xüsusiyyəti, təlimin əsas məqsədi yalnız xarici dili öyrətmək deyil, “xarici dil mədəniyyətini”, idraki, təhsili, inkişafı və tərbiyəni aşılamaqdır. Bu aspekt xarici dilin yalnız dil və qrammatik strukturlarını yox, həmçinin dilin kulturoloji məzmununu, yerli mədəniyyətlə əlaqəsini, struktur, xüsusiyyətləri və ana dil ilə müqayisələrini öyrətməyi daxil edir. Bu, tələbənin öz fəaliyyət sahələrində şəxsi marağına uyğun təqdim edilməsi məqsədi ilə aparılır. Nəhayət, maraqsız tələbələr üçün xarici dil öyrənməyə marağı təmin edən əlavə motivasiya yaradır. [5]

Pedaqogikada “təhsil yöntemi” anlayışının bir neçə izahı var. Bunlar aşağıdakılardır: “təhsil metodologiyası – bunlar təhsil prosesinin bir sıra məsələlərinin həllinə nail olmaq məqsədilə müəllim və şagirdlər arasında əlaqəyə əsaslanmış fəaliyyət metodlarıdır;” [6] “metodlar məqsədlərə çatmağın, təhsildə yaranmış boşluqların həlli yollarının, həmçinin yöntemlərin toplusu olaraq anlaşılır” [7] “təhsil metodu, şagirdlərin şəxsiyyətində təyin edilmiş dəyişikliklərin icra edilməsi məqsədi kimi şüurlu şəkildə realizə edilən şagird və müəllimin aktivliyi sınılanmış, həm də sistemli iş göstərən quruluşdur”. [8] Tədris metoduna əlavə tərif verilə bilər: bu, təlim, təkmilləşdirmə, tərbiyə məqsədlərinə çatmağa yönəlik tədrisat prosesin-

də subyektinin, həmçinin, obyektin nizamlı icraat üsuludur. Artıq bu təriflərdə yəntəm çoxölçülü fenomen olaraq tədris gedişatının nüvəsi kimi çıxış edir. Bundan başqa məqsədlərin həyata keçirilməsi mexanizmi rolunu oynayır, əsasən təlim gedişatının son nəticələrini müəyyənləşdirir. [9]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, qrammatik və tərcümə metodunda qrammatikanın öyrənilməsinin əsas kimi irəli sürülməsi, belə bir işin məntiqi təfəkkürü formalaşdırdığını başa düməklə əlaqədardır. Məntiqi düşüncə və qrammatika qanunları bir çox cəhətdən üst-üstə düşür. Kontekstdə lüğətin öyrənilməsi Gestalt psixologiyasının mövqeyi əsasında bağlantı yaradır. Bunun nəticəsi olaraq ümumi yalnız onu təşkil edən komponentlərin cəmi sayıla bilməz. Dilçiliyin əsas həmçinin tədris edilən dillərin sözləri içində uyğunsuzluq mövqeyi ilə əlaqələndirilir. Birbaşa metodda fonetikanın tədrisinə və tələffüzə diqqət ilk dəfə səslənən nitqə müraciət edən gənc qrammatiklərin tədqiqatları ilə əlaqələndirildi.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: modern təlim üsullarının müqayisəsi ciddi elmi qənaətlər doğurur. Buna görə də formalaşan təzə üsullar modern təlimin bünövrəsində yaranır və modern üsullara istinad edir.

Seçim etmək üçün müqayisəli xüsusiyyətlər müəllimin işinin tərkib hissəsidir. Bu, xarici dil tədris metodlarının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. P.Passì - De la methode directe dans l'enseignement des langues vivantes – Mart 2008.
2. М.А. Данилов, М.Н. Скаткин – М.: Просвещение, Дидактика средней школы 1975, стр. 151.
3. Современные технологии обучения иностранным языкам 2012 год. Пятанина Юлия Михайловна.
4. Буланова, Топоркова М. В. Педагогика и психология высшей школы. Ростов-на-Дону: Феникс, 2006 г. Стр. 512.
5. Методика обучения иностранным языкам в средних учебных заведениях. Учебник / ком. Авторы под руководством С. Ю. Николаевой – М. 1999 – 320 стр.
6. Babansky, Y. K. (1982). A system of methods for optimizing teaching. *Voprosy Psychologii*, 5, 12–22.
7. И. П. Подласый (Москва, 2015) – Теоретическая педагогика, книга 1-ая
8. В. Оконь - Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки. Вып. 3 (836) / 2020.
9. Волкова Н.П. – Педагогика: Учебное пособие – М. 2007 – 616 стр.

Summary

MODERN METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT THE INITIAL STAGE OF SECONDARY SCHOOL

The article in question deals with the theoretical foundations of the use of various modern methods of teaching in an English lesson. The relevance of the chosen research topic is due to the insufficient theoretical and methodological development of using modern methods in an English lesson. The article also discusses the opinions of various scientists.

Резюме
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

В данной статье рассматриваются теоретические основы использования различных современных методов обучения на уроке английского языка. Актуальность выбранной темы исследования обусловлена недостаточной теоретико-методологической разработкой использования современных методов на уроке английского языка. В статье также обсуждаются мнения различных ученых.

Рәүсә: dos. S.Hüseynova

Aytən Qarayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR PİLLƏDƏ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN MÜASİR ÜSULLARI

Açar sözlər: *məktəbəqədər pillə, müasir üsullar, ümumi fiziki cavab, kommunikativ metod, rollu oyunlar, məktəbəqədər uşaqlar*

Keywords: *preschool level, modern methods, Total Physical Response, Communicative method, role-playing games, preschoolers*

Ключевые слова: *дошкольный уровень, современные методики, общая физическая реакция, коммуникативная методика, ролевые игры, дошкольники*

Giriş. Son bir neçə ildə xarici dil öyrənmək zərurətə çevrilib. Xarici dil təkcə məktəblərdə və universitetlərdə deyil, həm də bir çox məktəbəqədər müəssisələrdə təhsilin məcburi tərkib hissəsi hesab olunur.

Bir tərəfdən cəmiyyətdə xarici dilə tələbat, o cümlədən dilin müasir insanın tərbiyəvi faktoru olmaqla yanaşı, digər tərəfdən həm də cəmiyyətdə sosial və maddi rifahının əsasını təşkil etdiyini dərk edən valideynlər hazırda xarici dilin erkən öyrənilməsini aktual hal hesab edirlər. Əgər 20 il əvvəl yalnız bəzi sahələrin işində dil bilmək tələb olunurdusa, indi heç olmasa bir xarici dil bilmək məcburidir.

Xarici dilin tədrisində əsas problem öyrəncinin yaşıdır. Uşaqların öyrənməyə daha çox meyilli olduğu məlumdur. Son vaxtlara qədər tədris metodikası məktəb yaşlı uşaqlara yönəldilirdisə də, indi valideynlər xarici dili öyrənməyə mümkün qədər daha tez başlamağa meyillidirlər [2, s. 18-20].

Məktəbəqədər uşaqlara xarici dilin öyrədilməsi bir sıra səbəblərə bağlıdır. Məsələn, onların yaşla bağlı qabiliyyətlərinə, psixoloji xüsusiyyətlərinə, dil bacarıqlarına, öyrənmə üçün digər motivasiyalara, fərdi xüsusiyyətlərinə və s. Buna görə məktəb şagirdlərinə, məktəbəqədər uşaqlara xarici dili öyrədən müəllimlər metodika və bilikləri düzgün əlaqələndirməlidirlər.

Təhsildə metodologiya uşaqların linqvistik qabiliyyətlərinin strukturunun yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmalı və onların inkişafına yönəldilməlidir.

Öyrəncilərin yaş faktoru uyğun metodların müəyyən edilməsində, təlim, tədris vəsaitlərinin və materiallarının seçimində mühüm amildir. Məktəbəqədər uşaqların tədrisi dedikdə 5 yaşdan 7 yaşa qədər (Young learners-gənc öyrəncilər) uşaqların təhsili nəzərdə tutulur. C. Hallivellə və Brauna görə, erkən mərhələdə, yəni 10 yaşa qədər uşaqlar aşağıdakı şəkildə öyrənirlər.

Birincisi, gənc öyrəncilər ayrı-ayrı sözləri başa düşməsələr belə, ana dilini mənimsəyərkən oxşar qabiliyyətdən istifadə etdikləri üçün, əldə edilən məlumatın ümumi mənasını anlaya bilirlər.

İkincisi, uşaqlar mövzu ilə qarşılıqlı əlaqə yaradarkən bütün hiss orqanlarından görmə, eşitmə, dad, qoxu, toxunma istifadə edirlər.

Üçüncüsü, gənc öyrəncilər onlarla danışan şəxsin üz ifadələrinə, jestlərə, intonasiyaya diqqət yetirərək mesajların mənasını başa düşürlər [4, s.176].

C.Harmer bu yaşda olan öyrəncilərin düzgün şəkildə seçilmiş öyrənmə prosesinə çox həvəsli, şövqlü olduqlarını, daha çox oyunlar və digər əyləncəli fəaliyyət növləri ilə öyrənməyə üstün verdiklərini, çox qısa diqqət müddətinə malik olduqlarını, eyni zamanda gözəl təqlidçi olduqlarını xarakterizə edir. Onların böyüklərin dünyasını anlamadıqları halda bunu etitaf etmədiklərini, sadəcə belə davam etdiklərini, qayda və rutin şəkilində olan fəaliyyətlərdə daha rahat olduqlarını vurğulayır [5, s. 339-341].

Məktəbəqədər uşaqlara xarici dili öyrədən müəllimlərin qarşısında duran əsas məqsədlər bunlardır:

- uşaqlarda xarici dildə ilkin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması;
- məqsədlərinə çatmaq üçün xarici dildən istifadə etmək, real ünsiyyət vəziyyətlərində fikir və hissləri ifadə etmək bacarığının aşılması;
- xarici dillərin öyrənilməsi üçün müsbət düşüncə tərzinin yaradılması;
- digər ölkələrin həyatına və mədəniyyətinə marağın oyadılması.
- Mak Kloski məktəbəqədər uşaqlara ingilis dilini öyrədən müəllimlərin səkkiz prinsipi nəzərdə tutmalarını vacib bilir:
- öyrəncilərə öyrənmə təcrübəsində əyləncəli, aktiv rollar təklif etmək;
- uşaqların əməkdaşlıq edərək inkişaflarına və dili məşq etmələrinə kömək etmək;
- hərtərəfli, tematik fəaliyyət növlərindən faydalanmaq;
- uşaqlara dəstək olaraq onları anlaşılan bilgi ilə məlumatlandırmaq;
- lüğətin öyrədilməsində aktiv yanaşma sərgiləmək;
- dili məzmunla inteqrasiya etmək;
- ana dili və mədəniyyətini vurğulayaraq inteqrasiya etmək;
- uşaqların cavabları üzrə aydın məqsədlər və rəylər yaratmaq [6].

Uşaqları öyrətmək məktəbliləri və böyükləri öyrətməkdən tamamilə fərqli metodoloji yanaşma tələb edən çox çətin bir işdir. Yetkin bir insan xarici dildə danışarsa, bu, başqalarını da öyrədə biləcəyi demək deyil. Metodoloji cəhətdən qeyri-məhsuldar, darıxdırıcı dərslərlə üzləşən uşaqlarda uzun müddət xarici dilə qarşı ikrah hissi yaranar və onlar öz qabiliyyətlərinə inamı itirə bilərə. Məktəbəqədər uşaqlarla yalnız təcrübəli mütəxəssislər işləməlidir.

Təcrübəli mütəxəssis dil peşakarlığından savayı ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan yanaşma və metodlara da yiyələnmiş olmalıdır. Müasir tədrisdə istifadə olunan metodlar düzgün şəkildə seçilərək məktəbəqədər pillədə uğurla tətbiq oluna bilər.

“Ümumi Fiziki Cavab” (Total Physical Responce) bu gün kiçik yaşlı uşaqlara ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan ən effektiv metodlardan biridir. Fiziki (hərəkət) fəaliyyət vasitəsilə ikinci dilin tədrisi metodologiyasının əsasları XX əsrin 70-ci illərində Kaliforniya San-Xose Universitetinin psixologiya sahəsində tanınmış professoru Ceyms Aşer tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Metodun yaranması dilin tədrisində klassik qrammatika-tərcümə metodunun istənilən nəticəni

verməməsi idi. Bu, daha çox ehtimal ki, tələbələrin xarici dil öyrənmək qorxusu, öz gücü və qabiliyyətlərində məyusluq yaradırdı, habelə xarici dilin prinsipcə öyrənilməsinin mümkünlüyünə şübhələri oyadırdı. Nəzəriyyəçi C.Aşerin fikrincə, ümumi fiziki cavab metodu həm də psixologiyada mövcud olan “yaddaşın iz nəzəriyyəsi” ilə bağlıdır ki, yaddaşlarla nə qədər tez-tez və ya intensiv əlaqə qurulursa, assosiasiyalar bir o qədər güclü olur və təsvirin yaddaşda bərpa olunma ehtimalı ona görə də daha yüksəkdir. Yaddaş şifahi olaraq (məsələn, əzbər təkrarla) və ya fiziki hərəkətlə əlaqələndirilə bilər. Bu stimullar eyni vaxtda istifadə olunarsa (şifahi təkrar hərəkətlərlə müşayiət), uğurlu yaddaş saxlama ehtimalı artır. Kinestetik, eşitmə və vizual öyrənmələr üçün daha çox xarakterik olan metod ingilis dilinin hissiyatlara əsaslanaraq öyrədilməsi məqsədini daşıyır. Uşaqların əsas vəzifəsi danışmaq deyil, müəllimin göstərişlərini dinləmək və başa düşməkdir. Məsələn, Clap your hands (Əl çalın). Count to ten (Ona qədər sayın). Hug teddy bear (Oyuncaq ayını qucaqlayın). Open your books (Kitablarınızı açın). Colour the picture (Şəkli rəngləyin). İlk mərhələdə müəllim əmr cümlələrini tərcümə etmir, onların icrasını özü nümayiş edir. Daha sonra uşaqlar təlimatları yerinə yetirir, hazır olduqda isə təlimatlar şəklində olan cümlələri bir-birinə deyirlər. Əvvəlcə uşaq dilə “qulaq asır”, danışmağa məcbur edilmir, sonra ondan nə istədiklərini, hansı sözlərin hansı əşyalarla əlaqəli olduğunu anlamağa başlayır, valideynlərindən yüngül əmrlər alır. Və yalnız daxilən hazır olduqda, özü danışmağa başlayır. Yəni danışmaq üçün əvvəlcə çox dinləmək lazımdır. Sonra uşağa oxumaq, sonra hərflər, sözlər yazmaq öyrədilir. Və yalnız məktəbdə dilin qrammatikası başlayır [3, s. 211].

Son zamanların daha çox istifadə olunan kommunikativ metodu hazır situasiyalar üzrə əşyaları və funksiyaları ifadə etmək üçün sözlərdən müxtəlif variantlarla istifadə etmək məqsədi daşıyır və əsasən şifahi nitqin öyrədilməsini diqqət mərkəzinə alır [8, s. 123-125].

Kommunikativ metod müxtəlif situasiyalarda, məsələn, məktəbdə, alış-verişdə, küçədə və ya həkimdə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün anlayışlar, faktlar və ya yerlər təklif edir və öyrənciləri iştiraka dəvət edərək müxtəlif mühitlərdə ingilis dilində danışmağa inamlarını artırır. Dilin funksional xüsusiyyətinə əsaslanan və tədrisə ilk rollu oyunları gətirən kommunikativ yanaşma məktəbəqədər uşaqların kartlarla rollu oyunlar, dialoqlar, məlumat mübadiləsi etmələri üçün cümlələr və qrup tapşırıqlarından uğurlu istifadəsinə imkan yaradır. Rollu oyunlar məktəbəqədər uşaqların intellektual inkişafının bütün kursu üçün vacibdir. Belə oyunlar məktəbəqədər uşaqlarda şərti dinamik mövqeləri əvvəlcə kortəbii formalaşdırır, daha sonra isə intellektual əməliyyatların daha asan və daha erkən meydana çıxma ehtimalına səbəb olur. Oyunlarda istifadə olunan yeni sözlərin uyğunluq qaydalarını, mənalarını və istifadəsini öyrənərək uşaqlar kommunikasiya qurmaq üçün əhəmiyyətli təcrübə mənimsəyirlər. Uşağın xarici dildə kommunikativ səriştəsi sual vermək və cavabları dinləmək, söhbətdə iştirak etmək, nitqi vasitəsilə personajı təsvir etmək, nümunə ifadələri təkrarlamaq, böyüklərin təşəbbüsü ilə rollu oyunlarında iştirak etmək bacarığını nəzərdə tutur [9, s. 146-147].

Müasir dövrdə məktəbəqədər uşaqlara ingilis dilinin tədrisində CLİL (Content Integrated Language Learning) uğurla həyata keçirilən metoddur. Bu metod uşaqlar üçün xarici dilin öyrənilməsinin özlüyündə bir məqsəd daşmadığını vurğulayır. Onlar ətraf aləm, insan və öyrənilən ölkənin adət-ənənələri haqqın-

da məlumatı xarici dilin köməyi ilə alırlar. Xüsusilə, Kembric nəşriyyatı (Cambridge Press) tərəfindən nəşr olunan “Kids Box”, “Superminds” kimi dərsliklərdə, ayrı-ayrı bloklar təbiətşü-naslıq, riyaziyyat, incəsənət, fizika, musiqi və s. fənnləri daxil edir.

Ümumiyyətlə məktəbəqədər uşaqlara ingilis dilini öyrətməyin əsas üsulları arasında ən çox yayılmış növlərini oyunlar, mahnılar, fləş kartlar (Flash cards), əlcək kuklalar, real əşyalar (realia), fiziki məşqlər, kompyüter oyunları əhatə edir.

Məktəbəqədər hazırlıq dilin mənimsənilməsi üçün ən vacib mərhələdir (kritik dövr) və öyrəncinin yaxşı tələffüzünü əldə etmək üçün fonetikaya önəm verməli və uşağın möhkəm təməllə təmin edilməsi üçün bu mərhələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mənimsəmək yolu ilə öyrənmək ilkin mərhələlərdə əsas prinsip hesab olunur. Buna görə də, erkən uşaqlıqdan mənimsəmə prosesinin istifadəsini vurğulamaq, sonra isə tədricən təlim prosesini (qrammatika və s.) tətbiq etmək təklif olunur.

Kiçik yaşlı uşaqların tədrisində ən çətin vəzifələrdən biri də onlarda xarici dil (ingilis dili) öyrənməyə maraq oyatmaqdır. Yalnız müəllimin pedaqoji məharəti və tədris prosesinə yaradıcı yanaşması bilik və idrak prosesini uşaqlar üçün maraqlı və səmərəli edə bilər.

Bu pillədə ingilis dilini tədris edən müəllimlər həmişə ingilis dilində danışmalı və ana dillərindən istifadə etməməlidirlər. Mənimsəmə prosesini asanlaşdırmaq üçün müəllimlər lüğət və cümlələri kontekstdə təqdim etməli və göstərməli, motivasiyalı olmalı, daim danışmalı, çox zaman qeyri-vebal ünsiyyətdən, jestlərdən istifadə etməli, müxtəlif əşyaların adını göstərməli və ya uşaqların başa düşməsinə kömək etmək üçün fiziki resurslardan istifadə etməlidir. Müəllimlərin uşaqlara ingilis dilini öyrədərkən nəzərə almalı olduğu vacib məqamlardan biri də dil haqqında ilk yaxşı təəssüratlarını, öz motivasiyalarını və dilə olan meyllərini uşaqlara ingilis dilini sevməyə təşviq etmək və bu dilə cəlb olunmalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Motivasiya fənnin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi üçün vacib amildir: müəllim tərəfindən xarici motivasiyanın ifadəsi dərstdə şagirdlər üçün zəruridir - bu, qiymətləndirmə, tərif, dəstək, rəqabət anı və s. ola bilər. Uşaqlarda daxili motivasiyanın stimullaşdırılması səbəb olur. onların daha çox öyrənmək istəyinə, fəal olmağa sevincinə, öyrənilən materiala maraq və s. səbəb olur.

Beləliklə, məktəbəqədər və daha kiçik uşaqlar onları əhatə edən dünyanı tanımaq istəyirlər və təqlid və təkrar vasitəsilə asanlıqla xarici dili qəbul edirlər, qısa müddətli diqqətə malik olurlar, sinifdə oyunlarda və məşqlərdə fəal iştirak edirlər. Uşaqlarla işləmək yaradıcılıq və enerji tələb edir. Müəllim cəlbədicisi olmalı, uşaqlara diqqət yetirməli, sinifdə əyləncəli atmosfer yaratmalı və xarici dilə məsbət münasibət və maraq oyatmalıdır. Müəllimin məktəbəqədər uşaqlar üçün istifadə etdiyi metodlar və resurslar maraqlı, rəngarəng olmaqla yanaşı onlara mahnılar, oyunlar və yaradıcı tapşırıqlar daxil etməlidir. Bu təlimdə əsas məqsəd uşaqlara ingilis dili sahəsində akademik biliklərin aşılınması ilə yanaşı, eyni dərəcədə vacib olan onların şəxsi inkişaflarının, sosial, emosional və koqnitiv aspektlərinin də inkişafının tam olacağı motivasiya mühiti yaratmaqdır [1, s. 45].

Son bir neçə ildə xarici dil öyrənmək özünü inkişaf yoluna irəliləməkdən daha çox zərurətə çevrilib. Xarici dil təkcə məktəblərdə və universitetlərdə deyil,

həm də bir çox məktəbəqədər müəssisələrdə təhsilin məcburi tərkib hissəsi hesab olunur.

Uşaqları öyrətmək məktəbliləri və böyükləri öyrətməkdən tamamilə fərqli metodoloji yanaşma tələb edən çox çətin bir işdir. Metodoloji cəhətdən qeyri-məhsuldar, darıxdırıcı dərslərlə üzləşən uşaqlarda uzun müddət xarici dilə qarşı ikrah hissi yaranar və onlar öz qabiliyyətlərinə inamı itirə bilərə.

“Ümumi Fiziki Cavab” (Total Physical Responce) bu gün kiçik yaşlı uşaqlara ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan ən effektiv metodlardan biridir. Metodun yaranması dilin tədrisində klassik qrammatika-tərcümə metodunun istənilən nəticəni verməməsi idi və daha çox ehtimal ki, tələbələrin xarici dil öyrənmək qorxusu, öz güclü və qabiliyyətlərində məyusluq yaradırdı, habelə xarici dilin prinsipcə öyrənilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı şübhələrin yaranması idi. Uşaqların əsas vəzifəsi danışmaq deyil, müəllimin göstərişlərini dinləmək və başa düşməkdir.

Son zamanların daha çox istifadə olunan kommunikativ metodu hazır situasiyalar üzrə əşyaları və funksiyaları ifadə etmək üçün sözlərdən müxtəlif variantlarla istifadə etmək məqsədi daşıyır və əsasən şifahi nitqin öyrədilməsini diqqət mərkəzinə alır.

Müasir dövrdə məktəbəqədər uşaqlara ingilis dilinin tədrisində CLİL (Content Integrated Language Learning) uğurla həyata keçirilən metoddur.

Bu təlimdə əsas məqsəd uşaqlara ingilis dili sahəsində akademik biliklərin aşılması ilə yanaşı, eyni dərəcədə vacib olan onların şəxsi inkişaflarının, sosial, emosional və koqnitiv aspektlərinin də inkişafının tam olacağı motivasiya mühiti yaratmaqdır.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər pillədə ingilis dilinin öyrədilməsi uşaqlarda ingilis dilinin əsas bünövrəsinin yaradılmasını əhatə edir. Yeni dil haqqında bilgilər almağa başlayan uşaqlarda bu dilə sona qədər davam edən marağın, istəyin və həvəsin yaradılması bu dilin necə tədrisi olunmasından çox asılıdır. Bu baxımdan məktəbəqədər pillədə ingilis dilinin tədrisinin yeni metodlar üzrə işlənilib hazırlanması hər zaman aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər pillədə ingilis dilinin tədrisini müasir dövrdə istifadə edilən yeni metodların tətbiqi baxımından tədqiq etməkdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə aparılan tədqiqat və əldə olunan məlumatlar məktəbəqədər pillədə ingilis dilinin tədrisi zamanı müəllimlər tərəfindən istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Vygotskiy L.S. Oyun və uşağın psixoloji inkişafındakı rolu. 1966, 45 s.
2. İsmayılova D. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Azərbaycan Dillər Universiteti. 2021
3. Asher J. Language by command. The Total Physical Response approach to learning language // The way of learning. 1984.
4. Halliwell S. Teaching English in the Primary Classroom. Longman. 1992
5. Harmer J. The practice of English Language Teaching. Pearson Education Limited, fifth edition. 2015 /446 pages.
6. McCloskey M.L. Teaching Young Learners of English: Integrating Principles and Practices. (2014). Attained on 10 December 2018, Retrieved from <http://www.mlmcc.com/docs/2014-06%20Young%20Learners%20HO.pdf>

7. Richards J.C., & Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: CUP Cambridge. 1986.
8. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей ин. яз. / Е.И. Пассов. М.: Просвещение, 1985. 208 с.
9. Протасова Е.Ю., Родина Н.М. Методика обучения дошкольников иностранному языку. М., 2010.

Summary

MODERN MEANS OF TEACHING ENGLISH AT PRE-SCHOOL LEVEL

In the last few years, learning a foreign language has become more of a necessity than a means of self-development. A foreign language is considered a mandatory part of education not only in schools and universities, but also in many preschool institutions.

Teaching children is a very difficult task that requires a completely different methodological approach than teaching schoolchildren and adults. Faced with methodologically unproductive, boring lessons, children develop a long-term aversion to foreign language and may lose confidence in their abilities.

"Total Physical Response" is one of the most effective methods used in teaching English to young children today. The origin of the method was that the classical grammar-translation method in language teaching did not give the desired results, and most likely, it was the fear of learning a foreign language, disappointment in their own strengths and abilities, as well as the emergence of doubts about the possibility of learning a foreign language in principle. The main task of children is not to speak, but to listen and understand the teacher's instructions.

The most used communicative method of recent times aims to use words in different variants to express things and functions in ready-made situations and mainly focuses on the teaching of oral speech.

Nowadays, CLIL (Content Integrated Language Learning) is a successfully implemented method of teaching English to preschool children.

The main goal of this training is to create a motivational environment in which, in addition to imparting academic knowledge to children in the field of English, their personal development, social, emotional and cognitive aspects will be fully developed, which is equally important.

Резюме

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ДОШКОЛЬНОМ УРОВНЕ

В последние несколько лет изучение иностранного языка стало скорее необходимостью, чем средством саморазвития. Иностранный язык считается обязательной частью обучения не только в школах и вузах, но и во многих дошкольных учреждениях.

Обучение детей – очень сложная задача, требующая совершенно иного методического подхода, чем обучение школьников и взрослых. Столкнувшись с методически непродуктивными, скучными уроками, у детей развивается стойкое отвращение к иностранному языку и может утратиться уверенность в своих силах.

«Total Physical Response» – один из наиболее эффективных методов, используемых сегодня в обучении детей младшего возраста английскому языку. Происхождение метода заключалось в том, что классический грамматико-переводной метод в обучении языку не давал желаемых результатов, и, скорее всего, это был страх изучения

иностранного языка, разочарование в собственных силах и способностях, а также появление сомнений в возможности изучения иностранного языка в принципе. Основная задача детей не говорить, а слушать и понимать указания учителя.

Наиболее используемый коммуникативный метод последнего времени направлен на использование слов в различных вариантах для выражения вещей и функций в готовых ситуациях и в основном ориентирован на обучение устной речи.

В настоящее время CLIL (Content Integrated Language Learning) является успешно реализованным методом обучения английскому языку детей дошкольного возраста.

Основной целью данного обучения является создание мотивационной среды, в которой, помимо привития детям академических знаний в области английского языка, будет в полной мере развиваться их личностное развитие, социальные, эмоциональные и когнитивные аспекты, что не менее важно.

***Rəyçi:** prof. D.Ə.İsmayılova*

Фань Цзяхао

Докторант кафедры русского языка и методики его преподавания,
Бакинский славянский университет
Научный руководитель: проф. А.Э. Шахбазова

ДИНАМИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В СОВРЕМЕННОЙ КИТАЙСКОЙ И РУССКОЙ МЕТОДИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi; aparıcı mütəxəssislər; metodik düşüncə; Rusiya; Çin; dilin populyarlaşması; ünsiyyət bacarıqları*

Ключевые слова: *русский язык как иностранный; ведущие специалисты; методическая мысль; Россия; Китай; популяризация языка; коммуникативные умения*

Keywords: *Russian as a foreign language; leading experts; methodological thought; Russia; China; language popularization; communicative skills.*

Введение. Популярность русского языка среди китайской молодёжи на протяжении длительного исторического периода не вызывает сомнений. Отчасти это было связано с тем, что народы России и Китая дружили многие годы. В первой половине XX века с незначительным отрезком времени эта дружба крепла день ото дня. В сороковых-пятидесятых годах этот интерес стал обоюдным и заметно усилился. Но сам факт международного сотрудничества – это только одна сторона медали. Этот вопрос в компетенции политологов. Настоящая статья определённо носит методический характер, и поэтому нас в первую очередь интересуют суждения ведущих специалистов соответствующего профиля.

Оказывается, внимание огромной армии китайской молодёжи к русскому языку во многом обязано переводам русской классической литературы. Одними из первых в этой области преуспели китайские писатели – Ба Дин и Лу Син. Именно благодаря их переводам ещё в середине-конце 1930-х годов китайский народ приобщился к иноязычной художественной литературе. А несколько позднее в столице и некоторых приграничных городах Китая передовые педагоги разрабатывают также методические приёмы. Традиционная система обучения РКИ стала органично обновляться. Причём, это становится особенно заметным при симбиозе двух стилей: художественного и документального. Переводная литература обращалась к художественным творениям великих русских писателей «Золотого века»; а документальный жанр становится основой для описания истории Китайской республики.

Актуальность статьи в наши дни не вызывает сомнений, потому что в последние годы русский язык, наравне с английским, становится важным средством общения на международном уровне. Она написана на малоиссле-

дованную тему. Большинство иностранцев стремятся лучше изучить этот язык. Относится это и к студентам из Китая. Как следствие, на современном этапе истории должны быть выработаны некоторые методические подходы к обучению РКИ в этой среде. Этому аспекту и посвящена данная статья.

Целью исследования является анализировать динамику обучения русскому языку в китайской аудитории.

Методология работы. В работе использованы личностно-ориентированный, системный, сравнительно-сопоставительный методы.

Основной материал. Конец 1940-ых годов в этом отношении в буквальном смысле слова явился переломным. А именно, в 1949 году образовалась КНР, и с того времени статус русского языка реально повысился; его изучение в Китае рассматривается как с методической, так и идеологической точки зрения. Но совершенно очевидно, что первое доминировало, так как поставленная нами задача – это прежде всего прерогатива народного образования. Сделан решающий и верный шаг: многие китайские школьники и студенты были направлены на учёбу в Советский Союз. Произошёл обмен ценным опытом; многие учащиеся из Китая получили благодатную возможность обрести русскоязычное окружение. Понятно, что по факту возвращения на родину у них уже имелся определённый багаж знаний.

Примечательно, что такой стратегии придерживались в Китае и в последующие два-три десятилетия, тем более что это целиком и полностью отвечало коренным интересам тех прогрессивных национальных деятелей-просветителей, которые влились в мощный поток известной «культурной революции». В Министерстве образования Китайской республики ясно отдавали себе отчёт в том, что до середины 1970-х годов почти не издавалось новейших профильных учебников и учебных пособий. Лишь к 1976 году положение постепенно нормализовалось. В Пекине была специально создана «Редакционная всекитайская комиссия», занявшаяся в первую очередь вопросами составления, комментирования и редактирования учебников по русскому языку в ВУЗах страны. С этого же года возобновились контакты с Россией, что, кстати, привело к первой научной конференции ассоциации (КАПРЯЛ) ведущих китайских преподавателей-русистов и литераторов. Впервые она состоялась в 1983-ем году. А в самом конце 1980-х годов в Китае отмечается существенное возрастание интереса к русскому языку. Уверенно можно констатировать – самое значительное за всё прошедшее время.

Тем самым практическая сторона вопроса отчасти была решена. Оставалось веское слово за учёными, в обязанности которых входила разработка новых методических приёмов обучения русского языка в китайской аудитории. Более того, передовые исследователи-теоретики были обеспокоены как конкретным включением новейших форм в лекции и семинарские (лабораторные) занятия, так и статистическими показателями, свидетельствующими о динамике данного учебного процесса. О них и пойдёт речь в настоящей статье.

До сих пор мы вкратце осветили суть поставленной проблемы в прошлые десятилетия; настаёт время сказать о современной ситуации. Так, при всех отмеченных положительных моментах, некоторые китайские учёные не столь оптимистичны. К примеру, Гао Синь обстоятельно проведя экскурс в историю

изучаемого вопроса, в частности, выяснил, что методика преподавания русского языка как наука на протяжении почти всего двадцатого столетия знала не только взлёты, но и падения [2]. Достоинства порою отягощались и недочётами. В известном смысле слова Гао Синь был прав. В определённые исторические периоды острота проблем с обучением русскому языку являлась следствием кризиса в системе национального образования. С конца 1960-х годов его несколько раз переживала вся страна. Между тем нам удалось выяснить, что к трудностям этого процесса ведущие китайские и русские исследователи, как правило, подходят с разных позиций. Неоспорим тот факт, что национальная литература на протяжении столетий имела свои блестящие образцы, на которые можно было при необходимости опираться. Однако местная читающая публика всегда была благодарна тому, что передовая китайская молодёжь имела возможность ознакомиться с переводами русской художественной классики. В свою очередь, в школах и вузах Китая стали зачитывать отдельные адаптированные отрывки из подлинников произведений «малых жанров» Л. Толстого, Ф. Достоевского, И. Тургенева и других.

В трудах таких национальных учёных-методистов, как Ван Фусян, Ван Сыхай, Линся Мэн, Ло Сяоя и других дополнительно указывается, что китайские школьники и студенты имеют свободный доступ к центральным архивам Пекина, в которых содержатся документы, в частности связанные с автобиографическими сочинениями русских авторов. Это, бесспорно, стимулирует динамику педагогического процесса в целом, а также «подогревает» интерес студентов к изучению русского языка.

Если в конце XX века обнаруживалась недостаточно сильная мотивация, главным образом, из-за узкого круга общения, то в XXI столетии в связи с большим притоком русских людей в Китай ранее сдерживающий фактор превратился в катализирующий. К примеру, если брать в расчёт процентное соотношение колоссальной армии китайских студентов, выезжающих в Россию в первые два десятилетия, то оно, по подсчётам китайских статистов, составляет на сегодняшний день три четверти процентов из ста. Это, безусловно, высокий показатель.

Китайские и русские учёные сходятся также во мнении, что динамику обучения русскому языку студентов национальной аудитории определяют и колоссальные возможности Интернет-ресурсов. Мы хорошо знаем, что информационно-технический взлёт произошёл в XXI столетии. В то же время педагоги-русисты, работающие в вузах Китая, обратили внимание на примечательный факт: современная компьютеризация учебного процесса и широкая сеть Интернет-порталов, несмотря на явные преимущества, всё же не заслонили собой традиционные формы письменной коммуникации. Они, по наблюдениям вдумчивых и ответственных за своё дело преподавателей, до сих пор тесно связаны с русскоязычной литературой и привлекают китайских студентов, наравне с взлётом технической продукции. Мы уже не будем в нашей статье приводить данные экономического характера. Общеизвестно, что современные китайские школы и университеты основательно снабжены компьютерами по последнему слову техники.

В заслугу китайских теоретиков-методистов и педагогов-практиков непременно следует поставить учёт отдельных недостатков, которыми грешила методическая наука у них на родине в конце XX века. Признание собственных ошибок – это верный и кратчайший путь к правильной постановке дела.

В самом начале XXI столетия методика преподавания русского языка в Китае была решительно пересмотрена. Исследователи стали разрабатывать новые подходы к обучению РКИ, а опытные педагоги, творчески перенимая их существенные рекомендации, стремились внедрять в практику учебного процесса. Так, некоторую популярность приобрели два метода: переводно-грамматический и сознательно-практический, но с преобладанием первого. Если в конце XX столетия значительно большее внимание (по сравнению со всеми другими разделами языкознания) уделялось фонетике, то в последние годы – параллельно и грамматике. Причём, сведения по грамматике шли как бы в унисон пополнению лексикона.

Стало очевидным, что комплекс новых знаний, умений и навыков настойчиво требовал обращения к словарной работе. Но словари имеют очень широкий и разнообразный спектр своего назначения. С одной стороны, педагог не может в своей повседневной учебной деятельности обойтись без таких словарей прошлого, как издания Брокгауза и Эфрона, Вл. Даля и некоторых других. С другой стороны, вузовский педагог наших дней обязан глубоко и основательно вникнуть также и в современную справочную лингвистическую литературу.

Опираясь на словари разных лет издания, китайские учёные приходят к необходимости опоры на ряд специфических принципов. Среди них в национальной студенческой аудитории особенно прижились следующие:

- 1) Принцип функционально-стилистической направленности в деле преподавания РКИ;
- 2) Принцип оценки выразительности речи;
- 3) Взаимосвязь изучения лексики и стилистики с другими разделами русского языкознания.

При выполнении этих принципов предпочтение, бесспорно, отдавалось грамматике и стилистике. Но примечательно, что они повлекли за собой внедрение в практику преподавания русского языка второй вышеуказанный нами метод: сознательно-практический. То есть, стилизация работы со словарём вместе с другими видами и формами учёбы отныне обеспечивала взаимосвязь и взаимообусловленность деятельности педагога и студента. Педагог передаёт знания, организуя самостоятельную работу, а студенты, в свою очередь, овладевают необходимыми знаниями, умениями и навыками работы со словарём, параллельно делая для себя заметки по стилистическим пометам, включённым в соответствующие «гнёзда».

Этот вид работы позволил современным китайским преподавателям применить такие методические подходы к обучению РКИ, как: А). Наблюдение над различными языковыми явлениями; В). Краткие (на 2-3 минуты) беседы на свободную тему с использованием учебного материала по национальной программе и словарных статей; С). Самостоятельная работа китайских студентов со словарем, а также рекомендуемым учебникам и иного рода справочной литературой.

Характерно, что по многим вопросам, которые изложены в нашей статье, ведущие русские учёные-методисты солидаризовались со своими коллегами из Китая. Учитывая огромную и трудно преодолимую разницу двух языковых групп, они пришли к убеждению о необходимости пристального внимания в китайской аудитории к всевозможным нюансам высказываний и т.п. Причём, надо научить их соотносить эти оттенки с родным языком не только в письменной речи, но и в разных ситуациях общения. Значит, учёт языковых нюансов является, хотя и дополнительным, но не маловажным стимулом для развития коммуникативных умений.

Это чётко установил современный лингвист и методист А.Н. Щукин. Считаю вправе сослаться на его мнение, так как русский учёный некоторое время работал в университетах Китая. Итак, Он писал: «Передача таких знаний, которые связаны с определёнными языковыми тонкостями, во-первых, предоставляет педагогам необходимую информацию относительно степени развития коммуникативных умений студентов-иностранцев, во-вторых, свидетельствует об их общей компетенции, в-третьих, о возможностях применения наработанных навыков на практике, то есть непосредственно в устной и письменной речи на занятиях по русскому языку». А.Н. Щукин завершает свою мысль сообщением, что этот комплекс навыков, умений и знаний особенно плодотворен и эффективен в университетах разных стран с гуманитарной направленностью» [4,499-500]. К словам исследователя нам хочется только добавить, что три названных им замечания фактически ясно свидетельствуют о динамике методических подходов к обучению РКИ китайских студентов. С той лишь нашей собственной оговоркой, что приведённые замечания (или пожелания – как посмотреть) А.Н. Щукин как бы распределяет по отдельным этапам.

В том же направлении, на наш взгляд, следует рассматривать некоторые теоретические установки, придерживаясь которых мы можем смело говорить о новых – не традиционных методических подходах к обучению РКИ в китайской аудитории. Например, по нашим научным изысканиям русский педагог-методист М.Н. Вятютнев одним из первых ввёл в научный оборот понятие «порогового уровня».

Что подразумевается под ним? Нетрудно догадаться по этимологии самого слова, что это высшая степень умений. Учёный не только раскрывает это понятие, но и добавляет, что данный уровень в его представлении тесно связан со всевозможными ситуациями общения. Потому она называет его универсальным. И подтверждает следующим фактом: «Пороговый уровень» есть суть таких ситуаций, без которых трудно в наши дни представить себе изучение иностранного языка. Это шкала наивысшего уровня знаний по русскому языку, который обогащает коммуникативную компетенцию иностранных студентов. Настоящий уровень объективно следует понимать и воспринимать широко. То есть, не как личностное волеизъявление педагога, составленное по его неким обрывочным наблюдениям, но в совокупности собственно лингвистической, а также методической, дискурсивной, социолингвистической, лингво-страноведческой, стратегической и социо-культурной компетенций, вместе взятых» [1, 39-40].

Заметно, что характеристика приведённого М.Н. Вятютневым понятия носит обобщающий характер. Между тем как всё новаторское и интересное, современных методистов в этой формуле привлекает симбиоз разных дисциплин (правда, гуманитарного профиля). Но появляется возможность эти научные дисциплины или же направления подразделить на отдельные области, темы, действия, ситуации, обстоятельства и т.п. Если этот синтез автоматически выпадает из поля зрения преподавателей, то студенты, несмотря на овладение лексикой русского языка, всё равно так и останутся дилетантами в известном смысле слова. Потому что они не сумеют связать данные профильных наук в единую цепь. А без этого полноценное овладение вторым языком невозможно.

Важность этого объединения наук также пытается разъяснить нам М.Н. Вятютнев. Он полагает, что многое в этом педагогическом процессе зависит от так называемого «коммуникативного поведения» студентов. Это вторая формула (после «порогового уровня»), которая связана с ним логической идеей. Под ним учёный понимает умелое распределение социальных ролей собеседников. То есть, чем выше социальный статус учащегося, тем он соответственно приближается к «пороговому уровню». По его мнению, правильный методический подход к обучению РКИ поможет педагогам за счёт дополнительной информации по другим дисциплинам расширить языковой минимум, который, помимо уже отмеченного в нашей статье, также обслуживает речевое поведение студентов.

Идею М.Н. Вятютнева полностью поддерживает и органично продолжает другой известный русский теоретик-методист Г.И. Рожкова. В частности, она полагает, что достигнуть определённого предела «порогового уровня» иностранным студентам будет значительно легче, если при изложении преподавателем грамматического материала русского языка студентами опираться на ономаσιологический принцип.

Что он означает? Г.Рожкова раскрывает данное понятие: «Его основной принцип состоит в постепенном переходе от семантического значения слов или отдельных выражений на чужом языке – непосредственно к языковым средствам выражения, что в конечном результате отражает их функциональные черты» [2, 54-55]. Однако языковые средства, далее поясняет учёный, должны отбираться с осторожностью, чтобы обучающиеся, по её собственному выражению, не «затерялись в море разлитом» массовой информации. Поэтому

Закрепить пройденный материал с помощью отобранных преподавателем языковых средств, лучше всего сгруппировав по графам (или блокам). Они содержат набор языковых средств для выражения семантических оттенков. Мнения М. Вятютнева и Г. Рожковой совпадают и в том, что языковую информацию продуктивнее всего преподносить в минимальной форме, то есть на уровне предложения. Причём, педагог имеет реальную возможность намеренно указать на функциональные особенности им же отобранных языковых единиц. Более того, с указанием на нормативы их употребления в речи.

Выводы. Выяснено, что большинство китайских методистов исследовали формы, приёмы и принципы обучения второму языку. Русские учёные, не отрицая этих норм, вводили новые понятия, как-то: «Пороговый уровень»,

«коммуникативное поведение» и некоторые другие. Однако из выводов и обобщений автора статьи чётко следует, что по ряду вопросов обучения РКИ иностранных студентов их позиции принципиально совпадают. При всех случаях речь идёт о такой методике, которая содействует развитию и совершенствованию коммуникативных умений в гуманитарных вузах Китая в современный период.

Использованная литература:

1. Вятютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах // Русский язык за рубежом, 1977, № 6, с. 38–45.
2. Гао Синь. Обучение русскому языку в нефилологических вузах Китая // Русский язык за рубежом, 1999, № 2, с. 116–117.
3. Рожкова Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. Изд. 2-е, исправленное и дополненное М.: Русский язык, 1983, 197 с.
4. Щукин А.Н. Методические новации в преподавании русского языка как иностранного между X и XI Конгрессами МАПРЯЛ // XI Конгресс МАПРЯЛ. Т. 6. Изучение и описание русского языка как иностранного. Методика преподавания русского языка (родного, неродного, иностранного), София, 2007, с. 497 - 503.

Xülasə

**MÜASİR RUS VƏ ÇİN METODİK YANAŞMASINDA
RUS DİLİNİN TƏDRİS DİNAMİKASI**

Məqalədə müasir Çin auditoriyasında rus dilinin tədrisinin dinamikası müzakirə olunur. Əvvəlcə təhlil olunan məsələnin qısa tarixi aspekti verilir. Müəllifin maraq dairəsindəki müəyyən çatışmazlıqlar və nailiyyətlər göstərilir. Məqalənin materiallarından belə çıxır ki, Çində rus dilinin tədrisi prosesi vaxtaşırı həm müsbət, həm də mənfi məqamlarla fərqlənirdi. Bu, bütövlükdə milli təhsil səviyyəsinə, tədris vəsaitlərinin və müvafiq proqramların məzmununa təsir etmişdi. Ancaq bu respublikada rus dilinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və zəruriliyi həmişə prioritet kimi qalmışdır. Məqalənin başlığında verilən əsas məsələ praktik baxımdan öz həllini tapmışdır. Məqalədə eyni zamanda müvafiq metodoloji texnikanın nəzəri inkişafını əhatə edən alimlərin fikirləri təhlil olunur. Məqalədə əsas diqqət onlara yönəlmişdir. Əvvəlcə aparıcı Çin nəzəriyyəçiləri və pedaqoqları, daha sonra rus metodistləri tərəfindən bir sıra tövsiyələr verilmişdir. Əsas diqqət rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasındakı mövcud vəziyyətə yönəldilmişdir.

Summary

**THE DYNAMICS OF TEACHING THE RUSSIAN
LANGUAGE IN MODERN CHINESE AND
RUSSIAN METHODOLOGICAL THINKING**

The article examines the dynamics of teaching the Russian language in the modern Chinese auditorium. Initially, the paper was preceded by a brief history of the analyzed issue. The shortcomings and certain achievements in the field of interest to the author are indicated. It follows from the materials of the article that the process of teaching Russian in China periodically differed in both positive and negative aspects. This has affected the level of national education as a whole, the release of textbooks and related programs. But the

importance and necessity of learning the Russian language in this republic has always remained unquestionable. That is, the main question put in the title of the article, from a practical point of view, turns out to be resolved. The word remained with the scientists, whose duties included the theoretical development of various methodological techniques. The author of the article focused his main attention on them. First, a number of recommendations from leading Chinese theorists and teachers are given, and then – Russians. The history of this question was only a preamble; the main emphasis is placed on the current situation in the methodology of teaching Russian as a foreign language.

Nərminə Rəcəbova
Bakı Dövlət Universiteti

TƏLİM BACARIQLARI VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Açar sözlər: *dil bacarıqları, mikro və makro bacarıqlar, şifahi və yazılı nitq, tapşırıqlar*

Key words: *language skills, micro and macro skills, oral and written speech, exercises*

Ключевые слова: *языковые навыки, микро и макро навыки, устная и письменная речь, задания*

Giriş. Dünyada ən çox istifadə olunan ingilis dilinin tədrisində vacib əhəmiyyətə malik olan bacarıqlardan biri də makro bacarıqlardır. İngilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd ünsiyyət saxlamaqdan ibarət olduğundan bu dildən istifadə etmək üçün makro və mikro dil bacarıqlarına yiyələnmək lazımdır. Makro dil bacarıqlarına oxuma, dinləmə, yazma və danışma, mikro dil bacarıqlarına isə fonoloji, morfoloji, lüğət ehtiyatı və ya semantika, sintaksis, praqmatika və diskurs bacarıqlar aiddir. Makro dil bacarıqlarını mənimsəyən və ondan doğru istifadə edən tələbə öz fikrini səlis ifadə edə bilər. Bu baxımdan məqalədə tələbələrin öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan makro bacarıqların inkişaf etdirilməsi istiqamətində müxtəlif tapşırıq növləri təhlil edilmişdir.

Beynəlxalq konfranslar, təlimlər bir qayda olaraq, dünyada ən çox istifadə olunan İngilis dilində keçirilir. Görkəmli tədqiqatçılar olan Burns və Joyce [4] xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədinin danışma bacarıqlarının inkişafı, danışma və yazı bacarıqlarının inteqrasiyası olduğunu qeyd edirlər. Makro və mikro dil bacarıqlarını həm şifahi, həm də yazılı yolla tədris prosesində inkişaf etdirmək olar. Eyni zamanda müəllim tərəfindən tapşırığın yerinə yetirilməsi həm şifahi, həm də yazılı olmaqla, iki formada verilir. Bu zaman tələbələr həm fərdi, həm cüt, həm də qrup formasında işləyir. Şifahi nitqlə əlaqədar çətinliyi olan tələbə oxu və danışmada müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Hərflərin düzgün oxunuşunu, başqa sözlə fonoloji sistemi bilməyən tələbə sözləri tələffüz etməkdə çətinlik çəkəcəkdir. Tələbələr sual verməklə, təkliflər irəli sürməklə, yeni informasiya ötürməklə bir-biri ilə ünsiyyət saxlayır. Buna görə də, aşağıdakılar müəllimin yerinə yetirməli olduğu əsas məsələlərdir:

– Danışmağa sövq etmək – tələbələrə danışmaq üçün şərait yaratmaq, sual vermək, dediklərini digər formada yenidən ifadə etmək, şifahi nitqi davam etdirmək üçün onları cəsarətləndirmək lazımdır.

– Sintaktik strukturu modelləşdirmək – tələbələr qeyri-formal nitq zamanı sintaktik qaydalara əməl etməyə bilərlər, amma müəllim onların daha akademik biliklərə yiyələnməsi üçün sintaktik qaydalara əməl etməyə sövq etməlidir. Beləliklə, onlar həm şifahi, həm də yazılı nitqdən düzgün istifadə edəcəklər.

– Göz əlaqəsi yaratmaq – təlimat verərkən müəllimlər tələbələri ilə göz əlaqəsində olmalıdır. Beləliklə, onların fikri yayınmaz və diqqətini çalışmalarına və öz nitqlərinə cəmləşdirirlər.

– Tələbələrə hündürdən danışdırmaq və sözləri aydın tələffüz etdirmək – tələbələrə səs tonunun əhəmiyyətli olduğu anladılmalıdır. Çünki, natiqin fikirlərinin anlaşılmasında əsas köməkçi vasitə səs tonudur. Tərəf müqabilinin, qrupun və ya auditoriyanın diqqətini hündür və səlis nitqlə cəlb edərək məlumatın daha dəqiq ötürülməsi imkanlarının olmasını tələbələrə tez-tez xatırlatmaq lazımdır.

Müəllim diqqətini yalnız makro (oxuma, dinləmə, yazma və danışma) və ya mikro (fonoloji, morfoloji, lüğət ehtiyatı və ya semantika, sintaks, praqmatika və diskurs) bacarığa yönəltməməli, eyni zamanda hər birinin inkişafına xüsusi diqqət verməlidir.

Dinləmə bacarığı. Dinləmənin növündən asılı olmayaraq, digər insanların nə dediyini başa düşmək üçün eşidib anlama yeganə vasitədir. Tələbələrin dinləmə qabiliyyətini inkişaf etdirilməsi zamanı “Dinləmə vaxtıdır!” kimi ifadələrdən istifadə edərək diqqətini doğru istiqamətə yönəltməyə yardım etmək olar. Tələbələr eşitdikləri məlumatları ümumiləşdirməklə onları yenidən auditoriyaya ötürərlərsə, o zaman məlumat daha yaxşı yadda qalar. Dinləyib anlama bacarığını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir:

– Mahniyə qulaq asmaq. Burada əsas məqsəd mahnının müasir və ya klassik, ritmik və ya lirik olması deyil, əsas onun sözlərini anlamaqdır. Bəzən mahnı dinləyərkən onun sözlərini oxumaq da anlamağa kömək edir.

– Filmlərə, xəbərlərə, televiziya proqramlarına baxmaq. Bir qayda olaraq filmlərə, xəbərlərə, televiziya proqramlarına ilk dəfə baxdıqda onları anlamaq çətin olur. Buna görə də altıyazı ilə onlara təkrar baxmaq lazımdır.

– İngilis dilində olan tamaşalara, sərgilərə getmək.

– Aktiv dinləmə oyunları. Bu zaman tələbələr iki qrupa bölünür: qrup üzvlərindən birinə şəkil verilir, digər üzv isə şəkil haqqında məlumatlara əsasən onu çəkir. Digər oyunda isə bütün qrup üzvəri üç-beş dəqiqəlik nitqə qulaq asır, sonra isə eşitdiklərini öz sözləri ilə parafraz edirlər.

Danışma bacarığının inkişaf etdirilməsi. Dil bacarıqları içərisində ən çətin və ən çox motivasiyaedicisi danışmadır. Danışmanı çətinləşdirən məsələlərə ana dilindən istifadə, tələbələrin utanması, motivasiyanın olmaması və s. göstərmək olar. Buna görə də, danışma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə bu problemləri həll etmək lazımdır. Bu zaman danışma prosesində düzgün metod və texnikadan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Brauna [3] görə tədris metodu linqvistik məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan addımlar toplusu, texnika isə müxtəlif növ fəaliyyət nümunələri, çalışmalar və tapşırıqlardır. Danışma bacarıqlarının inkişafı üçün Braun danışma texnikalarının tərtibini aşağıdakı prinsiplərlə əsaslandırır:

a) Tələbələrin ehtiyaclarını ödəyən texnikalardan istifadə. Bu zaman diqqət dəqiqlikdən daha çox qarşılıqlı əlaqə, məna və səlisliyə verilir;

b) Daxili motivasiyanı gücləndirən texnikalardan istifadə;

c) Mənalı kontekstdə həqiqi dildən istifadə etməyə ruhlandırmaq;

d) Lazımı rəy bildirmək və səhvləri düzəltmək;

e) Danışma və dinləmə arasındakı təbii əlaqəni təmin etmək;

f) Tələbələrə şifahi kommunikasiya imkanı yaratmaq;

g) Danışma strategiyalarının inkişafına şərait yaratmaq, və s.

Danışma bacarıqlarının bir neçə mərhələdə yerinə yetirilməsi vacibdir. Görkəmli tədqiqatçı Skot [7] danışmanın aşılmasını üç mərhələyə ayırır:

– Birinci mərhələ məqsədin qoyulmasıdır. Belə ki, tədris olunan materialın qavranılmasının asan olması üçün qarşıya qoyulan məqsəd aydın olmalıdır. Bu zaman beyin fırtınasından və ya vizual vasitələrdən istifadə etmək olar.

– İkinci mərhələ təqdimatdır. Bu zaman müəllim mətn, video material və ya doğma dil daşıyıcısının nitqindən istifadə edə bilər.

– Sonuncu mərhələ isə təcrübə və istehsalıdır. Bu mərhələ bütün dil bacarıqlarının tədrisi zamanı həyata keçirilir. Məsələn, mövzu “The Republic of Azerbaijan” olduğu zaman müəllim ilk növbədə beyin fırtınası edərək, tələbənin bu mövzuyla bağlı ilk ağına gələn fikirləri soruşur. Daha sonra əldə edilmiş şəkllə əsasən tələbələr fikirlərini bildirirlər. Növbəti mərhələdə isə mövzu mətn formasında tələbələrə təqdim edilir. Mətnlə tanış olduqdan sonra tapşırıq və çalışmalar yerinə yetirilir [1].

Danışma bacarığının inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik digər vasitələr isə müzakirə və rollu-oyunlardır. Müzakirə zamanı tələbələr iki qrupa bölünür. Bir qrup təklif edilmiş mövzunun müsbət, digər qrup isə mənfi tərəfləri haqqında fikir bildirməli və sonda nəticə əldə edilməlidir. Hadfield [5] bildirir ki, müzakirə zamanı tələbələr bir-birilərinə fikirlərini, ideyalarını, hiss və təcrübələrini bölüşür. Məsələn, internetin müsbət və mənfi tərəfləri. Nunan [6] rol oyununun böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır. O bildirir ki, rol oyunu dilin kommunikativ yönümlü öyrənilməsidir, çünki tələbələr danışmaq zamanı aktiv olur. Həmçinin rol oyunu zamanı tələbələr daha çox motivasiya edilmiş olurlar. Bəzən isə rol oyunu üçün tələb olunan sözlər qrammatika əvvəlcədən öyrədilir.

Bunun üçün səsi lentə almaq, sonra dinləyib səhvləri tapmaq və düzəltmək, yalnız dərstdə deyil, eyni zamanda dərstdənkənar məşğələlərdə də ingilis dilindən istifadə etmək lazımdır [2]. Müəllim tələbələrə danışmağa təhrik etmək üçün hər dərs “günün sualı” kimi mövzu verə bilər, məsələn “Mənim sevimli əsərim”. Sonra müəllim mövzunu daha genişləndirə bilər. Bu zaman niyə məhz o əsəri sevdiklərini, əsərin müəllifi haqqında məlumatlar soruşulur. Bəzən tələbələr danışmağa necə başlayacaqlarını bilmirlər. Bu zaman müəllim başlanğıc söz və ya ifadəni deyərək tələbəyə yardım edə bilər.

Danışmaq zamanı söz ehtiyatlarını daha da artırmaq üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etmək olar. Məsələn, “International” sözündəki hərflərdən istifadə edərək sözlər tap və ya təsadüfi seçilmiş bir neçə hərfdən söz düzəlt.

Tələbə çalışmalıdır ki, nitqi monoton olmasın.

Tələbələr sözləri tək-tək öyrəndikdə tez unudur, buna görə də sözləri söz birləşmələri tərkibində tədris etmək daha məqsədəuyğundur, məsələn, “a bucket” sözü əvəzinə “a bucket of water”.

Sözlərin düzgün tələffüzü diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əgər tələbə çox bilir, amma onları səhv tələffüz edirsə, bu söz səhv başa düşülə bilər. Buna görə də, düzgün tələffüzü inkişaf etdirmək üçün yanılmaclardan istifadə etmək lazımdır, məsələn [ʃ] səsinin tələffüzünü öyrənmək üçün “She sells seashells by the seashore” yanılmacı ilə məşq etmək olar.

Danışıq zamanı dilin axıcılığına diqqət edilməlidir. İngilis dilində danışırkən bəzən bəzi son hərf düşür, əlavə samit tələffüz olunur və ya vurğusuz heca vurğu ilə deyilir. Tələbələr aşağıdakılara diqqət etməlidir.

1. Son samit ilk samitlə birləşir, məsələn this afternoon-thi safternoon
2. İki sait arasına [w], [r] və [j] samitlərinin artırılması, I saw a movie – I saw ra movie, do it- do wit, tea or coffee-tea jor coffee
3. Samitin düşməsi, məsələn, next door-nexdoor
4. Yeni səsin yaranması, iki samit yanaşı işləndikdə tələffüz etmək üçün çətin olur. Buna görə də yeni samit əmələ gəlir. Bu daha çox [t] və [j] samitləri birləşərək [tʃ] və [d] və [j] samitləri isə birləşərək [dʒ] səsinə əmələ gətirir, Don't you – donʃu, Did you – didʒu
5. Qoşa samitdən birinin düşməsi, ilk sözün son hərfi ilə ikinci sözün ilk hərfi eynidirsə, samitin biri düşür, məsələn, good day-gooday

Tələbələr ingilis dilində olan materialları dinləməli, harada fasilə verildiyini, sözlərin bir-birinə necə birləşdiyini, söz vurğusunun yerinin necə dəyişdiyini öyrənməlidir.

Bir çox alimlər bildirir ki, idman bədən üçün necə əhəmiyyətlidirsə, oxumaq da beyin üçün o qədər əhəmiyyətlidir. İdman fiziki güc, oxu isə zehni güc verir. Oxumaq tələbənin qrammatik biliyini inkişaf etdirir və söz ehtiyatını genişləndirir. Səlis oxumaq tələbənin sürətli, rəvan və düzgün oxumasına deyilir. Mətni oxumazdan əvvəl və sonra sual-cavab edilməsi onların oxu bacarıqlarını möhkəmləndirir. Oxumazdan əvvəl sual-cavab mətn haqqında ümumi fikir formalaşmağa, sonra isə mətni daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Məsələn, mətnin adı sizə nə deyir, mətndə hansı xarakterlər var, əsas mənası nədir, hansı nəticəni əldə etdiniz və s. suallarla müəllim tələbənin mətni necə qavradığını yoxlaya bilər.

Yazı bacarığı və ona aid tapşırıq nümunələri. Xarici dildə yazı bacarığının tədrisi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazı çox mürəkkəb prosesdir, çünki tələbə səs və hərfləri bilməli, söz ehtiyatı zəngin olmalı, qrammatik biliklərə malik olmalı, eyni zamanda müxtəlif yazı üslub və qaydalarını bilməlidir. Yazı tələbənin fikirləşmə qabiliyyətini də gücləndirir. Yazı tədrisində üç yanaşma vardır:

- yazı istehsal kimi – tələbələr nümunə əsasında yeni mətn yazır. Bu zaman yazının forma və dəqiqliyinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.
- yazı proses kimi – adından da göründüyü kimi yazı prosesini, mərhələləri özündə ehtiva etdirir.
- yazı janrı – müxtəlif yazı janrlarının öyrənilməsi. Tələbə bilməlidir ki, rəsmi və ya qeyri-rəsmi məktub, esse, tərcümeyi-hal və ya ərizənin yazı formaları fərqli olduğu kimi, istifadə edilən sözlər də fərqlidir. Yazı aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Planlaşdırma → ilkin yazı → redaktə etmə → yenidən nəzərdən keçirmək.

Yazı bacarığını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı növ çalışmalardan istifadə etmək olar:

- Verilmiş yazını köçürmək;
- Mətnin qarışdırılmış hissələrini ardıcılıqla yazmaq;
- Mətndə buraxılmış söz, söz birləşmələri və cümlələri doldurmaq;
- Mətni dialoqa çevirmək;
- Dialoqu üçüncü şəxs kimi yazmaq;

- Mətnə adlıq vermək;
- Məlumata əsasən mətn yazmaq;
- Şəkilə əsasən mətn yazmaq;
- Cədvəl və diaqram üzərində mətn tərtib etmək;
- Verilmiş mövzu əsasında esse yazmaq.

Tələbə verilmiş bu cədvələ əsasən mətn yazmalıdır.

Name	Future plan	Goal	Country
Leila	Do Phd	Do research	Azerbaijan
Shahla	Work in a big company	Have career	The USA

Digər bir nümunəyə də nəzər salaq:

Teacher: Marina, are you ready for History exam?

Marina: No Miss, I am not. I had a health problem last month and I was at hospital. I could not prepare for it.

Teacher: You are our best student. I think you can manage it, you need only some time.

Marina: Give me a week and I can take and pass it.

Teacher: I would like to do it for you. But exam time has been determined. But for you I will ask our dean for another chance.

Bu dialoqu oxuduqdan və ya dinlədikdən sonra tələbə onu üçüncü şəxs tərəfindən nəql edir.

Yazı bacarığını inkişaf etdirmək üçün tapşırıqlar digərlərində də olduğu kimi sadədən mürəkkəbə, nəzarət ediləndən yaradıcıya doğru yerinə yetirilir.

Nəticə. Məqalədə müxtəlif alim və metodistlərin tədqiqatlarından istifadə olunaq makro və mikro dil bacarıqları və onların inkişaf etdirilməsi metodları təhlil edilərək eşitmək və dinləyib anlamaq anlayışlarına fərqli yanaşılmışdır. Aparılmış araşdırmalara əsasən dinləyib anlama bacarığını inkişaf etdirmək üçün müəllim ilk növbədə “Diqqətli olun!”, “Dinləyin” və s. kimi xüsusiləşdirilmiş ifadələrdən istifadə edərək tələbənin diqqətini toplamaq, sonra isə çalışma nümunələri ilə bu bacarığı inkişaf etdirməlidir. Həmçinin mürəkkəb xarakter daşıyan və aktiv dil bacarığının növü olan danışma bacarığı digər makro bacarıqlarla müqayisədə daha çox motivasiyaedici xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, danışarkən fonetik bacarıqlara, zəngin söz ehtiyatına, qrammatik biliklərə malik olan tələbə, eyni zamanda bu bacarıqlardan müxtəlif situasiyalarda düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Tələbənin nitqinin axıcı və səlis olması üçün müəllim danışma prinsiplərini öyrətməli, həmçinin bunu öz nitqində əyani göstərməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, yazı bacarığının formalaşması və inkişaf etdirilməsi çətin prosesdir. Bununla belə, verilmiş yazını köçürmək, mətnin qarışdırılmış hissələrini ardıcılıqla yazmaq, mətnə buraxılmış söz, söz birləşmələri və cümlələri doldurmaq, dialoqu üçüncü şəxs kimi yazmaq, məlumata əsasən mətn yazmaq, şəkilə əsasən mətn yazmaq, cədvəl və diaqram üzərində mətn tərtib etmək, verilmiş mövzu əsasında esse yazmaq kimi tapşırıq növlərindən istifadə edilməklə yazı bacarığı da inkişaf etdirilə bilər. Beləliklə, tələbələr tərəfindən aparılmış çoxsaylı təcrübələr onlarda hər hansı bir bacarığı inkişaf etdirilməsinin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. B.İ.Hajiyev, M.Asadullayeva. English For The Faculties of Arts. Baku, 2017, p. 327
2. G.Şirəliyeva, Dil fakültələrinin aşağı kurslarında qrammatikanın kommunikativ metoddla tədrisinin bəzi xüsusiyyətləri, Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, Cild 10, No 2, 2019, səh. 38-44
3. Brown, H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New-York: Longman, 2001, p 275
4. Burns, A., & Joyce, H. Focus on Speaking. Sydney: National Center for English Language Teaching and Research, 1997, p. 54-55
5. J. and Ch. Hadfield, Simple Speaking Activities (Oxford Basics),2000, p. 1723
6. Nunan, D. Second Language Acquisition,The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages, Cambridge University Press, 2001, pp. 87-92
7. W. Richard Scott. Organizations. Rational, Natural, and Open Systems, 1981, p.407-422.

Summary

TEACHING SKILLS AND ITS OPPORTUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF THE TEACHING PROCESS OF ENGLISH LANGUAGE

The article is dedicated to the development of macro skills, that is very important in the teaching of the most used language - English. As international conferences, trainings are held in this language, as a rule the main goal of learning English is to communicate. That's why for using the English language it is necessary to obtain micro and macro language skills. Reading, listening, writing and speaking are macro language skills, phonology, morphology, vocabulary or semantics, syntax, pragmatics and discourse are micro language skills. Teacher must pay attention to the development of all these language skills in both forms - oral and written. By using thoughts of different scholars and methodologists different kind of exercises for developing macro language skills are given in this article.

Резюме

НАВЫКИ ОБУЧЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ РАЗВИТИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Статья посвящена развитию макро навыков, важных при обучении английскому языку, который является наиболее распространенным языком в мире. Так как международные конференции и тренинги проводятся в основном на этом языке, то, как правило, основная цель изучения английского – общение на этом языке. В связи с этим, чтобы пользоваться английским языком, необходимо приобрести языковые навыки - макро- и микро языковые навыки. К макро языковым навыкам относятся чтение, аудирование, письма и разговорная речь, а к микро языковым навыкам относятся фонологические, морфологические, словарный запас или семантика, синтаксис, прагматика и дискурсивные навыки. Учителю следует уделять особое внимание развитию каждого из этих навыков как в устной, так и в письменной форме. В статье с использованием идей разных ученых и методистов приведены примеры разных типов заданий на развитие языковых навыков.

Рәүҗи: dos. G.Şirəliyeva

PEDAQOGİKA

Afaq Qasımova
Lənkəran Dövlət Universiteti

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN HİMAYƏDARI

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, milli-mənəvi dəyərlər, bəşəri dəyərlər, tolerantlıq, multikulturalizm*

Keywords: *Heydar Aliyev, national-moral values, human values, tolerance, multiculturalism*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, национально-нравственные ценности, общечеловеческие ценности, толерантность, мультикультурализм*

Milli-mənəvi dəyərlər xalqın əsas göstəricisi, gənc nəslin tərbiyəsi, millətin dəyəri, ölkənin inkişaf istiqaməti deməkdir. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramında (1999) [1], respublika müəllimlərinin XIII Qurultayın materiallarında (2008) və sonrakı rəsmi dövlət sənədlərində gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsi sahəsində tədris müəssisələrinin üzərinə mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Azərbaycan müəllimlərinin XIII Qurultayının qətnaməsində deyilir: “Şagirdlərə bilik və bacarıqların aşılmasını təmin etmək məktəbin bir vəzifəsidirsə, onların milli- mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi, mənəvi cəhətdən yetkin bir vətəndaş kimi formalaşdırılması ikiqat vəzifəsidir” [2 s.64]. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanununda da (2009) göstərilir ki, təhsilin əsas məqsədi milli-mənəvi dəyərlərə sahib şəxsiyyət formalaşdırmaq, layiqli insan yetişdirməkdir [3, s. 3].

Bu baxımdan yüksək milli-mənəvi dəyərlərə və intellektual potensiala malik gənclərin yetişdirilməsi böyük önəm daşıyır. Yeniyetmə və gənclərin fiziki baxımdan sağlam, əlaqca saf, mənəviyyatca zəngin tərbiyəsi, onların dövlətçilik məfkurəsi ətrafında sıx birləşməsi kimi vacib və aktual vəzifələr bu gün dövlətimizin prioritet siyasəti, əsas fəaliyyət istiqamətini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsində gənclərimizin yüksək milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi, onların vətən uğrunda fədakarlığı, yüksək mənəvi keyfiyyətləri və milli mənəviyyatın tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik hissləri 44 günlük II Qarabağ döyüşündə – Vətən müharibəsində düşmən üzərində qələbəmizin rəhni olmuşdur.

Ümummillil liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət və ənənələrinin zənginləşdirilməsinə daim diqqət və qayğı göstərmiş-

dir. Ulu Öndər ilk növbədə gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, mədəniyyəti, milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi. Ulu Öndər demişdir: “...Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəslə əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik” [4, s.3].

Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən himz edərək onu qoruyub saxlamış, nəsildən-nəsillərə ötürmüşdür. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, bayramları, dili, dini, ədəbiyyatı, mədəni irsi, folkloru insanlarımızın özəl xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq özündə çox böyük milli əxlaqi və bəşəri duyğuları təcəssüm etdirir. Daxili inama, mənəvi saflığa tapınan Azərbaycan xalqı tarixin ən keşməkəşli, çətin mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən İslam dininin zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu əxlaqa həmişə sadıq qalmışdır. Ulu öndər bu barədə belə demişdir: “Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [5].

Xalqımız Sovet dönəmində bir sıra qadağalara baxmayaraq öz milli-mənəvi dəyərlərindən, dini baxışları və adət-ənənələrindən uzaqlaşmamış, əksinə bu əxlaqa söykənərək xeyirxah işlər görmüş, qohum-qonşulara, maddi yardıma ehtiyacı olanlara əl tutmuş, hər yerdə sülh, barış, əminamanlıq yaratmağa çalışmışdır.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra milli-mənəvi dəyərlərə diqqət daha da artırılmış, dini və milli bayramlarımız, xalq adətlərimiz, folklor nümunələrimiz dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başlamışdır.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra respublikamızda dini bayramların, o cümlədən Qurban bayramının rəsmi dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını vurğulayan Ulu Öndər bu bayramın bəşəri-mənəvi dəyərlərindən bəhs edərək demişdir: “Müsəlmanların böyük bir təntənə ilə həmrəylik və qardaşlıq rəmzi kimi qeyd etdikləri Qurban bayramı insanlar üçün yüksək bəşəri-mənəvi dəyərlərdən faydalanmaq imkanları yaradır. İslamın insanpərvərlik, mehribanlıq və mərhəmət prinsiplərinə həmişə sadıq qalmış Azərbaycan xalqı tarixinin çətin dövrlərində belə, Qurban bayramını özünün ən əziz günlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu günün rəsmi şəkildə bayram edilməsi xalqımızın öz milli və dini ənənələrinə sədaqətinin parlaq ifadəsidir”.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqilliyimizin ilk günlərindən Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə sadıq olduğunu öz fəaliyyəti, əməli işləri ilə, keçirdiyi dəyərli tədbirləri vasitəsilə sübut etmişdir.

Ümummilli lider xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən İslam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin, tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı xeyli tədbirlərin həyata keçirilməsi onun bir daha xalqa mənən bağlılığını, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqətini göstərən və nəhayət multikulturalizmin parlaq nümunələridir.

Milli mənəvi dəyərlər sırasında azərbaycançılıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dahi Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi 2002-ci ilin 6 mayında imzalanmış “Gənclər siyasəti haqqında” Qanunda deyilir ki, gənc nəsil milli dövlətçilik prinsipləri əsasında, azərbaycançılıq və vətənpərvərlik ruhunda, xalqımızın tarixi mədəni irsinə, onun adətlərinə, milli dilinə, dövlət rəmzlərinə hörməti əsasında tərbiyə edilməlidir [4].

Heydər Əliyev heç də təsadüfi olaraq demirdi: “...*Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq*” [4].

Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın – dövlət quruculuğu prosesinin mühüm amili hesab edirdi. Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mənəvi irsinə və milli dəyərlər sisteminə sonsuz məhəbbət bəsləyən Ulu Öndər vurğulayırdı: “*Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik*” [5].

Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin təməl daşlarını qoymuşdur. Tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində aparılan işləri yüksək qiymətləndirən və ümumilikdə Azərbaycanın gələcək inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 2016-cı ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan olunması ilə bağlı qərarı istər ölkəmizdə yaşayan xalqlar, istərsə də beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbət və təqdirlə qarşılanmışdır. Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində Ümummilli Liderimiz milli zəmində başa verə biləcək özbaşınalığa son qoymuş, ölkəmizi vətəndaş qarşিদurması kimi böyük bəlalardan xilas etmişdir. Belə bir dövrdə Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların, etnik qrupların və müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin ortaq dəyərlər ətrafında birləşməsinə nail olundu. Ulu Öndər Azərbaycançılıq məfkurəsinin, multikulturalizm prinsiplərini bəyan etməklə ölkəmizin inkişafı və tərəqqisi üçün işıqlı yolun təməlini qoymuşdur. O çıxışlarının birində deyirdi: “*Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlüliyi ilə fərqlənmişdir. Azərbaycanda heç vaxt dini zəmində heç bir münaqişə, heç bir toqquşma olmamışdır. Hətta ötən əsrin 80-ci illərinin axırı və 90-cı illərinin əvvəllərindəki ağır dövrdə belə heç bir mənfi fakt qeydə alınmamışdır. Bu gün də müstəqil Azərbaycanda biz hər bir insanın azadlığı üçün, o cümlədən dini mənsubiyyət azadlığı, vicdan azadlığı üçün hər cür şərait yaratmışıq. Hər kəs hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə etiqad edir. Lakin bu, Azərbaycanda insanların mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasına mane olmur, burada milli və dini mənsubiyyətlə əlaqədar heç bir ayrı-seçkilik yoxdur*”.

Bəli bu gün, yetişən gənc nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyəsi xüsusilə daha böyük aktuallıq kəsb edir. Çünki dünyamız qloballaşır, kürəsəlləşir, müxtəlif yönərdə inkişaf davam edir. Belə bir dövrdə biz bu axının kənarında deyil, içində olmalı və milli-mənəvi dəyərlərimizi gənc nəsillərə daha çox, daha aydın və daha şəffaf şəkildə mənimsətməliyik.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz bəşəri çağırışlarla üzvi şəkildə əlaqələndirilməli, inkişaf etdirilməli və biri digərini tamamlamalıdır. Bu bərədə Ulu Öndərimiz çox dəyərlı fikirlər söyləmişdir: “*Mən bu gün bir azərbaycanlı kimi, özündə həm milli-mənəvi dəyərləri, həm də ümumbəşəri dəyərləri cəm edən bir insan kimi deyirəm ki, bizim xalqımızın mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun milli sərvətidir... Biz tarixi köklərimizi həmişə iftixar hissi ilə qiymətləndirməliyik və tarixi köklərimizin mənasını dünyaya bəyan etməliyik, yaymalıyıq, təbliğ etməliyik, onunla fəxr etməliyik... Öz milli-mənəvi dəyərlərimizi*

ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirib, zənginləşdirib Azərbaycan xalqının ümumi dəyərlərini, mənəvi dəyərlərini yaratmalıyıq... Ümumbəşəri dəyərlərlə milli-mənəvi dəyərlərin vəhdəti, sintezi bizim milli ideologiyamızın bu günü və gələcəyidir” [5].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”/ Xalq, 16 iyun 1999- ci il
2. Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayı. Bakı: Çapaşloğlu, 2009.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009
4. Əliyev H.Ə. Gənclər siyasəti haqqında. “Azərbaycan” qəzeti, 12 may 2002-ci il.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. “Azərbaycan” qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.

Summary

PROTECTOR OF OUR NATIONAL- SPIRITUAL VALUES

National moral values of every country are of great importance in determining the future development directions of each country. National-spiritual values are the main indicator of the nation, which means that education of the young generation in a national-spiritual spirit, is a very wegent issue and it is the value the value of the nation, and the development of the country. Our National Leader Heydar Aliyev has always paid attention and care to the protection of the national and moral values of our people, the development of our national culture, and the enrichment of the customs and traditions of the people. First of all, he recommended to educate our youth on the basis of national moral values, culture, literature, history and national moral principles of our people. In this regard, the theoretical legacy of the great leader Heydar Aliyev, his multifaceted activity should be constantly studied and taken as an example.

Резюме

ЗАЩИТНИК НАШИХ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Национальные нравственные ценности каждой страны очень важны при определении будущих направлений развития. Национально-духовные ценности являются главным показателем нации, а это означает что воспитание молодого поколения в национально-духовном духе очень актуально и это является ценность нации и развитие страны. Общенациональный Лидер Гейдар Алиев всегда уделял внимание и заботу защите национально-нравственных ценностей нашего народа, развитию нашей национальной культуры, обогащению обычаев и традиций народа. Прежде всего, он рекомендовал воспитывать нашу молодежь на основе национальных нравственных ценностей, культуры, литературы, истории, национальных нравственных устоев нашего народа. В этой связи теоретическое наследие великого лидера Гейдара Алиева, его многогранная деятельность должны постоянно изучаться и браться за пример.

Rəyçi: prof.R.Hüseynzadə

Elnarə Cabbarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filiali

GƏNCLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ MUZEYLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *Gənclər, muzey, tərbiyə, vətənpərvərlik tərbiyəsi, Heydər Əliyev, İlham Əliyev*

Key words: *Youth, museum, education, patriotic education, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev*

Ключевые слова: *Молодежь, музей, образование, патриотическое воспитание, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев*

Giriş. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan daim inkişafa can atır. Bunu həyatımızın bütün sferalarında hiss etməkdəyik. İnkişaf mexanizminin tənzimlənməsi və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan bir çox vacib elementlər mövcuddur. Bunlardan ən əsası, öz soykökünə, milli adət-ənənələrinə bağlı, xalqını, torpağını dərin məhəbbətlə sevən və onu hər an qorumağa hazır olan gənclər yetişməkdədir. Gənc nəslin vətənə olan məhəbbəti onun ailəsinə, yaşadığı kəndə, doğma şəhərə, doğma torpağa olan məhəbbətindən başlayır. Onlarla aparılan sistemli tərbiyə özlüyündə çətin, mürəkkəb, uzun bir vaxt dönməsinə hesablanmış təlim-tərbiyə prosesidir. Bu proses öz qaynağını erkən yaşlardan götürür, məktəb illərində davam edir, bütün şüurlu həyat boyu təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir.

Mövzunun aktuallığı: Bir cəmiyyətin, millətin, dövlətin mövcudluğu, inkişafı və yaşamı sağlam düşüncəyə, yüksək vətənpərvərlik hissinə və dərin elmi potensiala malik olan gənclərin mövcudluğundan asılıdır. Məhz buna görə də dövlətimiz vətəninə, xalqına dərin sevgi və hörmətlə yanaşan, azərbaycançılıq ideologiyasına sahib və sadıq olan vətənpərvər gənclərin yetişdirilməsi prosesinə həmişə böyük diqqətlə yanaşmış, buna həyati əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır. Bu cür gəncliyin formalaşmasında muzeylər də çox mühüm rol oynayır. Bu mövzunun öyrənilmə və işlənilmə zərurəti məhz, bundan irəli gəlir.

Müstəqil Azərbaycanın memarı, Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi, Ümummilli Liderimiz, dahi Öndər Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu gənclərlə işləməyə böyük önəm vermiş, yetişməkdə olan nəslin tərbiyəsi və gələcək perspektivləri üçün mümkün olan bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarında gənclərin Azərbaycan xalqının gələcəyi olaraq çox böyük vəzifələrlə əhatə olunduqlarını. [1, s.230]

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev gənclərə ümumbəşəri ideyaları, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini mənimsəməyi, tariximizi, dinimizi dərinləndirən öyrənməyi tövsiyə edir, vətənpərvərlik hisslərinin hər bir gəncin həyat prinsipinə çevrilməsini arzulayırdı. Bunun ölkəmizdə yeni hüquqi dövlət, yeni iqtisadi-siyasi sistem quruculuğu dövründə xüsusi önəm daşdığını vurğulayırdı. [2, s.382-395]

Qeyd olunan bütün bu cəhət və keyfiyyətlərin gənclərdə təcəssüm olunmasına təsir edən ən mühüm vasitələrdən biri muzeylərdir. Müasir cəmiyyətdə muzey təkcə elmi-maarifləndirici müəssisə deyildir, həm də şəxsiyyətin inkişafı və təlim-tərbiyəsində böyük rol oynayan mədəniyyət ocağıdır.[3]

Muzeydəki eksponatlar gənc nəslin intellektual səviyyəsini, düşünmə qabiliyyətini artırır, mənsub olduğu xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, mədəniyyəti, incəsənəti, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında təsəvvürlərini formalaşmasına zəmin yaradır, bu günümüz barədə dərin bilgilər verir. Bu da gənclərin milli dəyərlərimizə sədaqət ruhunda böyüməsinə xidmət edir, onlarda vətənpərvərlik hissini alovlandırır.

Məhz buna görə də Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev, muzey işinə xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşmış, gənclərin təlim-tərbiyə prosesində onların xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini və bu baxımdan muzeylərin qorunub saxlanılmasının hər birimizin vətəndaşlıq borcu olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir[4].

Respublikamızda yaradılan muzeylərdən biri də Xatirə muzeyləri olmuşdur. Bu cür muzeylərin gənc nəslin tərbiyə prosesində əvəzolunmaz rol oynaması fikrinə də Ulu Öndər Heydər Əliyev münasibət bildirmişdir. [5, s.72]

2000-ci ilin mart ayında Milli Məclis Respublikamızda ilk dəfə olaraq "Muzeylər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etdi. [6, s. 483-486]

Bu qanun yeni mərhələdə muzey işinin inkişafına təkan vermiş oldu. Xalqımızın mədəni inkişafına, özünüdərk prosesinə yeni töhfə olmuş bu hüquqi sənəd hər bir vətəndaşımızda, xüsusilə gənclərimizdə vətənə məhəbbət, zəngin keçmişinə və bugününə dərin hörmət hissələrinin yüksəlməsinə stimül vermişdir.

2005-ci ildən etibarən respublikanın şəhər və rayonlarında Ulu Öndərin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş Heydər Əliyev muzeyləri yaradılmışdır. həyatı və fəaliyyətinin hər bir anı universitetdir, tükənməz ibrət məktəbidir. Heydər Əliyev elə bir tarixi şəxsiyyətdir ki, hər bir vətəndaşımız, gəncimiz bu dahi şəxsiyyətin irsini öyrənməlidir. Bu böyük insanın ömür yolu Azərbaycan tarixinin şərəfli bir hissəsidir. Biz o tarixi öyrənməli və bizdən sonra gələn nəsillərə çatdırmağa çalışmalıyıq. Heydər Əliyev muzeyləri məhz bu məqsədlə yaradılmışdır. Muzeylərdə təşkil olunmuş ekspozisiyalar bu ulu şəxsiyyətin mənalı ömür yolunun hər anını, hər bir səhifəsini dolğun işiqandırır.

Möhtərəm prezidentimiz Ali Baş Komandan, tarixi zəfərimizin banisi cənab İlham Əliyev də gənclərin öz soykükünə, milli mənəvi dəyərlərə bağlılıq ruhunda yetişdirilməsinin zəruriliyini qeyd edərək bildirmişdir: "Mən görürəm ki, yeni, müasir nəsil yetişir. Müstəqillik dövründə doğulmuş və ya formalaşmış nəsil yetişir. Müasir, vətənpərvər və mənəvi cəhətdən sağlam yeni nəsil ölkəmizin gələcəyini müəyyən edəcək. Ölkəmizin müstəqilliyi, firavanlığı onlardan asılı olacaq. Onlar milli maraqları bizim qədər, heç nəyə baxmadan müdafiə etməlidir. Heç bir təzyiqə, hədə-qorxuya, əsassız ittihamlara baxmayaraq, vətən məhəbbəti və milli dəyərlər onlar üçün hər şeydən üstün olmalıdır". [7]

Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində, milli, bəşəri dəyərlər zəminində formalaşmasında muzeylərin əvəzolunmaz rol oynadığını nəzərə alan prezident İlham Əliyev tərəfindən bu sahədə intensiv olaraq uğurlu addımlar atılır, mühüm işlər həyata keçirilir. Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin 2007-ci il 6 mart

tarixli “Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması” haqqında sərəncamı milli - mədəni sərvətlərimizin qorunması, muzey fondlarında mühafizə olunan qiymətli eksponatlar və sənət yadigarlarının gələcək nəsillərə çatdırılması işində mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə təkan vermişdir.[8]

Həmçinin, Prezidentin 22 may 2009-cu il tarixli “Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən muzeylərin müasir standartlara uyğun təmirinə, yeni avadanlıq və zəruri eksponatlarla təchizatına dair xüsusi tədbirlər planı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı, habelə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən “Muzey işinə dair məqsədli Dövlət İnkişaf Proqramı (2008-2011-ci illər)”nın hazırlanması muzey işi sahəsində geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır.[9]

Azərbaycan dövlətinin uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində son illər muzeylərimizin dünyanın nüfuzlu muzeyləri ilə əlaqələri genişlənmiş, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində yeni nailiyyətlər əldə edilmişdir. Hazırda ölkəmizdə 200-dən çox muzey fəaliyyət göstərir və onların ekspozisiyaları azərbaycançılıq məfkurəsini uğurla təbliğ edərək gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə çox mühüm təsir göstərir.[10]

Müasir cəmiyyətdə muzeylərin sosial-mədəni rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi onları dünyada mədəni proseslərin fəal iştirakçısına çevrir. Müasir dövrdə muzey qloballaşma və həyatın unifikasiyasının neqativ nəticələrinə qarşı dura bilən, keçmiş haqqında xatirələri öz divarları arasında saxlamağa qadir olan, mədəni irsi qoruyan mədəniyyət ocağı hesab edilir. Respublikamızın ictimai- siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər muzeylərin qarşısında da yeni vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrdən ən mühümü bütün vətəndaşlarımızı, xüsusən də gənclərimizi xalqımızın keçirdiyi uğurlu inkişaf tarixi haqqında ətraflı şəkildə maarifləndirməkdən ibarətdir.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan qələbədə gənclərimizin fəal iştirakında muzeylərimizin vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolunu da qeyd etmək olar. Bu möhtəşəm qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə 2021-ci il 12 aprel tarixində tarixi zəfərimizin banisi, möhtərəm prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən Bakıda Hərbi Qənimətlər Parkının təşkili də muzey işinə verilmiş ciddi diqqətin nəticəsidir. [11]

Hərbi Qənimətlər Parkı döyüş meydanında əldə etdiyimiz qələbəni tarixlər boyu yaşatmaq baxımından xüsusi rəmzi xarakter daşıyır. Bu park hər bir azərbaycanlı üçün qürur mənbəyi olmaqla yanaşı, ordumuzun qəhrəmancasına yaratdığı bir əsər, hərbi məktəbdir. Xalqımızın şərəf, ləyaqət, qəhrəmanlıq tarixi, türkən yeni zəfər dastanıdır Hərbi Qənimətlər Parkı. Açıq səma altında yaradılan hərbi muzey gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Parkda nümayiş etdirilən hərbi texnikalar, silah-sursatlar erməni vandallığını hər zaman xatırladacaq, bir məktəb kimi gələcək nəsillərimizin Azərbaycan tarixində baş verən bu qəhrəmanlıq salnaməsinin yadda saxlanılmasında xüsusi rol oynayacaqdır.

Nəticə: Beləliklə, gənclərin tərbiyəsi prosesində əvəzolunmaz rol oynayan amillərdən biri də muzeylərdir. Muzeylər millətini, ölkəsini dərin məhəbbətlə sevən və onu hər zaman qorumağa hazır olan vətənpərvər gənclərin formalaşmasına

zəmin yaradır. Belə bir gəncliyin mövcudluğu isə mənsub olduğu xalqın işıqlı gələcəyi, yaşadığı dövlətin daimi inkişafı və hər zaman var olması deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və Müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı, 2003.368 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunun 1 illiyi ilə əlaqədar olaraq Forum nümayəndələrinin bir qrupu ilə keçirilən görüşdə çıxış. 1 fevral 1997-ci il . Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab, Bakı,1998.488 s
3. Muzeylər bizə nə üçün lazımdır? <https://mujde.az/>.
4. Muzeylərin inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. <http://85.132.16.133/index.php/idztimai-siaysi/1128>
5. Bayramov Adilxan .”Heydər Əliyev və Muzeylərimiz.”Bakı.1999,90s
6. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı.Bakı, Qanun 2002.540,s.
7. Prezident İlham Əliyev: Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi xüsusi.əhəmiyyət.daşıyır.https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e54616_az.html
8. Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı.https://frameworks.e-qanun.az/13/f_13004.html
9. “Azərbaycan muzeyləri milli özünə məxsusluğumuzu dünyaya təəssüm etdirir” <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/may/370652.html>
10. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmış muzeylər milli özünə-məxsusluğumuzu bütün dünyaya təəssüm etdirir.
11. İlham Əliyev Hərbi qənimətlər Parkının açılışında iştirak edib. <https://president.az/az/articles/view/51067>

Summary

THE ROLE OF MUSEUMS IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

In modern society, the museum is not only a scientific and educational institution, but also a center of culture that plays a major role in personality development and education. The main purpose of museums is to collect rare examples of world culture, the history of struggle and heroism of our people, the life and creativity of prominent personalities and present them as an example to the younger generation. From this point of view, it is undeniable that the museums of different profiles operating in our country have a serious impact on the national and spiritual development of the young generation and their upbringing based on traditions. The exhibits in the museums increase the intellectual thinking ability of the young generation. Every exposition here gives them knowledge, makes them think, promotes the sense of patriotism. In the article, issues such as the irreplaceable role of museums in the process of education of young people and how basic and important this process is in the socio-political and cultural life of our society, etc. have been extensively analyzed.

Резюме

РОЛЬ МУЗЕЕВ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

В современном обществе музей является не только научным и образовательным учреждением, но и центром культуры, играющим большую роль в развитии и воспитании личности. Основная цель музеев – собрать редкие образцы мировой культуры, истории борьбы и героизма нашего народа, жизни и творчества выдающихся личностей и представить их в пример подрастающему поколению. С этой точки зрения нельзя отрицать, что действующие в нашей стране музеи различного

профиля оказывают серьезное влияние на национально-духовное развитие молодого поколения, его воспитание на основе традиций. Экспонаты в музеях повышают интеллектуальные способности мышления молодого поколения. Каждая экспозиция здесь дает им знания, заставляет думать, разжигает чувство патриотизма. В статье широко проанализированы такие вопросы, как незаменимая роль музеев в процессе воспитания молодежи, насколько принципиален и важен этот процесс в общественно-политической и культурной жизни нашего общества и др.

Rəyçi: dos. N.Zeynalova

Aytən Daşdəmirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

DƏYƏRLƏRİN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN PEŞƏ DƏYƏRİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *dəyər, təsnifat, əməkdaşlıq, peşə, etos*

Keywords: *value, classification, cooperation, profession, ethos*

Ключевые слова: *ценность, квалификация, сотрудничество, профессии, этос*

Giriş. Dəyərlərin təsnifatı məsələsinin nəzərdən keçirilməsi pedaqoji dəyərlər, müvafiq olaraq gələcək müəllimlərdə peşə dəyərlərinin formalaşdırılması məsələsinə sistemli şəkildə yanaşmağa imkan verə bilər. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, hadisənin özünə yanaşmaların rəngarəngliyi onun təsnifatına da fərqli yanaşmaların olmasını şərtləndirir. İndiyədək filosoflar dəyərlərin hamılıqla qəbul edilən təsnifatını verə bilməmişdirlər. Ən çox yayılmış təsnifatlardan birini alman filosofu Q.Rikkert vermişdir. Onun tərəfindən dəyərlər aşağıdakı kimi təsnif edilir: məntiqi; estetik; mistik; mənəvi və sosial-etik; şəxsi; dini.

M.Şeler və N.Hartman isə aşağıdakı dəyərləri dəyərləri fərqləndirirlər: rifah; həyat; həzz; mənəvi; estetik; idraki (həqiqət).

Lakin təsnifatlar bunlarla tamamlanmır. Sosioloqlardan T.Parsons, F.Vikert, C.Morris, K.Klakxon və F.L.Strodtbeck tərəfindən də dəyərlərin müxtəlif təsnifatları verilmişdir.

Lakin M.Rokiçin təqdim etdiyi təsnifat klassik hesab olunmaqla bir çox başqa təsnifatlar üçün istinad nöqtəsi olmuşdur. Belə ki, humanist psixologiyanın banisi A.Maslou tərəfindən verilən tələbatların iyerarxiyasına əsasən M.Rokiç dəyərləri məqsədləri xarakterizə edən 18 terminal dəyərlərə və məqsədlərə nail olunmasına xidmət edən 18 instrumental dəyərlərə ayırır. M.Rokiçə görə, terminal dəyərlər insanların uzunmüddətli həyat perspektivlərinə görə cavab verir. Onlar insanın həyatda can atmalı olduğu son məqsədi müəyyən edir. Instrumental dəyərlər isə istənilən situasiyalarda, o cümlədən peşə seçimi zamanı üstün tutulan davranış standartları, obrazı ilə müəyyən olunur. Terminal dəyərlər daha davamlı olmaqla yanaşı, həm də əksər insanlarda eyni olur. Hillmann da terminal dəyərlərlə instrumental dəyərləri bir-birindən fərqləndirir, lakin o, onların arasındakı sərhədlərin dəqiq olmadığını vurğulayır: onun üçün instrumental dəyər terminal dəyəri, terminal dəyər isə instrumental dəyəri yarada bilər [13].

J. Vilandin, J. Baetge, G. Scheve, R.Schulz və H.Solmeckenin, S.Kayser, H.Se bald və J.H. Stolzenburgun təklif etdiyi təsnifat da maraqlıdır. Belə ki, onların təklif etdikləri təsnifat praktik yönümlüdür. Qeyd edilən müəlliflər dəyərlərin təsnifatında aşağıdakıları xüsusi fərqləndirmişlər:

- səmərəlilik (fayda, səriştəlilik, işləməyə hazır olma, çeviklik, kreativlik, innovasiyayönümlülük və keyfiyyət);

- kommunikasiya (hörmət, mənsubiyyət, açıqlıq, şəffaflıq, anlama və riskə getməyə hazır olma);
- əməkdaşlıq (loyallıq, komanda ruhu, münafişələrin öhdəsindən gəlmək bacarığı, açıqlıq və kommunikativlik);
- əxlaqi (vicdanlılıq, dürüstlük, ədalətlik, vədlərə əməl etmə və məsuliyyətlik).

Dəyərlərin yuxarıda təsvir edilən xassə və funksiyalarını ümumiləşdirərək dəyərlərin tədqiqat mövzumuz baxımından əhəmiyyətli olan aşağıdakı ümumi cəhətlərini qeyd edə bilərik:

- dəyərlər davranışa təsir göstərir, uzunüddətli perspektivdə stabildir, lakin bir çox mənada situativedir və sosiomədəni şəraitdən asılı olaraq dəyişir;
- affektiv, koqnitiv və davranış elementlərindən təşkil olunur; həm makro-, həm də mikrosəviyyədə, yəni həm sosial sistemlər, həm də fərdlər səviyyəsində unikal konstruktlar kimi mövcuddur;
- identikliyi yaradır;
- universaldırlar;
- bir-birinə təsir göstərir;
- sosial-struktur və digər sosial dəyişikliklər prosesləri ilə birbaşa əlaqədəirlər.

Bu və bəzi digər müddəalar bizim üçün peşə dəyərlərini təyin etmək üçün bazis oldu. Qeyd etdiyimiz kimi, M.Rokiçin qeyd etdiyi terminal dəyərlər insanların uzunmüddətli həyat perspektivlərinə, onların hal-hazırda dəyərləndirdiklərinə və gələcək baxımından can atdıqlarına və deməli, həyatlarında verəcək əsas qərarlardan birinə – peşə seçiminə görə müvafiqdir və əlverişlidir.

Peşə insanların özlərinə və digərlərinə qiymət verdikləri mərkəzi kateqoriyalardan biri olmaqla identikliyin elementar hissəsini təşkil edir. Peşə sadəcə yerinə yetirilməli olan bir iş deyil. Peşə insanın daxilən bağlandığı bir fəaliyyətdir. Y.Habermasın sözlərinə görə, bu və ya digər peşənin nümayəndələri müəyyən ideyanın daşıyıcısı olmaqla həmin ideyanı öz peşə fəaliyyəti vasitəsilə həyatda təcəssüm etdirirlər [9]. Burada ideya dedikdə, Y.Habermas peşə dəyərlərini, peşə maraqlarını, davranış norma və nümunələrini nəzərdə tutur. Cəmiyyət, əmək şəraiti hər nə qədər dəyişsə də, məhz peşənin bu komponentləri kifayət qədər davamlı olur. Peşənin dəyərləri bu və ya digər sferanın mütəxəssislərinin fəaliyyətinə məna və istiqamət verir. Bu normativ komponentlə, habelə peşə kvalifikasiyası və peşənin ictimai əmək bölgüsü sistemində yeri ilə peşə ləyaqəti, hörməti və nüfuzu ideyası sıx bağlıdır [10].

Buna əsasən də “peşə dəyərləri” anlayışını aydınlaşdırmağa çalışaq.

“Peşə dəyərləri” və ya „work values“ termini sosioloq M.Rozenberq tərəfindən işlədildikdən sonra karyera seçimi psixologiyasına L.Syuper tərəfindən daxil edilmişdir. Ümumilikdə “dəyər” anlayışında olduğu kimi, “peşə dəyərləri” anlayışının da məzmununu müəyyən etmək üçün edilən cəhdlər çox və bir-birinə zidd olmuşdur. Bu, peşə dəyərlərinin təyin edilməsində rast gəlinən birinci problemdir. Belə ki, məsələn, peşə dəyərləri həm peşəkarlar, həm də təcrübəçilər üçün məqbul olan iş standartları [13], qrupun əqidə və münasibətlərinin qiymətləndirilməsi üçün meyar, insanın peşə fəaliyyətini seçib mənimsəyərkən və yerinə yetirərkən əsaslandığı oriyentirlər [5], fərdin karyera uğurlarının və bu uğura nail olmaq üçün məqbul üsulun [7] göstəricisi kimi şərh olunur.

Peşə dəyərlərinin təyin edilməsində rast gəlinən ikinci problem sistemliliyin olmamasıdır. Belə ki, ayrıca götürülmüş peşə birliyində tədqiqatçılar müxtəlif dəyərləri qeyd edirlər ki, onlar müəyyən situasiyada nəinki bir-birinə zidd ola, hətta bir-birini istisna edə bilər.

Peşə dəyərlərinin təyin edilməsində rast gəlinən ikinci problem sistemliliyin olmamasıdır. Belə ki, ayrıca götürülmüş peşə birliyində tədqiqatçılar müxtəlif dəyərləri qeyd edirlər ki, onlar müəyyən situasiyada nəinki bir-birinə zidd ola, hətta bir-birini istisna edə bilər.

Buradan iki məsələ aktuallaşır. Birincisi, ümumbəşəri dəyərlər peşə dəyərlərimizə təsir göstərirmi? Nəzərə alsaq ki, ümumbəşəri dəyərlər peşə dəyərləri üzərində deyil, əksinə, peşə dəyərləri ümumbəşəri dəyərlər üzərində qurulur, onları assimilyasiya edir, onda deyə bilərik ki, bəli, göstərir. Əksər hallarda peşə dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərin davamı kimi çıxış edir. İnsanın ümumbəşəri dəyərlərə cavab vermədiyi aşkar olunarsa, onun peşə dəyərləri ciddi nəzarət altında olmalıdır. Buna görə də peşə dəyərlərinə dostluq, əməkdaşlıq, komandada işləmək, həmrəylik, məhsuldarlıq, məmnunluq, həyəcan, şaquli və üfüqi karyera, nüfuz, iqtisadi fayda, risk götürmə, əməyin mühafizəsi, sosial müdafiə və xeyirxahlığı daxil edən C.L.Aguado, O.B.Garcia, J.M.Laguador, J.C.L.Deligero şəxsi həyatla işdəki ideal və dəyərlərin bir-biri ilə harmoniyada olmalı olduğunu vurğulayırlar[10].

İkincisi, Faktlar göstərir ki, bizim əsas dəyərlərimiz peşə dəyərlərimizlə üst-üstə düşməlidir. İnsanın əsas dəyərləri peşə dəyərləri ilə üst-üstə düşməyəndə, problemlər yaranır. Bu və ya digər peşədə dəyərlərin əhəmiyyəti müxtəlif olsa da, onların hamısında əməl edilməli olan bəzi universal dəyərlər var. Bu universal dəyərlər aşağıdakılardır: “zərər vurma; sadə ol; dürüstlük ən yaxşı siyasətdir; biz hamımız birik; həmahəng ol”. Bu dəyərlər intuitiv görünsə də, həyat sübut edir ki, 2008-ci ildə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatını çökdürən iqtisadi və sosial ziyanın böyük hissəsinin təməlinə bu beş prinsipə əməl edilməməsi durmuşdur.

Üçüncü mühüm aspekt peşə dəyərlərinin tipləşdirilməsi meyarının özünün müəyyən edilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu meyar fərdi etika ilə əlaqələndirilməlidir. Belə olduğu halda, peşə dəyərlərinin məzmununu qeyri-müəyyən qalır. Digərləri isə bu fikirdədirlər ki, dəyərlərin tipləşdirilməsi meyarı müəyyən peşə birliyinin konkret məqsədlərindən çıxış etməlidir. Lakin bu yanaşma, fikrimizcə, dəyərlərin məzmununu daraldır və hətta bəzən onların klassik dəyərlərlə münaqişəyə girməsinə səbəb ola bilər. Bəzən peşə dəyərləri peşə maraqları ilə qarışıq salınır [11]. R.G.L.Prayor bu dilemmadan çıxış yolu kimi dəyərlərin keyfiyyətlərdə, maraqların isə fəaliyyətdə özünü büruzə verdiyini vurğulayır.

Nəzəri mənbələrin təhlili onu da göstərir ki, əksər tədqiqatçılar peşə dəyərlərinin inkişafını peşəkarlıqla [1] və peşə səriştəliliyinin [2] təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Eyni zamanda peşəkarlıq, peşəkarlaşma terminləri də nəzəri və empirik diskursda ardıcıl şəkildə istifadə olunmur. Peşəkarlıq məşğuliyyət növü kimi (fəaliyyət yanaşması) və ideal formul/peşə modeli (normativ yanaşma) kimi iki aspektdə təhlil edilir.

D.Lemmermöhle və D.Jahreis peşəkarlığı “aşağı” və “yuxarı” peşə mövqelərinin fasiləsiz olaraq bir-birinə yaxınlaşması vasitəsilə peşə hazırlığının tarixi akademikləşmə yolu kimi nəzərdən keçirirlər. Onlarla razılaşan tədqiqatçılar hesab edirlər ki, peşəkarlıq elə məhz peşə fəaliyyəti dəyərlərinin nə dərəcədə bir-bi-

rinə yaxınlaşması, bir-birinə nüfuz etməsi ilə, şəxsiyyətin peşə identikliyinə nə dərəcədə ziddiyyətsiz olması ilə ölçülür. Belə yanaşmada peşəkarlıq peşə hazırlığının meyarı kimi, yəni peşə etosunun formalaşması mənasında çıxış edir. “Peşə etosu” anlayışına tədqiqatçılar peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan əxlaqi norma və əqidələri daxil edirlər. Sonuncular da öz növbəsində kodifikasiya olunmuş davamlı (daima qüvvədə olan) dəyərlər [12, s.174] kimi başa düşülür. Onlara borc hissi, məqsədyönlülük, xüsusi biliklərin və metodiki bacarıqların daima inkişaf etdirilməsi, habelə insanın öz şəxsiyyətini inkişaf etdirməsi kimi dəyərlər aid edilir. Buradan belə nəticə çıxarılır ki, peşə etosu peşənin nəzəri və praktiki aspektləri arasında bir növ bağlayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Digər tərəfdən, etosun formalaşdırılması prosesi “peşəkarlığın inkişafı” və ya onun sinonimi olan “peşə inkişafı” adlanır.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatlarda peşə etosu peşə üçün spesifikasiq olan və hərəkətləri müəyyən edən dəyərlərin konsentrasiyası kimi başa düşülür.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümümləşdirərək biz peşə dəyərlərini bu və ya digər peşənin seçimi və ona yiyələnmə üçün əsas olan, müxtəlif peşə fəaliyyəti situasiyalarında qərarların qəbulu və hərəkətlər zamanı rəhbər tutulan, habelə fasiləsiz peşə inkişafını həvəsləndirən əqidə və prinsiplər kimi başa düşürük.

Peşə dəyərləri həmişə peşənin ayrılmaz hissəsi hesab olunmuşdur. Peşə dəyərlərinin peşə üçün əhəmiyyətini vurğulamaq üçün A.Vonq yazır: “Peşə dəyərləri peşənin həyat qabiliyyətliliyinin qorunub saxlanmasında həlledici rol oynayırlar”. Peşə dəyərləri konkret peşədə uğur qazanmaq üçün tələb olunan əsas keyfiyyətləri bilməyə imkan verir. Peşə dəyərləri işdə məqbul keyfiyyət və standartı uyğun olan nəticələrin əldə edilməsində də əhəmiyyətlidir.

Dəyərlər peşənin istiqamətini müəyyən edir və geniş ictimaiyyət nümayəndələri bir çox mənada peşəyə onun nümayəndələrinin peşə dəyərlərinə sadıq qalmaları əsasında qiymət verirlər. Peşə dəyərlərini müəyyən etmək üçün bir çox həmkarlar ittifaqları karyerada işə mənə verən rəhbər etik davranış prinsip və məqsədləri müəyyən edən etik kodekslər işləyib hazırlamışdılar.

Peşə dəyərlərini üç ölçüdə nəzərdən keçirmək olar: koqnitiv, affektiv və davranış. Peşə dəyərlərinin bu ölçülərinin hər biri mürəkkəb bir fenomendir. Buna görə də peşə dəyərlərinin strukturu məsələsi üzərində daha ətraflı dayanmaq istərdik.

Peşə dəyərlərinin koqnitiv ölçüsü peşə bilikləri, mühakimələri, əqidələri sistemi, yəni insanın ümumi dünyagörüşünün bir hissəsidir ki, burada da konkret peşənin dəyərləri əsas rol oynayır. Lakin emosiyalar cəlb edilmədən dəyərlər sisteminin formalaşdırılması məsələsi şübhəli görünür. Buna görə də peşə dəyərlərinin strukturunda affektiv ölçü də qeyd edilir.

Peşə dəyərlərinin affektiv ölçüsünə ətrafdakı insanlarla əxlaqi normalar əsasında qarşılıqlı əlaqələrdə olmaq tələbatı, işdən məmnunluq hissəsinin keçirilməsi, o cümlədən həzz alma və xoşbəxtlik hissəsinin yaşanması, özünüifadə imkanı, inkişaf etmiş humanist hisslər (insansevərlik, xeyirxahlıq, empatiya və s.) daxildir.

Peşə dünyagörüşünün və peşə dəyərlərinin tərbiyələndirilməsi vacibdir, lakin bu, peşə dəyərlərinin formalaşdırılması üçün yetərli deyil. Şüur həmişə insanların konkret davranışında reallaşır. Peşə dəyərlərinin davranış ölçüsü peşə etikasının prinsiplərinə əməl edilməsi, münafiqlik situasiyadan heç kimin maraqlarına, şərəf və ləyaqətinə xələl gətirmədən ləyaqətlə çıxma bacarığı, insanlara qayğı, sə-

mərəli psixoloji iqlimin yaradılması kimi xarakteristikaları əks etdirir. Bir sözlə, davranış ölçüsü peşə adaptasiyasını və peşədə uğur qazanmanı nəzərdə tutur.

Peşə dəyərlərinin mahiyyətini daha dərindən dərk etmək üçün peşəyə xas olan xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Bu isə bu günkü peşələr aləminə nəzər salmağı tələb edir.

Problemin aktuallığı: Dəyər və peşə dəyərləri anlayışlarına son dövrlər təhsil müəssisələrində təhsil-tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəldən amillər kimi xüsusi önəm verilir. Dəyərlərə, o cümlədən peşə dəyərlərinin formalaşdırılmasına diqqət verilməsi pedaqoji prosesin məzmununu zənginləşdirməklə yanaşı, səriştəli müəllim hazırlığının əsas istiqamətlərindən biri kimi aktuallıq kəsb edir. Buna görə də gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında tələbələrə də peşə dəyərlərinin formalaşdırılması mühüm amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Problemin yeniliyi: Peşə dəyərləri olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq respublikamızda aparılan pedaqoji tədqiqatlarda bir o qədər də dərinləndən işlənilməmişdir. Məqalədə bu problem dərinləndən araşdırılmaqla, onun meydana gəlməsi, məzmunu və mahiyyəti aparılmış tədqiqatlar əsasında araşdırılmış və geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalə həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Burada şərh olunan məsələlərin müəllim hazırlığında nəzərə alınması gələcəkdə peşəkar və səriştəli müəllimlərin formalaşdırılmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Аришина, Э.С. Формирование ценностного отношения у студентов вуза к профессиональной деятельности: дис. ... канд. пед. наук / Э.С.Аришина. – Магнитогорск, 2004. – 179 с
2. Барбашова, Л.И. Развитие ценностных ориентаций учителя как условие совершенствования его профессиональной компетентности: дисс ... канд. пед. наук. / Л.И.Барбашова. – СПб, 2009. – 177 с.
3. Баскакова Я.А. К проблеме исследования взаимосвязи автобиографических воспоминаний с представлениями о собственном будущем у студентов // Перспективы науки. 2011. № 10. с. 357-359
4. Василевская Е.Ю. Сравнительный анализ возможных «Я», связанных с профессией, у российских и американских студентов // Организационная психология. 2018. Т. 8. № 4. С. 95-110
5. Крылов А.И. Профессиональные ценности: теоретическая экспозиция проблемы // UK Academy of Education: Scientific magazine. 2016. №2(16). с. 55-61.
6. Забаев И.В., Кострова Е.А. (2020) Этнос vs габитус: этический компонент в «Протестантской этике» М. Вебера. Социология власти, 32 (4): 45-67.
7. Михайлик А.В. Профессиональные ценности как карьерный фактор / Образование и культурный капитал. Владивосток: Изд-во Дальневосточного федерального университета. 2016. с. 83-87.
8. Назарова, Ю. В. Аксиология парламентской культуры и антропологические практики: Дис. ... д-ра филос. наук / Ю. В. Назарова. - Белгород, 2013. с.118-120
9. Хабермас Ю. Идея университета. Процессы образования ; сокр. пер. с нем.
10. Aguado, C.L., Garcia, O.B., Laguador, J. M. & Deligero, J. C. L. (2015). Teaching performance and extent of work values among faculty members in one Asian

Maritime Academy. International Journal of Management Sciences, 5(12), 805-816. <https://research.lpubatangas.edu.ph/wp-content/uploads/2015/10/>

11. Astin, A. W. & Nichols, R. C. (1964). Life goals and vocational choice. *Journal of Applied Psychology*, 48, p.50-58
12. Brezinka, Wolfgang (1993): *Erziehung in einer wertunsicheren Gesellschaft. Beiträge zur Praktischen Pädagogik. 3. verbesserte und erweiterte Auflage.* (Ernst Reinhardt) München, Basel. С.174; 547.
13. Hillmann, K. H. (2003). *Wertwandel: Ursachen, Tendenzen, Folgen.* Würzburg: Carolus-Verlag. с.54

Summary

CLASSIFICATION OF VALUES AND THEIR SIGNIFICANCE FOR PROFESSIONAL VALUE

In the conditions of modern educational reforms, in the process of training competent and professional pedagogical staff, it is very important for students to have detailed information about professional values and to form a sense of attitude towards these values. For this, it is important that they first of all have a broad knowledge of values. Knowledge about values, their nature and content, their place and role in professional training expands the knowledge and ideas of students about professional values and plays an important role as a basis for the formation of professional values.

Резюме

КЛАССИФИКАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В условиях современных реформ образования в процессе подготовки компетентных и профессиональных педагогических кадров очень важно иметь у студентов подробную информацию о профессиональных ценностях и формировать чувство отношения к этим ценностям. Для этого важно, чтобы они, прежде всего, имели широкое знание ценностей. Знания о ценностях, их природе и содержании, их месте и роли в профессиональной подготовке расширяют знания и представления студентов о профессиональных ценностях и играют важную роль как основа формирования профессиональных ценностей.

***Рәүәи:** prof. M.Ilyasov*

Minəvvər Məmmədova
Güllü Güllərli
Emin Nəsirov
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNTERAKTİV VƏ İMMERSİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN EFFEKTİVLİYİ

Açar sözlər: *virtual reallıq, beyin fırtınası, interaktiv mühazirələr, immersiv təlim, layihə*

Ключевые слова: *виртуальная реальность, Мозговая атака, интерактивные лекции, иммерсивное обучение, проект*

Keywords: *virtual reality, brainstorming, interactive lectures, immersive training, project*

Giriş. Tədris-təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji prosesin idarəedilməsində yeni yanaşmalardan istifadə, keyfiyyətli sinif-dərs sisteminin qurulmasına geniş imkanlar açır. Sinif-dərs sisteminin keyfiyyət təminatında ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, müasir dərsin təşkili həlledici rol oynayır. Bu halda sinif mühitində son dərəcə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, öyrədənə öyrənən arasında, təhsilənlərin öz aralarında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr qurulur. Təhsildə istifadə olunan bir çox effektiv təlim və tədris metodları mövcuddur. Təlim metodunun seçimi mövzudan, təlimin məqsədlərindən və dinləyicilərin ehtiyaclarından asılıdır [1]

İnteraktiv və immersiv təhsil alanların müəllimlə, bir-biri ilə və tədris materialı ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olduğu tədris metodudur. Bu, materialı daha dərinləndirən dərk etməyə imkan verir və biliyin daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. İnteraktiv və immersiv təlim metoduna aid olan “Beyin fırtınası” metodu müəyyən bir mövzuda mümkün qədər çox ideya yaratmaq üçün bir qrup insanın birlikdə işlədiyini bir fikri cəmləməkdən, “Dəyirmi Masa” metodu isə iştirakçıların müəyyən bir mövzu ilə bağlı ünsiyyət qurduğu və fikirlər əsasında müzakirəyə qoşulmaqdan ibarət olan metodlardır.

“Qrup işi” metodu kursantların müəyyən bir problemi həll etmək üçün qruplara cəlb olunmaqdan, “İnteraktiv mühazirələr” metodu mühazirə zamanı kursantların sual verərək müzakirə aparmaqdan, “Oyuna əsaslanan” metodlar isə təlim materialını öyrənməyə kömək etmək üçün oyunlar və bulmacalardan istifadə edən tədris metodlarındandır [2].

Bununla yanaşı effektiv öyrənmə prosesində Veb konfrans istənilən yerindən təqdimatı real vaxt[3] kursantların onlayn platformalardan istifadə edərək virtual mühazirə və müzakirələrdə iştirakını təmin etməyə, layihə əsaslı təlimdə kursantların müəyyən məqsədlərə nail olması üçün bilik və bacarıqlardan istifadəni

tələb edən layihə üzərində işləmək bacarığı formalaşdırmağa, bilik və təcrübə mübadiləsi aparmalarına və eyni zamanda kursantların bir-birinin işini qiymətləndirməyə və nəticələri müzakirə etməyə zəmin yaradır [4].

Qeyd etməliyik ki, virtual reallıq texnologiyasından istifadə edilən zaman interaktiv və immersiv öyrənmə yaratmaq da, bir üsul olaraq az əhəmiyyət kəsb etmir.

İmmersiv təhsil, təhsilalanların hər hansı bir mövzunu öyrənmək üçün təcrübəyə tam cəlb olunmasıdır. Buraya vizual, eşitmə və toxunma elementlərini birləşdirən tələbənin fəal iştirak etdiyi öyrənmə mühiti daxildir. Bu üsul kursantların mövzuya daha çox maraq göstərməsinə və mövzunu daha dərinləndirərək dərk etməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, gələn immersiv təlim metodunun hərbi təhsil müəssisələrində təşkil olunmasının əhəmiyyətini daha dərinləndirərək araşdıraraq. Məqalənin araşdırılması zamanı **müqayisəli-tipoloji, müşahidə və statistik** metodlardan istifadə olunmuşdur.

İmmersiv öyrənmə süni və ya simulyasiya edilmiş mühitdən istifadə edən bir üsuldür ki, bunun vasitəsilə kursantlar öyrənmə prosesinə tam daxil ola bilərlər. O, nəinki diqqəti yayındırır, həm də stimullaşdırıcı vizualizasiyalar təqdim etməklə öyrənmə və inkişafın monotonluğunu pozur. İmmersivlik ətrafda diqqəti yayındıran çoxlu məqamlar olduqda kursantları təlim prosesinə cəlb etməyə kömək edən yeni tədris metodudur.

İmmersiya - hərəkətə dalmaq deməkdir. Bu termini kursantların hər hansı bir “qurulmuş immersiv səhnədə” – virtual əməliyyatda (olmuş əməliyyatın virtual quruluşunda) iştirak etməsi və hadisə iştirakçıları ilə bir başa təmasda olması ilə izah etmək olar. Baş verənlərin nəticəsi bütün iştirakçılardan asılıdır. Hər kəs özünü fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təsdiq edə bilər ki, bu da, planlaşdırılmamış yeni sonluğa gətirib çıxarar.

İmmersiv öyrənmə nədir

İmmersiv öyrənmə prinsipi immersiv teatrın prinsipi ilə eynidir: təhsil alanlar interaktiv mühitə qərq olmaqla yeni bacarıq və bilikləri öyrənirlər.

İmmersiv öyrənmənin əsas üstünlükləri:

1. Maksimum iştirak və diqqət;
2. Yüksək səviyyəli təlimə dalma;
3. Risksiz öyrənmək;
5. Öyrənməyə fərdi yanaşma;
6. Bilinin daha yaxşı qavranılması.

İmmersiv öyrənmə texnologiyası sayəsində təhsilalanlar öz nəticələrinə nəzarət edə, onları real təcrübə ilə əlaqələndirə bilərlər. İçində olduqları virtual dünyaya cavabdehlik onlara aid olur. Sınıf divarlarında mövcud olmayan hər hansı fiziki mühit yenidən yaradılır.

İmmersiv öyrənmə çox vaxt təcrübə öyrənmə ilə qarışdırılır. Bu iki öyrənmə növü həqiqətən çox yaxından əlaqəlidir, lakin onların böyük fərqləri var.

İmmersiv öyrənmə üçün əsas meyarlar:

Spontanlıq – Tədris prosesində hazır ssenari olmadığından dinləyicilərin istədikləri zaman müxtəlif formatlarda fikirlərini ifadə edə bilməsi. Müəllimin vəzifəsi kursantların özlərini təsdiq edə bilməsi üçün inanılmaz mühiti yaratmaqdır.

Əlaqə – Qarşılıqlı ünsiyyət zamanı başqalarını hiss etmək və anlamaq, onlara qayğı ilə yanaşmaqdır.

Subardinasiya – Öyrədənlərin və öyrənenlərin olmaması. Yəni teatrın və ya əməliyyatın iştirakçıları özlərini hadisənin gerçək iştirakçıları rolunda görməsidir.

İmprovizasiya – Ayrı-ayrılıqda iştirakçılar üçün hər birinə aid konkret tapşırıq qoyulmur. Əməliyyatın gedişinə uyğun hər kəs ümumi tapşırığa əsasən özünə uyğunlarını icra edir və nəticəsini verir. Bu nəticələr ümumiləşdirilərək – qrup nəticəsi alınmış olur.

Təlimdə hər bir iştirakçının subyekt ola bilməsi və öz yolu ilə gedə bilməsi səbəbindən immersivlik motivasiyanı artırır. Bu həmişə riskdir. Belə qarşılıqlı əlaqənin sonunda dinləyicilərin nə gözlədiyini təxmin etmək mümkün olmur. Amma onlar mütləq yeni təcrübə əldə etmiş olurlar.

İmersiv öyrənmə üçün texnologiyaya ehtiyacım varmı?

Virtual və genişlənmiş reallıq immersiv öyrənmə üçün mühit yarada bilər, lakin texnologiya təkbəşinə immersivliyə zəmanət vermir. Bu metodun əsasını texnologiya deyil, əlaqələr yaradan və kollektiv şəkildə qarşılıqlı əlaqəyə girən insanlar təşkil edir.

Xüsusi təyinatlı Ali təhsil müəssisələrində immersiv öyrənməni həyata keçirmək mümkündürmü?

İmersivlik subyekt-subyekt münasibətlərinə aid olduğu üçün Xüsusi təyinatlı Ali təhsil müəssisələrində immersiv metoddan istifadə edilə bilər. Bu metod komandir-kursant münasibətlərinin döyüş mühitində inkişaf etdirilməsinə güclü təsir edər. Sadəcə olaraq komandir-kursant arasında subyekt-obyekt münasibətindən uzaqlaşmaqla, subyekt-subyekt münasibətlərini inkişaf etdirməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar.

İmersivlik təhsil prosesi iştirakçılarının bərabər əsasda qarşılıqlı əlaqəsidir, prosesdə onlar bir-birinə təsir edir və yeni bir şey yaranır.

İmersiv öyrənmə immersiv sənətə bənzəyir – prosesin hər bir iştirakçısı subyektə çevrilir və bu, yeni təcrübələr əldə etmək üçün motivasiyanı artırır.

İmersiv öyrənmə üçün virtual və əlavə reallıqdan istifadə etmək lazım deyil. Əsas olan insan münasibətləri və kollektiv qarşılıqlı əlaqədir.

Ali təhsil müəssisələrində immersiv metodu bütün təlim proseslərinə tətbiq etmək mümkün olmayacaq, lakin ondan oyun formatında layihə fəaliyyətlərində istifadə etmək olar. Əsas odur ki, müəllim və kursantlar bərabər səviyyədə ünsiyyət qura bilsinlər.

Qeyd olunan interaktiv və immersiv təlim metodlarına aid üsulların qısa şərhini aşağıda verilmişdir:

“Beyin fırtınası” müəyyən bir mövzuda mümkün qədər çox ideya yaratmaq üçün bir qrup insanın birlikdə işlədiyi bir fikir yaratmaq üsuludur. Bu üsul 1940-cı illərdə reklam agentləri Alex Osborn tərəfindən təklif edilmişdir [5]. O vaxtdan bəri beyin fırtınası biznes, təhsil, elm və s. daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə geniş istifadə olunan bir metoda çevrildi.

Beyin fırtınası, hərbi təşkilatın qeyri-müəyyən missiya parametrləri, çoxsaylı maraqlı tərəflər, irimiqyaslı, mürəkkəb layihə və ya uzunmüddətli plan hazırlamaqla olduqca dəyərli bir pedaqoji texnologiyadır. Beyin hücumu kursantları ideya-

lar, həllər və rəhbərliyi məlumatlandırmaq üçün addımlar yaratmağa kömək etməklə yanaşı güclü komandalar yaratmağı dəstəkləyir.

Beyin hücumunun prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– İdeyaları başlanğıcda qiymətləndirməyin. İştirakçıları ruhdan salmamaq və yeni ideyalar yaratmaq potensialını məhdudlaşdırmamaq üçün başlanğıcda fikirləri tənqid etməmək və ya rədd etməmək vacibdir.

– Mümkün qədər çox ideya yaradın. Qrup onların kəmiyyət və keyfiyyətini məhdudlaşdırmadan mümkün qədər çox ideya yaratmaq üçün çalışmalıdır.

– Digər iştirakçıların ideyalarını inkişaf etdirin. İştirakçılar yeni ideyalar yaratmaq və ya onları daha da inkişaf etdirmək üçün digərlərinin ideyalarından istifadə edə bilərlər.

– İdeyaların birləşməsi. İştirakçılar yeni ideyalar yaratmaq və ya mövcud olanları təkmilləşdirmək üçün fikirləri birləşdirə bilərlər.

– Qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət. İştirakçılar bir-biri ilə fəal ünsiyyət qurmalı və ümumi məqsədə doğru birlikdə çalışmalıdırlar.

Beyin fırtınası metodunun bir neçə variantı var, o cümlədən klassik metod, Beyin fırtınası metodu, Bərəkətli sual metodu, Əks beyin hücumu metodu və s. Lakin, ümumiyyətlə, bütün bu üsullar bir komandada ideyaların yaradılmasının eyni prinsiplərinə əsaslanır.

Dəyirmi masa metodu, konsensus əldə etmək və ya həll yollarına çatmaq üçün iştirakçıların ünsiyyət qurduğu və müəyyən bir mövzu ilə bağlı fikirlərini bölüşdüyü müzakirənin təşkili üsuludur [5]. Bu üsul biznes, siyasət, təhsil və s. kimi müxtəlif sahələrdə istifadə olunur.

Dəyirmi masanın prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– Bərabərlik. Bütün iştirakçılar heç bir imtiyaz və ya istisnalar olmadan danışmaq və fikirlərini ifadə etmək üçün bərabər hüquqlara malik olmalıdırlar.

– Dialog. İştirakçılar ünsiyyət qurmalı və bir-birlərini dinləməli, başqalarının fikirlərini başa düşməyə çalışmalıdırlar.

– Hörmət. İştirakçılar razı olmasalar belə, bir-birlərinə və onların fikirlərinə hörmət etməlidirlər.

– Hədəf oriyentasiyası. Müzakirə konkret məqsədə çatmağa və ya konkret problemin həllinə yönəldilməlidir.

– Məhsuldarlıq. Müzakirə məhsuldar olmalıdır, yəni konkret qərarlara və ya hərəkətlərə səbəb olmalıdır.

“Dəyirmi masa” üsulu həm iştirakçıların fiziki görüşü formatında, həm də onlayn konfranslar, videokonfranslar və ya digər virtual formatlarda keçirilə bilər. Daha yaxşı nəticələr üçün beyin fırtınası və ya SWOT (SWOT təhlili təşkilatın güclü, zəif tərəflərini, imkanlarını və təhdidlərini müəyyən etmək və təhlil etmək üçün bir çərçivədir. SWOT təhlilinin əsas məqsədi biznes qərarının verilməsinə və ya biznes strategiyasının qurulmasına təsir edən amillər haqqında məlumatlılığı artırmaqdır.) təhlili kimi digər üsullarla birlikdə istifadə edilə bilər.

Qrup işi – müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün iştirakçıların kiçik qruplarda işlədiyi öyrənmə və problem həlli üsuludur [6]. Bu üsul təhsil, biznes, sosial iş və s. kimi müxtəlif sahələrdə geniş istifadə olunur.

Komanda işinin prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– Əməkdaşlıq. İştirakçılar ümumi məqsədə çatmaq üçün birlikdə çalışmalıdırlar.

– Vəzifələrin ayrılması. Üzvlərin qrup daxilində yerinə yetirmək üçün xüsusi tapşırıqları və öhdəlikləri olmalıdır.

– Əməkdaşlıq. İştirakçılar bir-birinə kömək etməli, bilik və təcrübələrini bölüşməlidirlər.

– Hörmət. İştirakçılar razı olmasalar belə, bir-birlərinə və onların fikirlərinə hörmət etməlidirlər.

– Hədəf oriyentasiyası. Qrupun işi konkret məqsədə çatmağa və ya konkret problemin həllinə yönəldilməlidir.

– Konstruktiv tənqid. İştirakçılar rəy və konstruktiv tənqiddə açıq olmalıdırlar.

– Fasilələr və istirahət. Yarışçıların yorğunluğunun qarşısını almaq və səmərəliliyi qorumaq üçün fasilələr və istirahət vaxtı olmalıdır.

Qrup işi həm fiziki saygac iştirakçısı formatında, həm də onlayn konfranslar, video konfranslar və ya digər virtual formatlarda həyata keçirilə bilər. Bu üsul daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün beyin fırtınası və ya SWOT təhlili kimi digər üsullarla birlikdə də istifadə edilə bilər.

İnteraktiv mühazirə metodu kursantların fəal iştirakı ilə aparılan ənənəvi mühazirələrin bir variantıdır. Bu üsulda mühazirəçi təkcə məlumat ötürmür, həm də kursantları suallar verməyə və materialın başa düşülməsini təkmilləşdirmək üçün müzakirəyə cəlb edir [6].

“İnteraktiv mühazirələr”in prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– Qarşılıqlı əlaqə. İştirakçılar bir-biri ilə və mühazirəçi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar.

– Fəal iştirak. Kursantlar suallar verməli və müzakirədə iştirak etməlidirlər.

– Fərdi iş. Müəllim kursantlarə fərdi işləmək imkanı verməlidir.

– Anlayışın qiymətləndirilməsi. Mühazirəçi kursantların materialı başa düşməsinə qiymətləndirməli və mühazirəsini buna uyğun tənzimləməlidir.

– Texnologiyadan istifadə. Mühazirənin interaktiv olması üçün mühazirəçi təqdimatlar, internet saytları və videolar kimi müxtəlif texnologiyalardan istifadə etməlidir.

– Əlaqə. Mühazirəçi kursantlarə rəy bildirməli və ondan mühazirənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün istifadə etməlidir.

– Təşkilat. Mühazirəçi mühazirəni elə təşkil etməlidir ki, kursantlar rahatlıqla müzakirədə iştirak edə və sual verə bilsinlər.

İnteraktiv mühazirələr həm sinifdə, həm də onlayn, məsələn, vebinarlar və ya video konfranslar vasitəsilə keçirilə bilər. Bu üsul əlavə yardıma və ya mühazirəçinin rəyinə ehtiyacı olan kursantlar üçün faydalı ola bilər. O, həmçinin kursantlara materialı daha dərindən başa düşməyə və onu daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edə bilər.

Oyuna əsaslanan öyrənmə metodu bacarıqları öyrətmək və inkişaf etdirmək üçün oyunlardan istifadə edir. Bu tədris metodu təhsil, biznes, səhiyyə və s. kimi müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər.

“Oyun Metodları”nın prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– Oyun üsulları öyrənmə məqsədinə tətbiq edilməlidir.

– Oyunlar kursantlar üçün maraqlı olmalı və yüksək iştirak səviyyəsinə malik olmalıdır.

– Oyunlar kursantların bilik səviyyəsindən asılı olaraq fərdiləşdirilməlidir.

– Oyunda əks əlaqə olmalıdır. Oyunlarda tərəqqi və səhvlər haqqında rəy bildirməlidir.

– Oyunların təhsil alanların öyrənmə məqsədlərinə çatmasına kömək edən məqsəd və vəzifələri olmalıdır.

– Kursantların qarşılıqlı əlaqədə olması və bir-birindən öyrənməsi üçün oyunlar sosial olmalıdır.

– Oyunların sadə interfeysi olmalıdır ki, kursantlar necə oynamağı asan başa düşə bilsinlər.

Oyun metodlarının üstünlüklərinə materialın daha dərinədən başa düşülməsi, daha çox hərbiyyəli motivasiyası, daha yüksək məşğulluq, təlim məqsədlərinə daha tez nail olmaq və materialın daha yaxşı yadda saxlanması daxildir.

Veb konfransların keçirilməsinin ən geniş yayılmış üsullarından biri Zoom, Skype, WebEx və s. kimi ixtisaslaşmış platforma və proqramlardan istifadə etməkdir. Veb konfranslar həmçinin ümumi distant təhsil sisteminə daxil və əlavə təlim vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

Veb konfransı, distant təhsilə üstünlük verən kursantlar, yaşadıkları ərazilərdə təhsil resurslarına məhdud çıxışı olanlar və ekspertlərlə əlaqə saxlamayaraq təcrübə mübadiləsi aparmaq istəyənlər də daxil olmaqla, geniş spektrli kursantlar üçün faydalı ola bilər.

Layihə əsaslı təlim kursantların real layihələr üzərində işlədiyi, real problemləri həll etdiyi və nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etdiyi öyrənmə üsuludur. Layihə üzərində işləmə prosesində kursantlar bir-biri ilə, mentorlar, ekspertlər və resurslarla fəal qarşılıqlı əlaqədə olur, təcrübə və fikir mübadiləsi aparır, yaradıcılıq, tənqidi düşüncə, ünsiyyət və sosial bacarıqlar inkişaf etdirir.

Layihə fəaliyyəti aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

– Öyrənməyə həvəs və marağı stimullaşdırır. Həqiqi layihə üzərində işləmək kursantlara bilik və bacarıqlarının praktikada necə tətbiq oluna biləcəyini və real problemlərin həllinə necə töhfə verə biləcəklərini görmək imkanı verir.

– Praktiki bacarıqları inkişaf etdirir. Kursantlar problem və problemlərin həllində praktiki təcrübə əldə etməklə yanaşı, komanda işi, işin təşkili və vaxtın idarə edilməsi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

– Yaradıcılığın və tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir. Şagirdlər problemlərin həllinə qeyri-standart yanaşmalar tapmağı və işlərinin nəticələrini təhlil etməyi öyrənirlər.

– Sosial və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Kursantlar komandada işləyir, ünsiyyət qurur, bilik və təcrübələrini bölüşürlər.

– Müxtəlif fənləri və fənləri inteqrasiya etməyə imkan verir. Layihələrə müxtəlif bilik sahələrindən və fənlərdən elementlər daxil ola bilər.

Layihə fəaliyyətləri təhsilin müxtəlif sahələrində, o cümlədən məktəb, ali və peşə təhsilində tətbiq oluna bilər. Layihə fəaliyyətlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün iş prosesinin yaxşı təşkili və planlaşdırılması, həmçinin mentorların və ekspertlərin dəstəyi lazımdır.

Kursantların qarşılıqlı öyrənməsi kursantların cüt və ya kiçik qruplarda işlədiyi və bir-birini öyrətdiyi bir üsuldur [6]. Qarşılıqlı öyrənmə, hərbiyyəlinin başqa bir hərbiyyəliyə izah etdiyi materialı daha yaxşı başa düşməsi prinsipinə əsaslanır. Eyni zamanda, kursantlar materialı bir-birinə izah etməklə yanaşı, müzakirə edə, praktikada tətbiq edə və rəy bildirə bilirlər.

Qarşılıqlı Öyrənmənin Faydaları:

– Təhsil alanların təlim prosesində fəal iştirakı. Qarşılıqlı öyrənmə kursantları fəal və müstəqil olmağa təşviq edir.

– Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı. Kursantlar bir-biri ilə ünsiyyət qurur, fikir və təcrübə mübadiləsi aparır, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

– Təhsil alanların motivasiyasının artırılması. Cüt və ya qrup şəklində təhsil alan kursantlar bir-birlərini həvəsləndirə və dəstəkləyə bilirlər ki, bu da onların motivasiyasını və öyrənməyə marağını artırır.

– Dinləmək və müzakirədə fəal iştirak etmək bacarığının inkişafı. Kursantlar təkcə fikirlərini ifadə etməyi deyil, həm də başqalarını diqqətlə dinləməyi, sual verməyi və rəy bildirməyi öyrənirlər.

Qarşılıqlı öyrənmə müxtəlif təhsil sahələrində, o cümlədən məktəb, ali və peşə təhsilində tətbiq oluna bilər. Qarşılıqlı öyrənmə müxtəlif bilik səviyyələrinə malik olan kursantlar üçün də effektiv metod ola bilər, çünki daha qabaqcıl kursantlar daha az inkişaf etmiş kursantlara kömək edə bilər ki, bu da onların biliklərini gücləndirir.

Kursantların bir-birini qiymətləndirməsi təhsil alanların əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlar və standartlar əsasında bir-birinin işini qiymətləndirməsi üsuludur. Kursantların qiymətləndirilməsi esse, layihələr, təqdimatlar və s. kimi müxtəlif iş növlərini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

Kursantların qiymətləndirilməsi müxtəlif təhsil sahələrində, o cümlədən məktəb, universitet və peşə təhsilində tətbiq oluna bilər. Kursantların qiymətləndirilməsi müstəqil metod kimi və ya digər tədris metodları ilə birlikdə istifadə edilə bilər.

Virtual reallıq (VR) kursantların öyrənə və qarşılıqlı əlaqə qura biləcəyi virtual dünya yaratmaq üçün kompüter texnologiyasından istifadə edən tədris metodudur. Virtual reallıq hərbi, tibb, mühəndislik, memarlıq, incəsənət və s. kimi müxtəlif tədqiqat sahələrində istifadə edilə bilər. Məsələn, hərbi sahəsində hər hansı döyüş səhnəsini – döyüş gedən ərazinin virtual qurulmasını, müxtəlif hadisələrin simulyasiyasını yaradır.

Təhsildə virtual reallıqdan istifadənin üstünlükləri:

– Daha dərin düşünmək (fikrə dalmaq). Virtual Reallıq kursantlara daha real və canlı öyrənmə mühiti yaradaraq, simulyasiya edilmiş real dünyaya qərq olmağa imkan verir.

– Praktiki bacarıqların inkişafı. Virtual reallıq kursantlara səhv riski olmadan real ssenarilər həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da praktiki bacarıqların inkişafına kömək edir.

– Tənqidi təfəkkürün inkişafı. Virtual reallıq kursantların problemləri həll etməli və qərarlar qəbul etməli olduğu vəziyyətlər yarada bilər ki, bu da tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

– Böyük motivasiya. Virtual reallıq kursantlar üçün daha cəlbedici və maraqlı ola bilər ki, bu da onları öyrənməyə həvəsləndirir.

– Mövcudluq. Virtual reallıq kursantlara öz mühitlərində öyrənməyə imkan verən hər yerdə və istənilən vaxt istifadə edilə bilər.

Bununla belə, təhsildə virtual reallığın istifadəsi virtual mühitlərin yaradılmasının yüksək qiyməti və mürəkkəbliyi ilə məhdudlaşa bilər.

Bütövlükdə, virtual reallıq xüsusilə praktiki bacarıqların çox vacib olduğu sahələrdə çox təsirli ola bilər, eyni zamanda olduqca bahalı və istifadəsi çətin olan bir tədris üsuludur.

Lakin bütün üstünlükləri ilə yanaşı, interaktiv və immersiv metodların nəzərə alınması lazım olan **çatışmazlıqlar var**:

Müəllim bacarıqları. Müasir avadanlıqla işləmək üçün müvafiq bacarıqlara sahib olmaq lazımdır. Müəllim adi kompüterdə işləməyi bacarmalıdır ki, interaktiv və immersiv alətlərlə işləyərkən diskomfort hiss etməsin və özünün potensialından maksimum istifadə etsin.

Uyğunlaşma dövrü. Çox vaxt dinləyicilər interaktiv və immersiv alətlərdən istifadəni bəyənilir, lakin unutmayaq ki, onlar fərqli düşüncəyə və bilik səviyyəsinə malik oldulari üçün bəzilərinin bunu qavraması daha çətin olacaq. Bəzi kursantlar ilk bir neçə gün ərzində daxili diskomfort hiss edə bilərlər, çünki interaktiv və immersiv təlim öyrənmə prosesi ilə bağlı adi stereotipləri məhv edir.

Metodların sayı. Müəllim yalnız bir alətdən istifadə edərsə, dinləyicilərin digərlərinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkmə riski var. Bu səbəbdən interaktiv və immersiv təlim prosesində dinləyiciyə inkişaf və bilik əldə etməyin bir çox yollarının olduğunu göstərmək üçün bir neçə aləti birləşdirmək tövsiyə olunur.

Sonda, **təklif** olaraq bildirmək istərdik ki, immersiv təlim metodundan bütün fənn müəllimləri tədris etdikləri fənnin spesifikasına uyğun olaraq istifadə edə bilərlər.

Nəticə. Beləliklə, araşdırmanın nəticəsi olaraq aparılan dərslərdə adı çəkilən üsullardan istifadə olunarkən kursantlarda aşağıdakı keyfiyyətlər inkişaf etdiriləcək:

1. Tənqidi təfəkkürün inkişafı.
2. Qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafı.
3. Məsuliyyətin artırılması.
4. Motivasiyanın artırılması.
5. Qiymətləndirmənin effektivliyi.

Onuda qeyd edək ki, təhsildə interaktiv və immersiv texnologiyalara aid müsbət və mənfi tərəfləri göstərdik. Göründüyü kimi, bu cür müasir metodların istifadəsinin müsbət təsiri onun çatışmazlıqlarından daha çoxdur. Əksər çatışmazlıqlar tədrisin gedişində həll edilə bilər.

İnteraktiv və immersiv təhsil və təlim metodları informasiyanın mənimsənilməsinin effektiv üsuludur və müxtəlif alətləri birləşdirməklə ən yaxşı şəkildə istifadə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, belə innovativ həll bir çox təhsil müəssisələrinin hazırkı kurikulumunun əsasını təşkil etməlidir. Onlarsız kursantların yüksək akademik göstəricilərə nail olması daha çətin olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Cebrián, G.; Junyent, M.; Mulà, I. Competencies in Education for Sustainable Development: Emerging Teaching and Research Developments. *Sustainability* 2020, 12, 579. [CrossRef]
2. Albareda-Tiana, S.; Vidal-Raméntol, S.; Fernández-Morilla, M. Implementing the Sustainable Development Goals at University level. *Int. J. Sustain. High. Educ.* 2018, 19, 473–497. [CrossRef]
3. Elmassah, S., Bacheer, S. M., & James, R. (2020). What shapes students' perceptions of group work: personality or past experience?. *International Journal of Educational Management*, 34(9), 1457-1473.
4. Osborn, A. F. (1956a, January 31). Ways to be more creative. Paper presented at the meeting of the Education Committee, Sales Executives Club of New York, NY.
5. Soini, K.; Dessein, J. Culture-Sustainability Relation: Towards a Conceptual Framework. *Sustainability* 2016, 8, 167. [CrossRef]
6. Piriyeu H., Çobanov M. Ali Hərbi məktəblərdə metodiki işin təşkili, dərs vəsaiti, AR Müdafiə Nazirliyi 2004, Bakı.

Summary

APPLYING INTERACTIVE AND IMMERSIVE TEACHING METHODS IN THE MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The model of application of modern teaching methods in special educational institutions is considered as the main goal for the educational systems of many countries. In the current period, the application of interactive and immersive teaching methods to the educational process is considered as a method that serves to increase the interest of the young generation in education. The application, development and connection of these methods with modern technologies pose important tasks to educational institutions. Because the old rules and methods of training cannot satisfy the requirements of technical progress, which the modern youth is entering. The complexity of the specified problem makes its study relevant. From this point of view, the methods of interactive and immersive learning are explained in detail in the article, the main tasks facing the educational process are analyzed and studied. In particular, the advantages and disadvantages of these teaching methods are studied.

Резюме

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ И ИММЕРСИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Модель применения современных методов обучения в специальных учебных заведениях оценивается как основная цель для образовательных систем многих стран. В текущий период применение интерактивных и иммерсивных методов обучения к учебному процессу рассматривается как метод, служащий повышению интереса молодого поколения к образованию. Применение, развитие и связь этих методов с современными технологиями ставят перед образовательными учреждениями важные задачи. Потому что старые правила, методы обучения не могут удовлетворить требования технического прогресса, в который вступает современная молодежь. Сложность указанной проблемы делает ее исследование актуальным. С этой точки зрения в статье подробно объясняются методы интерактивного и иммерсивного обучения, анализируются и исследуются основные задачи, стоящие перед образовательным процессом. В частности, изучены преимущества и недостатки этих методов обучения.

Rayçi: prof. D.Ə.İsmaylova

Rəna Məmmədova
Hərbi İdarəetmə İnstitutu

HƏRBI İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİSKURS SƏRİŞTƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: *hərbi ingilis dili, tədris prosesi, kommunikativ situasiya, diskurs, səriştə*

Keywords: *military English, teaching process, communicative situation, discourse, competency*

Ключевые слова: *военный английский язык, учебная проза, коммуникативная ситуация, дискурс, компетентность*

Giriş. İnsan ünsiyyətinin daha dərindən başa düşülməsi mexanizmlərinin və ilk növbədə şifahi şəkildə qarşılıqlı əlaqəyə olan ehtiyaclar müxtəlif fənlər, ilk növbədə humanitar elmlər üzrə mütəxəssislərin diskurs təhlilinə maraqlarının artmasına səbəb olmuşdur [2, s. 123].

“Diskurs” anlayışının yaranması ilə adi nitqin, dialoqun, mətnin, üslubun və müəyyən dərəcədə dilin də başa düşülməsi dəyişməyə başlamışdır. Mütəxəssislər diskursu həyat dolu nitq kimi təsvir edir. Diskursun birinci aspekti onu kommunikativ kontekstdə yerləşdirilmiş nitq olduğunu göstərir, bu da onu fərdi nitq fəaliyyətindən daha aydın sosial məna daşıyan kateqoriyaya çevirir. Diskursun ikinci aspekti onun praktik tərəfinə təsir edir və kommunikativ situasiya daxilində nitq aktları vasitəsilə məlumatın dövrüyyəsi qanun və qaydalarının öyrənilməsi ilə bağlıdır, “Diskurs statik məndən fərqli olaraq öz dinamikliyi, anlaşılıqlığı və sadəliyi ilə xarakterizə olunur [11, s.120]. Tədqiqatçılar diskurs konsepsiyasını belə müəyyən etmişlər: “Diskurs birdən çox cümlədən və ya müstəqil cümlə hissəsindən ibarət ixtiyari mətn parçasıdır; hər zaman olmasa da tez-tez, bəzi əsas konsepsiyalar ətrafında mərkəzləşir; şəxsləri, obyektləri, şəraitləri, zamanları, hərəkətləri və s.-ni təsvir edən ümumi kontekst yaradır və bu daha çox cümlələrin ardıcılığı ilə deyil, daha çox diskursun yaradıcısı və tərcüməçisi tərəfindən onun yerləşdirilməsi zamanı “qurulan dünya” (sfera) ilə müəyyən edilir” [1, s. 129].

Diskurs həyat reallığına çevrilmiş bir nitqdır. Həyat bir mütəxəssisin peşəkar reallığını əks etdirir. Diskurs nitq fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşüldüyündən, ekstralinqvistik amillərin (ünsiyyət və ünsiyyət şəraitinin konteksti), yaradıcı komponentin yüksək dərəcədə şərtiliyi ilə xarakterizə olunur və bu vəziyyətdə mətnin məzmunu genişlənilir.

Diskurs bəzi tədqiqatçılar tərəfindən “ünsiyyətdə mövcud olmaq, məhv etmək və iştirak qanunlarına malik mətnlər” sistemi kimi xarakterizə olunur. Bu anlayış konkret kommunikativ kontekstdə konkret kommunikativ niyyətləri həyata keçirmək qabiliyyətinə görə, müəyyən bir ünsiyyət daxilində bu və ya başqa vəziyyətlə şərtlənən, linqvistik və qeyri-linqvistik xüsusiyyətləri vasitəsi ilə təmsil edilən mədəniyyəti ifadə edən konkret tərəfdaşa münasibətdə məndən fərqlənir [8].

Müasir humanitar elmlərdə belə hesab edilir ki, “diskurs” ilk növbədə şifahi nitq əsəridir, “mətn” isə ünsiyyət aktının şifahi qeydi kimi qəbul edilir və yazılı nitqin elementidir. Müvafiq olaraq, kontekstdən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilən mətn yalnız linqvistik təhlilin predmeti ola bilər, diskurs isə təkcə linqvistik təhlil nöqtəyi nəzərindən deyil, həm də sosial-linqvistik aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. İstənilən diskurs hansısa birgə fəaliyyəti nəzərdə tutduğundan kontekst və mətnin qarşılıqlı sintezinin iştirakçıları üçün əhəmiyyətli kollektiv məna kəsb etsə də, mətnin yarandığı bir prosesdir.

Yuxarıda göstərilən konsepsiyaya əsasən, “mətn” və “diskurs” anlayışları “şifahi nitq” və “yazılı diskurs” kimi təhlil edilir ki, onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik alt kateqoriyalara bölünür. M.Qreqori (M.Gregory) və S.Karol (S.Carroll) şifahi nitqin iki alt kateqoriyasını fərqləndirirlər: hazırlanmış və spontan (hazırlıqsız). Spontan nitq hazırlanmış diskurs mətninə əsaslanma bildikdə və ya əksinə, ixtiyari hazırlıqsız monoloq və ya dialoq nitqində əks olunur. Əksər hallarda hazırlanmış nitqin mənşəyinin əhatə dairəsi yazı, onun pragmatikası isə təqdimat və ya oxu xarakteri daşıyır [11, s. 139].

Z.Demyankov və M.L.Makarov kimi tədqiqatçıların əsərlərində, diskursun aşağıdakı xassələri qeyd olunur: [1, s. 130].

- bu və ya digər ünsiyyət sferasına xas olan müəyyən bir vəziyyətdə həyata keçirilən diskursun situasiya şərtliliyi;
- xüsusi mövzu çərçivəsində diskursun məzmun komponentlərinin şərti uyğunluğunu bildirən tematik əlaqəliliyi;
- diskurs iştirakçılarının sosial statusu ilə müəyyən edilən diskursun sosial istiqaməti;
- kommunikativ situasiya daxilində diskursun tonunu və mövzusunu dəyişdirə bilən dinamik xarakteri;
- heterogen struktur xüsusiyyətinin və müəyyən edilmiş sərhədlərin olmaması.

Müasir formada xarici dil təhsili yalnız xarici dildə ünsiyyətin öyrədilməsi üçün əsas kimi bu dildə təqdim olunan mətnin anlayışı ilə məhdudlaşa bilməz, çünki bu konsepsiya nitqlə bağlı əsərlərin bütün xüsusiyyətlərini açmaq iqtidarında deyildir. Xarici dilin tədrisi təcrübəsi çərçivəsində xarici dildə olan peşəkar diskursun tədrisi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- mətnlə sərt əlaqənin olmaması;
- söhbətin istənilən anında ünsiyyəti davam etdirmək bacarığı;
- real ünsiyyəti təqlid etmək bacarığı, qeyri-standart dil hadisələrinin yeni şəraitdə və yeni funksiyalarla istifadəsi;
- ünsiyyət situasiyalarının spesifikliyi ilə əlaqəli diskurs xüsusişməsi.

Məzmun baxımından xarici dillərin tədrisi çoxşaxəlidir və tələbənin xarici dil bilik səviyyəsini təhsilin vəzifələrinə, məqsədlərinə və standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün mənimsəməli olduğu materialın bütün həcmi əks etdirir. Bununla yanaşı, təhsil prosesi inkişaf edən və tərbiyəedici elementlər olmadan ağılasığmaz bir kompleksdir, heç bir halda onu müəyyən bir fənnin tədrisinə sığdırmaq olmaz. Buradan belə nəticə çıxır ki, təlimin məzmunu həm də təlim prosesində iştirak edən müxtəlif fəaliyyətlərin məcmusu kimi başa düşülə bilər. Təlimin məzmunu-

nun seçilməsi təhsil sifarişinə, təhsil proqramlarının xüsusiyyətlərinə, müxtəlif sahələrdə, məsələn, praktik, intellektual, emosional və s. faktiki ünsiyyət ehtiyaclarını nəzərə alaraq həyata keçirilir. Digər tərəfdən, təlimin məzmunu əlçatanlıq, yüksək təhsil dəyəri, kommunikativ və həvəsləndirici isitiqamət, həqiqilik və məlumatlılıq kimi tələblərə cavab verməlidir.

Hərbi diskurs Silahlı Qüvvələr sahəsinə xas olan ciddi şəkildə standartlaşdırılmış nitq istehsalı prosesidir. Hərbi qulluqçuların və mülki heyətin bütün kommunikativ hərəkətlərinin məcmusunda həyata keçirilən hərbi diskursun inkişafına və formalaşmasına, habelə onun müvafiq sosial institut daxilində qavranılmasına daim təsir edən dildaxili və dildənkənar (extralinguistic) amillər mövcuddur [3, s. 195].

Tələbələrə (kursantlara) xarici dilin hərbi diskursunun tədrisinin məqsədi xarici dildə səmərəli peşəkar ünsiyyət üçün zəruri olan səriştələrə yiyələnmək olduğundan, ilk növbədə duran, hərbiçilərin xarici dildə peşəkar kommunikativ səriştəni mənimsəmələridir [13].

Xarici dildə hərbi diskursun tədrisinin əsas məqsədi təhsilin əvvəlki pilləsində əldə edilmiş xarici dil biliyinin ilkin səviyyəsini yüksəltmək və tələbələrin (kursantların) peşəkar dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq, eləcə də gələcəkdə özünütəhsilləndirmək üçün sosial ünsiyyət vəzifələrini həll edə biləcək səviyyədə xarici dildə kommunikativ səriştəyə yiyələnməkdir. Bu işdə əsas diqqət xarici dildə hərbi diskursun öyrədilməsinə, yəni ümumi xarici dil kommunikativ səriştəsinin formalaşdırılması yolu ilə peşəkar xarici dil ünsiyyətini həyata keçirmək bacarığının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da öz növbəsində digər fərqli səlahiyyətləri ehtiva edir [9]. Hərbi sferada xarici (ingilis) dilin tədrisi aşağıdakıları təmin etmək məqsədi daşıyır:

- özünütəhsilləndirmə qabiliyyətinin, müstəqil öyrənmənin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- tədqiqat və idrak bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi;
- infomədəniyyət təhsili;
- tələbələrin (kursantların) maraq dairəsinin, erudisiyasının və mədəni səviyyəsinin genişləndirilməsi;
- müxtəlif millətlərin və xalqların mənəvi dəyərlərinə tolerantlığın və hörmətə formalaşması.

Hərbi ingilis dilinin tədrisində diskursun öyrədilməsinin rolu kursantlarda tələb olunan linqvistik, strateji, sosio-mədəni kompetensiyaların sırasında əhəmiyyət daşıyan diskursiv səriştəni formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Hər hansı profilli hərbi mütəxəssisin peşə hazırlığı mütləq xarici dildə şifahi və yazılı ünsiyyətin öyrədilməsini əhatə edir ki, bu da təkcə linqvistik və qrammatik material haqqında bilikləri deyil, həm də şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını nəzərdə tutur. Bu, bilikləri ardıcıl, məntiqi ardıcıl ifadəyə çevirmək vacibdir ki, bu da öz növbəsində xarici dilin kommunikativ səriştəsinin formalaşması çərçivəsində diskursiv komponentin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirmək zərurətinə gətirib çıxarır [14].

Bu baxımdan, diskursiv səriştənin ən dolğun tərfi A.A.Samorukov tərəfindən verilmişdir: “Diskursiv səriştənin öyrənilməsi “peşəkar oriyentasiya, motivlər, məqsədlər, dəyər oriyentasiyaları”ni ehtiva edən ayrılmaz bir sistem kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Eyni zamanda, diskursiv səriştənin öyrənilməsi “peşə

fəaliyyətinin məqsədlərinə, ünsiyyət normalarına və konkret vəziyyətin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişən mühitdə bilik, bacarıqlar, onlardan daim istifadənin forma və üsulları toplusunu tələb edir” [4, s. 142].

Hərbi kursantlar arasında diskursiv səriştənin formalaşmasının əsas göstəricisi nitq fəaliyyətinin bütün növlərində (dinləmə, danışma, oxuma və yazma) formalaşmış qarşılıqlı əlaqəli bacarıqlar hesab edilə bilər. Beləliklə, dinləmədə diskursiv səriştə bacarıqları nitqin düzgün tanınması və başa düşülməsinə xidmət göstərir və buna görə də bütövlükdə kommunikativ vəziyyətə təsir göstərir; danışq bacarıqları janr və üslub xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq öz ifadəsini məntiqi şəkildə qurmaq bacarığını formalaşdırır; oxu bacarıqları tələbəyə sonrakı şifahi təqdimat üçün əsas, dəstəkləyici hadisələri vurğulamağa imkan verir; yazılı bacarıqları öz ifadəsini təkcə şifahi deyil, həm də yazılı şəkildə formalaşdırmağa kömək edir və həm də əldə edilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün əlavə vasitə rolunu oynayır.

Ümumiyyətlə, ali hərbi təhsil müəssisəsində diskurs səriştəsinin formalaşma dərəcəsi, hər hansı qeyri-dil universitetlərində olduğu kimi, dil səviyyələrini ümumi Avropa sistemi ilə praktiki olaraq üst-üstə düşən, bir qayda olaraq, sınaq yolu ilə müəyyən edilən beş şərti səviyyənin köməyi ilə təmsil oluna bilər [15].

1) Diskurs səriştəsinin formalaşmasının ilkin səviyyəsi nitq fəaliyyəti növlərinin mənimsənilməsinin ilkin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur: dinləmə, danışq, oxu və yazı;

2) Diskurs səriştəsinin formalaşmasının orta səviyyəsi, müəyyən bir vəziyyətdə xarici dildə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarının ilkin formalaşmasını və inkişafını nəzərdə tutur;

3) Xarici dildən nisbətən müstəqil istifadəni nəzərdə tutan diskurs səriştəsinin formalaşmasının qabaqcıl səviyyəsi;

4) İdrak və fəaliyyət aspektlərinin kifayət qədər inkişaf etmiş bacarıqları ilə xarakterizə olunan yüksək səviyyə;

5) Qeyri-dil profili üzrə ali təhsil sistemində diskurs səriştəsinin ən effektiv inkişafını vurğulayan kifayət qədər peşəkar səviyyə.

Ali hərbi təhsil müəssisəsinə daxil olduqda, hərbi kursantların kommunikativ səriştənin bütün komponentlərinin formalaşmasının qabaqcıl səviyyəsini mənimsədikləri güman edilir. Lakin bəzən gözləntilər reallığı əks etdirmir. Buna görə də ali hərbi təhsil müəssisəsində kursantlar arasında ilkin səviyyədən başlayaraq diskurs səriştəsinin bacarıq və vərdislərinin formalaşma dərəcəsini təşkil etməyə və qiymətləndirməyə dəyər.

Hərbi kursantların diskurs səriştələrinin nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə yiyələnmələrinə yönəlmiş praktiki hazırlığın köməyi ilə formalaşmasını nəzərə aldıqda, əsas vurğunun oxu üzrə olduğunu görməmək mümkün deyildir. [7, s. 21].

Təlimin ikinci mərhələsində yüksək ixtisaslaşdırılmış ədəbiyyatla işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi vəzifəsi həyata keçirilir: “İkinci mərhələ vurğunun müxtəlif formalarda oxuya doğru dəyişməsi və müvafiq olaraq müxtəlif növ ədəbiyyatın artması ilə xarakterizə olunur.” [6, s. 12].

Oxu bacarıqlarının formalaşması ilə yanaşı, əsasən monoloji nitqin şifahi danışq vərdislərinin formalaşması da davam edir: “Praktikada perifrızadan geniş istifadə olunur, belə ki, dinləyicilər fikirlərini müxtəlif yollarla ifadə etməyi öyrənməlidirlər” [5, s. 13].

Aydınır ki, səriştəli və uğurlu, kommunikativ məqsədə nail olmaq nöqtəyi-nəzərindən peşəkar sahədə xarici dildə şifahi və yazılı ünsiyyət birbaşa kommunikativ səriştənin diskurs komponentinin formalaşma dərəcəsiəndən asılıdır.

Nəticə. Əksər təriflərə əsaslanaraq, xarici dildə müəyyən bir hərbi ixtisas çərçivəsində ən uyğun olacaq bacarıq və qabiliyyətləri seçərək, diskurs səriştəsi praqmatik qabiliyyət kimi inkişaf etdirilməlidir. Bu amilləri nəzərə almaq zərurəti bütün təlim prosesinə və diskurs səriştəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ali hərbi təhsil müəssisələrinin kursantları arasında diskurs səriştəsinin formalaşdırılması məsələsi şübhəsiz ki, aktual və xüsusi diqqətə layiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Демьянков В.З. Интерпретация политического дискурса в СМИ // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. М.: Изд-во МГУ, 2001. с. 116-133.
2. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. М. : Флинта; Наука, 2004. 224 с. 2-е изд. М.: Флинта: Наука, 2006. 224 с.1
3. Сдобнова Ю.Н. Некоторые дискурсивные особенности современной военной терминосистемы вооруженных сил Франции // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: Гуманитарные науки. 2014. № 10 (696). С. 195
4. Саморуков А.А. Субъект – субъектное диалогическое взаимодействие студента и преподавателя как педагогическое условие формирования дискурсивной компетентности студента // Журнал «Омский научный вестник». – Омск. – 2010. – №5(91). с. 142.
5. Ховрина Л.Н. Совершенствование системы учебных и учебно-организационных мероприятий по иностранным языкам. Раздел 2.6. «Система методических приемов работы над текстом» // Омск – 2015. с. 35.
6. Частная методика преподавания учебной дисциплины «Иностранный язык» // Омский автобронетанковый инженерный институт; Омск – 2015. с. 13.
7. Яснова Н.С. Якушкина Н.С. Рабочая программа учебной дисциплины «Иностранный язык» для всех специальностей подготовки. Раздел 6: Методические указания преподавателю по порядку подготовки и проведения учебных занятий, текущего контроля успеваемости и промежуточной аттестации по дисциплине. – Ижевск. – 2015. с. 21.
8. Brumfit Ch. Communicative methodology in language teaching: The roles of fluency and accuracy. Cambridge University Press. 1992.
9. Dudley-Evans T. and M. St John. Developments in ESP: A Multidisciplinary Approach. Cambridge University Press, 1998.
10. Ellis R. Second language acquisition. Hong Kong: Oxford University Press. 2008.
11. Gregory M. and Carroll S.: "Language and Situation" (Book Review) London, eBook Published October 2018 p.128 p. 116-141
12. Jowati J. A Military Learning Environment: The Malaysian Experience. Lambert Academic Publishing, 2010.
13. Juhary J. From a Military Academy to a Defence University: The Needed Transformation. European Scientific Journal. 2012, 8 (8): 1-13
14. Nunan D. Second language teaching & learning. Boston: Heinle & Heinle Publishers. 1999.
15. <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-harakteristiki-urovney-vladieniya-yazykom-studentov-tehnicheskikh-spetsialnostey>].

Summary
THE ROLE OF DISCOURS COMPETENCE IN TEACHING
MILLITARY ENGLISH

The article deals with the study of discourse and discourse competence in teaching military English. The first aspect of discourse, which describes it as life-filled speech, indicates that it is speech placed in a communicative context. The second aspect of discourse affects its practical side and is related to the study of the laws and rules of information circulation through speech acts within a communicative situation.

The purpose of teaching discourse in the teaching of military English is to form and develop the discursive competence, which is important among the linguistic, strategic, socio-cultural competencies required for the cadets.

Interrelated skills formed in all types of speech activity (listening, speaking, reading and writing) can be considered the main indicator of the formation of discursive competence among military cadets.

Overall, the degree of formation of discourse competence in a higher military educational institution, as in any non-linguistic universities, can be represented with the help of five conventional levels, which, as a rule, are determined by testing, whose language levels practically coincide with the common European system.

Резюме
РОЛЬ ДИСКУРСА И ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Статья посвящена изучению дискурса и дискурсивной компетенции при обучении военному английскому языку. Первый аспект дискурса, характеризующий его как живую речь, указывает на то, что это речь, помещенная в коммуникативный контекст. Второй аспект дискурса затрагивает его практическую сторону и связан с изучением законов и правил циркуляции информации посредством речевых актов в рамках коммуникативной ситуации.

Целью преподавания дискурса при обучении военному английскому языку является формирование и развитие дискурсивной компетенции, занимающей важное место среди необходимых у курсантов лингвистических, стратегических, социокультурных компетенций.

Взаимосвязанные умения, сформированные во всех видах речевой деятельности (аудировании, говорении, чтении и письме), можно считать основным показателем сформированности дискурсивной компетенции у курсантов.

В целом степень сформированности дискурсивной компетентности в высшем военном учебном заведении, как и в любом неязыковом вузе, можно представить с помощью пяти условных уровней, которые, как правило, определяются тестированием, языковые уровни которого практически совпадают с общеевропейской системой.

Rayçı: prof.R.Hüseynzadə

Səbinə Əkbərova
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

TƏHSİLDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *Innovasiya, təhsil, integrasiya, texnologiya*

Keywords: *Innovation, education, integration, technology*

Ключевые слова: *Инновации, образование, интеграция, технологии*

Giriş. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün dünyaya inteqrasiya edildi, beynəlxalq təcrübələr öyrənildi, yeniliklər qəbul edildi, ən müasir, innovativ modellər istifadəyə götürüldü və bu gün də bu proses indi də davam etdirilir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sferasında da islahatlar keçirilir, dünya təcrübəsi öyrənilir, yeniliklər, innovativ metodlar və s. təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilir.

Mətn. Innovasiyalar yaradıcı insanların kreativ düşüncələrindən meydana gələrək insanların məqsədyönlü əməyini daha keyfiyyətli, daha məhsuladar və daha asan etmək üçün yaradılan müxtəlif fəaliyyət istiqamətləridir.

İnnovasiya yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi kimi şərh olunur. İnnovasiya fəaliyyətin nəticəsi, yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir.

Bu gün qloballaşma, inteqrasiya və sürətlə artan, yeniləşən informasiyalar dövründə bütün fəaliyyət sahələrində keyfiyyətin əldə olunmasında, müəyyən fəaliyyət növünə yaradıcı yanaşma izlənilir, xüsusilə kreativ düşüncə ilə innovasiyaların tətbiq olunması tələb edilir.

İnnovasiya – yenilik, yeniliyin tətbiq edilməsi deməkdir. Bu termindən əvvəllər iqtisadiyyatda, sonralar müxtəlif sahələrdə və daha sonra isə son dövrlərdə təhsildə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təhsilin idarəedilməsində geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrinin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqəli müəyyən edilir.

İnnovasiya – “İnnovato” latın sözü olub” – “yeniləşmə”, “yenilik” deməkdir. Bu termin elmi tədqiqatlarda, o cümlədən təhsil sistemində XIX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir.

Bu gün bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də xeyli müasir innovasiyalar meydana gəlmişdir. Amma innovasiyaların olması hələ keyfiyyət və səmərəlilik deyildir. İnnovasiyalardan səmərəli və yerində istifadə etmək keyfiyyətin yüksəlməsinə xidmət etmiş olar. Hələ 2500 il əvvəl dahi Çin filosofu Konfutsi demişdir ki, elm və təhsildən faydalanmağı və istifadə etməyi bacaran xalq firavan yaşaya bilər.

İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator və ya yenilikçi deyilir. İnnovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf da mümkün ola bilməz.

İnnovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, yaradıcılığa, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yarana bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovation inkişafda təhsilin rolu mühümdür.

Artıq hamıya bəllidir ki, XXI əsrin hərəkətverici qüvvəsi texnologiyalar, innovasiyalar, kompüter texnikasıdır. Ölkənin rəqabətə davamlılığı onun zəngin yeraltı-yerüstü resurslarının əldə edilməsi, yetişən gənc nəslin bilik və dünyagörüşünün genişliyi, onların intellektual potensialı və xüsusilə təhsilin ümumtəhsil pilləsində innovasiyaların geniş və səmərəli tətbiqindən asılıdır.

Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin *“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın tətbiq edilməsi haqqında təsdiq etdiyi sərəncamda deyilir: “Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır” [1].*

Milli təhsil sisteminin modernləşməsi zərurəti, bu prosesin metodoloji əsasları ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayının iştirakçılara göndərdiyi məktubunda deyilir ki, *bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya əsri və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşması, qloballaşma çağırışları, bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. “Təhsil əsri” adı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin də yeniləşməsini və müasirləşməsini tələb edir. Cənab Prezidentin təhsil sektoru qarşısında qoyduğu tələb – “Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsini və müasirləşməsi” tələbi təhsilin kompleks informatlaşmasını, təhsil sistemində İKT-dən, innovasiyalardan intensiv istifadəni, virtual və distant təhsilin inkişaf etdirilməsini tələb edir.*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il, 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2013-2020 – gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası” [2] Azərbaycan təhsilinin inkişafında əsas dövlət sənədi hesab edilir. Bu sənəddə təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində, şagirdlərin elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasında, yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT), innovasiyalardan geniş istifadə edilməsi tələb olunur.

Təhsildə innovasiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə sənayenin, iqtisadiyyatın, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində keyfiyyətin təmin olunmasına səbəb olur. *“Təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur (3,s.21).*

Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər. Bu zaman pilot layihə çərçivəsində müxtəlif eksperimental fəaliyyət təşkil edilə bilər. Təbii ki, bütün bu proseslər hüquqi-normativ baza əsasında reallaşdırılmalıdır.

Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranması və tətbiqi əsasən aşağıdakı zərurətlərdən meydana gəlmişdir:

1) Təhsildə, pedaqoji prosesdə informasiya bolluğunun meydana gəlməsi.

2) Təhsil müəssisəyə məxsus yeni yaradıcı təcrübənin formalaşması.

3) Təhsil prosesinin yeniləşməsi, müasirləşməsi və təkmilləşməsi.

Təhsildə innovasiyanın reallaşdırılması, məhz qeyd olunan zərurətlərdən meydana gəlmiş və pedaqoji prosesdə innovasiyalardan istifadə əşğıdakı səmərəliliyə nail olmağa kömək edir:

1) Pedaqoji prosesdə öyrətmə – öyrənmə prosesində öyrənən şəxsin fəallığı, müstəqilliyi ön plana çəkilir;

2) İnnovasiyadan istifadə uğurlu öyrədən-öyrənən münasibətlərini, və uğurlu məktəb-ailə münasibətlərini yaradır;

3) Öyrənənlərin nailiyyətləri daha aydın görünür və daha dəqiq qiymətləndirilir;

4) Qiymətləndirmə nəticələrinə görə düzgün qərarlar qəbul etməyə imkanlar yaranır;

5) Öyrənmə prosesində öyrənənlərin şüurluluğu, fəallığı təmin edilir;

6) Öyrənilən material uzun müddət yadda qalır.

Nəticə. Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olur ki, təhsildə innovasiyaların tətbiqi təhsilin səmərə və keyfiyyətini yüksəldir, müəllim və şagirdlərin yaradıcı və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, öyrənənlərin bilik və dünyagörüşünü inkişaf etdirir, bilik qazanmağa stimül yaradır və vaxta qənaət etməyə səbəb olur. İnnovativ metodlar təlimdə mexaniki yaddaşın deyil, təfəkkürün inkişafı, şagirdlərin fəal dərketmə mövqeyi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, tədqiqat və dərketmə üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təbii öyrənmə fəallığının artırılmasına təkan verən problemləli şəraitin yaradılması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, ətrafdakılarla əməkdaşlıq etmək bacarığı, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi vacib amil kimi nəzərdə tutulur.

Elmi yenilik. Məqələdə təhsildə innovasiyaların əhəmiyyəti, tətbiqi yolları və səmərəliliyi haqqında şərhələr verilir, innovativ təlimin əhəmiyyəti izah olunur.

Praktik əhəmiyyət: Məqələ materiallarından təhsil işçiləri, müəllimlər, məktəb rəhbərləri istifadə edib faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı/Xalq, 25 oktyabr 2013-cü il.
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası (Azərbaycan respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı)/ “Azərbaycan Müəllimi” qəz. 20 yanvar, 2013-cü il.
3. İnnovativ təlim metodları və texnologiyaları tezaurusu. Bakı, 2014, 240 s.
4. Əhmədov İ. Təhsil innovasiyalarının idarə edilməsi/ Azərbaycan müəllimi, 31 yanvar, 2014- cü il.

Summary

THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN EDUCATION

Innovation means newness, the application of newness. Innovations are widely used in the improvement of quality in various fields of education, in the management of education. Innovations in education develop thinking and creative thinking of students, not mechanical

memory. The application of innovations significantly increases the efficiency and quality of education, develops the creative and research abilities of teachers and students, develops the knowledge and worldview of learners, creates an incentive to obtain knowledge and saves time.

Резюме
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ
В ОБРАЗОВАНИИ

Инновация означает новизну, применение новизны. Инновации широко используются при повышении качества в различных сферах образования, в управлении образованием. Инновации в образовании развивают мышление и творческое мышление учащихся, а не механическую память. Применение инноваций существенно повышает эффективность и качество образования, развивает творческие и исследовательские способности преподавателей и учащихся, развивает знания и мировоззрение учащихся, создает стимул к получению знаний и экономит время.

***Рәүсә:** prof.R.Hüseynzadə*

PSIXOLOGİYA

Şamama Ağamuradova
Dağıstan Dövlət Texniki Universiteti

TURİZM MENECMENT FƏLİYYƏTİNDƏ MOTİVASİYANIN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *Turizm, motivasiya, menecment, təşkilatçılıq, səyahət*

Keywords: *Tourism, motivation, management, organization, travel*

Ключевые слова: *туризм, мотивация, управление, организация, путешествие*

Giriş. Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən turizm sektorunda da inkişaf tendensiyası özünü aydın şəkildə göstərir. Qeyd edək ki, Odlar yurdu kimi səciyyələndirilən Azərbaycan turizm üçün ən əlverişli ölkələrdən biridir. Ümumiyyətlə bir çox dünya dövlətlərinin əsas gəlir mənbəyi turizm sektorunun fəaliyyətindən qaynaqlanır.

Mətn. Sosial-İqtisadi İnkişafın Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin üç illiyinə həsr edilmiş möhtəşəm konfransda möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev demişdir ki, *turizm sahəsi həm regionların inkişafı üçün, həm də ölkəmizin iqtisadi potensialının möhkəmlənməsi üçün, Azərbaycanın imici, dünyaya inteqrasiyası üçün çox mühüm bir vasitədir. Bizim çox gözəl təbiətimiz var. Bəlkə də nadir ölkələrdən biriyik ki, burada istənilən hər cür təbii şərait, istənilən iqlim qurşağı vardır [1].*

Qeyd edək ki, hələ vaxtilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bütün sahələrdə olduğu kimi turizm istiqamətində də geniş islahatlar aparılmış, 2001-ci ildə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi fəaliyyətə başladıqadan sonra bu iş sürətləndirilmişdir. Azərbaycan 2001-ci ildə Ümumdünya Turizm Təşkilatına üzv qəbul olunmuşdur. 2002-ci ilin 27 avqustunda *Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illər üçün turizmin inkişafına dair xüsusi Dövlət Proqramı* təsdiq edilmişdir. Bu da Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Azərbaycan Moskvada, Berlində, Londonda, İstanbulda keçirilən beynəlxalq sərgilərdə uğurla təmsil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli, 1897 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyatımız və iqtisadiyyatın əsası olan strateji yol xəritəsinin başlıca istiqmətlərində mühüm turizm və əyləncə yerləri müəyyənləşdirilmiş, beynəlxalq və yerli ekspertlərlə birləşərək dünya təcrübəsində məlum olan islahatların ən uğurlu modelləri şərh olunmuşdur [2].

Turizmin uğurlu fəaliyyət üçün düzgün idarəetmə prosesi, işin elmi əsaslarla təşkili daha böyük aktulluqla qarşıya çıxır. Çünki uğurlu fəaliyyətin əsası düzgün idarəetmə mexanizmindən və insanları fəaliyyətə doğru istiqamətdə sövq etməyə motivasiya edilməsindən və fəaliyyətinin stimullaşdırılmasından çox asılıdır. Turizm ölkənin iqtisadiyyatı, sənayesi, həm də insanların mənəvi inkişafı, istirahəti, rifahının yüksəldilməsində xüsusi rol oynayır.

Turizm sahəsində *Menecment* və ya *İdarəetmə* anlayışlarının bir çox mənaları və izahları vardır. İngilis dilində – *Managment* idarəçilik, idarəetmə mənalarını verir. Menecmentə bir çox təriflər də verilmişdir. İdarəetməni sənət, müxtəlif sistemin elementlərinin sıralanması prosesi, məqsədlərə çatmaq üçün maddi, texniki, insan, informasiya və digər resursların məqsədyönlü fəaliyyəti adlandırmışlar.

Geniş mənada menecment insanların əməyindən, davranış motivlərindən və intellektindən istifadə etməklə qalib gəlmək, məqsədə çatmaq üçün fəaliyyət növüdür və ya idarəçilik sənətidir. Turizm sahəsində idarəetmə müəyyən təşkilati prosesi nəzərdə saxlamaq üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərmək, insanları idarə etmək, motivasiya yaratmaq, istiqamət vermək kimi anlayışları, fəaliyyət növünü özündə birləşdirir.

Turizm müəssələrində insan resurslarının idarə edilməsi bu sferanın kadr potensialı onun istehsal proqramına uyğun olaraq təşkil edilir. Ölkə turizminin inkişaf və səmərəsinin yüksəldilməsində insan amili problemlərinin təhlili, əsaslandırılması, onun reallaşması zamanı meydana çıxan sosial nəticələr dəyərləndirilməlidir.

Turizm sektorunda idarəetmə prosesini təbiətin, insan qüvvələrinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətindən irəli gələn motivasiya və stimullaşdırma fəaliyyəti kimi başa düşə bilərik. Bu tərif turizm menecmentinin fəaliyyətində motivasiya üçün daha spesifik və xarakterikdir.

Turizm iqtisadiyyatın, sənayenin, vacib bir sahəsi, həm də insanların mənəvi həyatının mühüm tərkib hissəsidir. Turizm insanın xarici mühitlə əlaqəsini, insanın təbiətlə bağlılığını, təbiətin bir parçası olduğunu ifadə edir. Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, turizm insanların daimi və ya uzunmüddətli yaşayış yerləri hesab edilməyən və onların daimi əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan yerlərdə səyahətini və qalmasını, istirahətini təmin edən insani münasibətlər, əlaqələr, hadisələr məcmusudur.

Turizm sözünün anlayışı təkcə səyahət və istirahət kimi amilləri deyil, həm də iqtisadiyyatın mühüm qollarını əhatə edir. Turizm ölkənin gəlir mənbəyindən biridir: həm də elə müəssisədir ki, burada təşkilatçılar, idarəçilər və rəhbərlər fəaliyyət göstərir.

Keçmiş dövrlərdə *turizm* anlayışı çox dillərdə “böyük tur” – *Grend Tour* – ifadəsi kimi işlənmişdir ki, bu sözdən *turizm* – *tourism*, *tourisme*, *turismo* sözləri meydana gəlmişdir.

XVII, XVIII əsrlərdə varlı təbəqə, zadəgan sinfi turizmdən istifadə edə bilər, müəyyən səfərlərə, səyahətlərə çıxma bilirdilər. Səyahətdə məqsəd xarici mədəniyyətləri tanımaq, başqa ölkə insanları, xalqları ilə əlaqə yaratmaq, onların həyat tərzlərini öyrənmək idi. Bu gün də turizmin əsas məqsədi başqa ölkələrlə, xalqlarla tanışlıq, onların adət və ənənələrini, mədəniyyətini, tarixini, memarlıq abidələrini həyat tərzini, məişətini öyrənməkdir.

Turizm sözü ilk baxışdan hər kəsə aydın olsa da, ama, elmi məqsədlər üçün insan fəaliyyətinin bu növünü başqa fəaliyyət növlərindən fərqləndirmək üçün

müəyyən meyarlar və səciyyəvi cəhətləri vardır ki, onları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. Müəyyən yerin, ərazinin, mühitin dəyişdirilməsi. Əslində turist səyahəti insanın həyat və fəaliyyətinin daimi mühitindən kənarında olan bir yerə səyahəti, yaşadığı yerin dəyişdirilməsidir. Bu uzun müddətli və ya qısa müddətli ola bilər. Təbii ki, dediyimiz yerdəyişmə insanın evdən çıxıb işə getməsi, dəniz və ya göl sahilinə gəzintisi, müəyyən əraziyə seyr məqsədilə çıxması deyildir.

2. Müəyyən müddət üçün başqa yerdə qalmaq, yaşamaq. Bu da turizmin bir növüdür. Burada əsas şərt o hesab edilir ki, turist qaldığı yer daimi olmamalı və ya çox uzun müddət çəkməməlidir. Bəzi ölkələrdə insanın xarici ölkədə yaşaması üçün müəyyən müddət və limitlər də qoyulur.

3. Müəyyən kənar mühit, yer və ya məkanda xidmətlər, həyat, əmək haqqının ödənilməsi mənbəyi. Əlbəttə, bu xidmət və ya ödənişlər insanın öz iş yerinin mənbələrindən olarsa, bunu turizm növü saymaq olmaz .

Daimi yaşayış yerindən 24 saatdan çox ixtisaslaşdırılmış turizm sahələrinə gedişlər də turizm növü sayılır. Səyahət müddətində məskunlaşmaq, gəzmək, istirahət etmək turizm növü üçün əsas göstəricilərdən biridir.

Bir çox ölkələrin turizm səyahətləri üçün müxtəlif qaydalar müəyyən-ləşdirilmişdir. Bir gündən başlayaraq 6 ay, 1 il müddətinə qədər turist səfərləri və ya turizm növləri vardır.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində turizm fəaliyyəti, onun həyata keçirilməsi prosesi, müxtəlif taksonomik bərabər səviyyəli turizm sistemlərinin fəaliyyəti çərçivəsində formalaşan “insan-təbiət” sistemində spesifik münasibətlər mühüm yer tutur. Turizm fəaliyyəti insanın fiziki və mənəvi vəziyyətini bərpa etmək, fərdi qabiliyyətlərini, mənəvi, ruhi bacarıq və keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, daxili aləmini zənginləşdirmək məqsədi ilə daimi yaşayış yerindən kənarında həyata keçirilən sərbəst fəaliyyət növüdür.

Bu fəaliyyət insana, bilavasitə tibbi-bioloji, sosial-mədəni mənəvi-əxlaqi və maarifləndirici təsir göstərir. Turizm insana sağlamlıq bəxş edir, onun dünyagörüşünü genişləndirir, biliyini artırır, həyata, təbiətə, insanlara daha gözəl, xoş münasibətini formalaşdırır.

Turizmin fəaliyyətinin artması, çoxalması insanların rahatlığının nizamlanması, rifah halının yüksəlməsi deməkdir. Səyahətlərin genişlənməsi, insanların asudə vaxtının artması və bu vaxtın dəyərləndirilməsi qiymətləndirilməsi turizm fəaliyyətinin səmərəsi deməkdir.

İstirahət və turizm sənayesinin fəaliyyətinin indiki mərhələsində resurslardan istifadə prosesinin optimallaşdırılması zərurəti daha da aktuallaşır. Turizm sənayesi qeyri-istehsal sferasının sahələrinə aiddir və onun fəaliyyəti bu gün qənaətbəxş səviyyədədir.

Səyahət və turizm sənayesinin bütün elementləri bir-biri ilə bağlıdır və biri digərindən asılıdır. Mürəkkəb struktur, çoxölçülü əlaqələr, xidmətlərin xüsusiyyətləri bu sahənin, tərkib hissələrinin, o cümlədən müəssisələrin planlaşdırılmasına, təşkilinə, motivasiyasına, stimullaşdırılmasına, hərtərəfli geniş fəaliyyətinə nəzarətə tarazlı və diqqətli münasibət tələb edir.

Turizm sektorunda fəaliyyət sahələri öncədən ciddi düşünülməli, personalın fəaliyyətə motivasiyası yaradılmalı, stimullaşdırma nəzərdə tutulmalı, planlaşdır-

ma işləri aparılmalı, fəaliyyətə ciddi nəzarət edilməli və kollegial orqanlarla birlikdə idarə təşkil edilməlidir.

Bu sektorda idarəetmə funksiyalarının təsnifatına bir neçə yanaşma mövcuddur. Turizm sənayesi üçün nəzərə alınmalı ən vacib fəaliyyət – motivasiya, stimullaşdırma, planlaşdırma, təşkilatlanma, nəzarət funksiyalarıdır. Bunlardan hər biri təşkilat üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Bu mənada motivasiya idarəetmənin əsas və ilk funksiyasıdır. Motivasiya fəaliyyət üçün hərəkətverici qüvvədir. O insan davranışına nəzarət edən, onun fəaliyyət istiqamətini və sabitliyini müəyyən edən psixofizioloji vəziyyət, hər kəsin dinamik fəaliyyət prosesidir. İnsanın öz ehtiyaclarını, istəklərini, tələbatlarını, emosiyalarını fəal şəkildə təmin etməyə yönəlmiş hərəkəti, fəaliyyəti motivasiya ilə tənzimlənir. Bu mənada motivasiya insan şəxsiyyətinin unikallığını formalaşdıran vacib amillərdən biridir.

Motivasiya anlayışı latın sözüdür (*movere*), hərəkət etmək deməkdir. Motivasiyanın bir neçə tərifləri var: Motivasiya fəaliyyəti həyata keçirmək üçün prosesdir; insanın hər hansı bir fəaliyyət vasitəsilə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətidir; insan davranışını idarə edən, onun diqqətini, sabitliyini və fəaliyyətini müəyyənləşdirən dinamik psixofizioloji, psixopedaqoji prosesdir.

Turizm idarəçiliyində motivasiyanın iki əsas prinsipi vardır: marağ prinsipi; məqsədyönlülük prinsipi. Bu iki prinsip turizm işinin təşkilində bir-biri ilə bağlıdır. Yəni biri digərinin həllinə təkan verir və tamamlayır. Motivasiyanı qurarkən əvvəlcə marağ yaradılmalıdır. Marağ uğurlu fəaliyyətin yarısı hesab edilir. Hər cür iş marağ yaranana qədər çətindir. Marağ yaranarsa və iş maraqla yerinə yetirilərsə, yüksək uğur əldə etmək olar. Məqsədyönlülük prinsipi isə motivasiya üçün ən mühim hissələrdən biridir. Turizm səyahətinin aydın məqsədi olmalıdır. Bu məqsəd yüksək mənəvi, əxlaqi intellektual və qnostik keyfiyyətlərə əsaslanmalıdır.

İdarəetmədə motivasiya problemi bir çox elm sahələri üçün xüsusilə menecment, sosiologiya, fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika üçün çox aktualdır.

Motivasiyanın öyrənilməsi fəlsəfənin də ən aktual məsələlərdən olmuşdur. Antik filosof Aristotel qeyd edirdi ki, hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirərkən istək başlanğıc nöqtəsidir. Bu istək motivasiyadır.

Motivasiya anlayışına ilk dəfə XVII əsrdə Spinoza, Hobbes, Dekartın əsərlərində də rast gəlinir. Sonra bu termin insan və heyvan davranışının səbəblərini izah etmək üçün psixologiya, biologiya sahəsində də öyrənilməyə başlandı. Bir tərəfdən, heyvanlarda rəşional davranış formalarının intensiv tədqiqinə başlandı (V.Kehler, E.Torndike), digər tərəfdən isə insanlarda instinktlərlə (Z.Freyd, V.Makduqal) bağlı motivlərin formalaşması diqqət mərkəzinə alınmadı. Nəticədə, bir insanın ehtiyacları və buna uyğun olaraq davranışının motivasiyası haqqında yeni fikirlər meydana gəldi.

XX əsrin ikinci yarısında insan ehtiyacları, tələbatları nəzəriyyələri D.Atkinson, Q.Heckhausen, D.Makkleland, Q.Kelli, C.Rotterin əsərlərində təqdim olunan bir sıra xüsusi motivasiya konsepsiyaları ilə tamamlandı. Sonralar təlim motivasiyasının formalaşmasına bir çox rus alimləri də diqqət yetirmişdir. Məsələn, L.İ. Bozhovich, V.İ.Vasilovski, G.İ. Schukina, D.B. Elkonin, V.S. İlyin, R.A. Jdanov.

Qədim müdriklər qeyd edirdilər ki, insanda ya bir şey etmək istəyi var, ya da yoxdur. Motivasiya fərd və şərait arasındakı qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və münasibətlərin nəticəsidir. Şübhəsiz ki, əsas motivasiya səviyyəsində fərdi fərqlər, psixoloji xüsusiyyətlər də vardır. Motivasiya təkcə fərdin ehtiyacları sistemi ilə deyil, həm də situasiya və münasibətlər amilləri ilə də bağlıdır. Turizm sahəsində motivasiya, insanların diqqətini səyahət obyektlərinə yönəltmək, onları turizmin dəyəri, faydası və maraqlılığı ilə bərabər, təbiətin gözəllikləri, ölkələrin tarixi, mədəniyyəti, memarlıq abidələri, insanların yaşayış tərzini, məişəti ilə maraqlandırmaq motivasiyanın ilkin mərhələsi, insanın turizmə, səyahətə diqqətinin, marağının cəlb edilməsi prosesidir.

Söhbət təkcə insanların özündən deyil, həm də onların yaşadıkları və işlədikləri şəraitdən gedir. Odur ki, motivasiya təkcə fərdin ehtiyacları sistemi ilə deyil, həm də situasiya amilləri ilə müəyyən edilir. Bununla bərabər tədqiqatçı alimlər göstərir ki, motivasiya həm də iqtisadi cəhətdən sərfəli və etibarlı olmalı, az məsrəflə çox iş görülməlidir [3, s.3].

Nəticə. Beləliklə, deyə bilərik ki, turizm səyahətlərinin uğuru, ilkin mərhələsi ilk motivasiyadan, yaradılmış psixoloji maraqlardan, mənalı, perspektivlərin qoyuluşundan, ilkin aparılan müsahibələrdən, cəlbədicə ünsiyyət və əlaqələrdən başlayır. Bunun üçün turizm nümayəndəsinin təşkilatçılıq bacarıqları ilə yanaşı, yüksək pedaqoji, psixoloji üstünlükləri, kommunikativ və konstruktiv vərdişləri, turizm kompetensiyaları, müxtəlif suqquestiv qabiliyyətləri olmalıdır.

Elmi yenilik: Məqalədə turizm menecment fəaliyyətində motivasiyanın rolu və əhəmiyyəti açıqlanır. Motivasiyanın təşkili və yerinə yetirilməsində psixoloji aspektlər təhlil və şərh edilir.

Praktik əhəmiyyət: Məqalədən turizm işçiləri, bu sahənin rəhbərləri və menecerləri praktik işlərində istifadə edib faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının üç illiyinə həsr edilmiş konfransda giriş nitqi. 13 fevral, 2007 / Xalq, 14 fevral, 2007 -ci il. <https://files.preslib.az/projects/regions/r1/b2.pdf>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il, 16 mart tarixli, 1897 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektoru olan əsas sektorları üçrə strateji yol xəritəsi/ Xalq, 18 mart, 2016 - ci il.
3. Стояновская Ирина Богдановна Управление мотивацией персонала на различных этапах развития организации. Дис.на соискание ученой степени кандидата наук. Москва 2014.

Summary

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION IN THE ACTIVITY OF TOURISM MANAGEMENT

Tourism is one of the important areas of the country's manufacturing sector. These are the directions and the economy and industry of the country, as well as the moral development, recreation and well-being of people.

The most important functions to consider for the tourism industry are the functions of motivation, stimulation, planning, organization and control. Each of these functions is vital to

the organization of tourism. A successful organization of a tourism business begins with the creation of motivation. Motivation is the driving force of action. The psychophysiological state that controls human behavior, determines its direction and stability, is a dynamic process of human activity. There are two basic principles of motivation in tourism management: The principle of interest; The principle of purpose. These two principles are related to each other in the organization of tourism work and one complements the work of the other.

Резюме
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ
В УПРАВЛЕНИИ ТУРИЗМОМ

Одним из важных направлений производственного сектора страны является туризм. Это направления и экономика и промышленность страны, а также нравственное развитие, отдых и благополучие людей.

Важнейшими функциями, которые следует учитывать для индустрии туризма, являются функции мотивации, стимулирования, планирования, организации и контроля. Каждая из этих функций жизненно важны для организации туризма.

Успешная организация туристического бизнеса начинается с создания мотивации. Мотивация – это движущая сила действия. Психофизиологическое состояние, управляющее поведением человека, определяющее его направленность и устойчивость, представляет собой динамический процесс человеческой деятельности. В управлении туризмом есть два основных принципа мотивации: принцип заинтересованности; принцип целеустремленности. Эти два принципа связаны друг с другом в организации туристской работы и один дополняет работу другого.

Рәуғи: prof. Rūfət Hüseynzadə

Риза Халилов

Бакинский филиал Московского Государственного Университета
имени М. Ломоносова

ПОЛНОТА ЖИЗНИ В СЛУЖЕНИИ ЭВОЛЮЦИИ

Ключевые слова: эволюция, метанаука, космическое мышление, фрактал

Açar sözlər: *təkamül, meta-elm, kosmik düşüncə, fraktal*

Keywords: *evolution, metascience, cosmic thinking, fractal*

Введение. В данной научной статье рассматривается роль высокого служения человека в контексте микро и макрокосмоса через изменение сознания людей. Соответственно, жизнь расценивается в качестве добровольного мастерства, которое не нуждается в ограничении во времени. Решение основополагающих задач жизни кроется в понятии служения. Исследователи культурно-исторической эволюции человечества выделяют три способа мышления: мифологическое, религиозное, научное. Мифологическое было целостным, синтетическим (единство человека и природы).

Метод – эксперименты. Живёт лет 400. Поле действия – пространство плотной 3-мерной материи. Ненаучное направление. Метод – свидетельствование. Формировалось тысячелетиями. Поле действия – многомерное внутреннее духовное пространство человека. Имеем два вида познания – науку и метанауку. Ненаучное мышление учёные называют метанаукой. Метафизика – от греч. (*ta meta (ta) physika* – то, что следует за физикой. Метанаука – это те знания, которые человек получает путём: чувствознания (предчувствие, интуиция...), ясновидения и яснослышания (ретроскопия, проскопия...), духознания (вера, личное озарение, духовные видения...). Принцип Двойственности Мироздания, в основе которого лежит двуединое явление “дух-материя”. Живая Этика выделяет: дух – ведущая сила эволюции. Однако, по словам Л.В.Шапошниковой, материя и дух по нашим представлениям – это разные состояния одного явления. В этом контексте живая этика рассматривается в качестве наиболее материалистической философской системы [7, с.81].

Тогда возникает вопрос: возможно ли целостное – гуманное! – образование и воспитание в младших классах без философских азов науки? Возможно ли целостное – гуманное! – образование, воспитание и мировоззрение в старших классах без метанауки?

Развитие всего и вся в Космосе – циклично: взлёт – падение, пучность – впадина и т.д. Процесс подобен пространственным вихрю или спирали. Законы Космоса едины. Потому процесс познания не исключение среди явлений Космоса – он также цикличен. Циклы развития могут быть великими, даже необозримыми, – но они есть. В конечном счёте – это эволюция и инволюция (разворачивание и сворачивание, дифференциация и синтез).

Результат напоминает модель 4-мерного пространственно-временного континуума, объединяющего физическое 3-мерное пространство со временем. Это понятие дано немецким математиком и физиком Германом Минковским. Настоящее – это точка О, стык вершин конусов прошлого и будущего... Есть только миг между прошлым и будущим, именно он называется жизнь. цикличность предопределяет: любая развивающаяся система, совершив полный оборот, переходит на новый виток познания ($A \rightarrow B$, а $B \rightarrow C$).

По словам академика РАН Л.В.Шапошниковой *“Мироздание – целостная энергетическая система, состоящая из различных энергетических структур, включая человека, которые взаимодействуют между собой в грандиозном энергоинформационном обмене. Последний (человек – И.С.) рассматривается как одна из движущих сил космической эволюции”*.

Идеи космического мышления и современная научная картина мира. Космическое мышление – это и синтез всех способов мышления (мифол., религ., научного), и единство противоположений – науки и Метанауки! Они соединяют: древние и современные знания, мысль духовных Учителей Востока и философские достижения Запада, религиозный опыт и все области творчества – науку, искусство и философию.

Согласно Учению Живой Этики *“Искусство есть самое утончённое приложение к эволюции”*. Как соотносятся искусство и “сухой” труд учителя точных наук? Иными словами, своё дело мы обязаны до того улучшать и утончать, чтобы постепенно наш труд превращался в искусство. Получится, что утончаться – это эволюционно значимо, а степень утончённости – это мера эволюционного продвижения.

Поэтому нужно постоянно свой путь проверять вопросами: насколько эволюционны конкретные мои поступки, дела, помыслы и решения? Эволюционно ли мыслю и действую? Какую дополнительную страницу вклеить в учебник, чтобы помогать эволюционным процессам, чтобы возвращать целостное космическое мышление? Получится, что жить – это сознательно заботиться об эволюции своей души, это и есть служение эволюции; но жизнь бесцельная – это ещё не эволюция.

На пороге нового тысячелетия человечество вновь и вновь задаётся вопросом: к чему мы пришли, что знаем об этом мире. Идея космизма даёт человеку уникальную возможность самопознания и самоизменения. Философия – это мощное средство трансформации самого себя. А.Швейцер писал, что для полного и кардинального пересмотра идеалов и убеждений человечества люди должны задуматься о смысле жизни, обновить свои идеалы с позиции смысложизненных ориентаций. И внушение здесь не поможет [1, с.256].

Идеи космизма как идейно-духовный источник постижения Высшей Реальности. По поводу философии космизма стоит сказать, что она во все времена являлась чем-то большим, чем просто наука. Как известно, древние философы не начинали учить своих последователей с учительского менторского монолога, готовых решений и рецептов. Философию всегда считали образом жизни, а не способом мышления. Наиболее явно сказанное проявляется в примерах диалектического метода поиска истины, который был

открыт и предложен древнегреческим философом Сократом. Согласно его диалектическому учению, достичь истины можно только одним способом – диалогом, методом вопроса и ответа. При этом для восприятия духовных истин необходимо быть готовым физически.

Существуют такие виды материи, которые зависят от мысли и сознания. Сказанное подтверждается некоторыми имеющимися фактами. Энергоинформационный дуализм – это не просто понятие из сферы философии, а объективная реальность, данная людям в ощущениях. То же самое можно сказать о дуализме частицы и волны в электромагнетизме. Мысли материальны, однако речь идёт об особой материи – психической. Перед современной наукой стоит задача по её осознанию и детальному изучению.

Учёный А.Й.Вейник поведал следующий случай. Автор описал свой опыт, когда он занимался изучением свойств ранее неизвестного ему хронального явления. При измерении силы отталкивания между четырьмя навесками воды, заряженными положительно, он использовал достаточно чувствительные крутильные веса, что позволило ему зафиксировать миллиардные доли грамма. В момент работы он услышал шум в коридоре и вышел посмотреть, что бы это могло быть. В коридоре в этот момент находился его маленький внук, совершавший опасные действия. В состоянии раздражения Альберт приказал внуку более никогда такого не совершать. Затем он вернулся к своим измерениям. И вот что он увидел: хрональная сила обратилась в ноль. Соответственно, автор пришёл к выводу, что негативное эмоциональное излучение стало нейтрализующей силой для навесок. И даже стены между комнатами не стали помехой. Данный пример напрямую относится к теме исследования, так как это свидетельствует о материальности мыслей, чувств и ощущений человека. Поступки и слова – источники хронального поля, в котором содержится информация обо всех мыслях и ощущениях [2, с.360].

Брюс Липтон в самом начале исследования считал себя атеистом. Но в результате исследования он осознал существование Божественного. Автор пишет: *“Мы должны пробудить в себе силу Веры! Именно в ней заключается тайна жизни. Сегодня в том же направлении указывает наука. Нашей жизнью управляют не гены – ею управляют верования... О вы, маловеры!”* В главе “Дух и наука” он пишет, что эволюция требует от человека *“раскрыть свое высшее духовное естество и осознать, что для выживания человечества, Любовь важна не менее, чем пища... Этика Любви во имя выживания – наша единственная возможность спасти Землю”* [4, с.216].

Такая мировоззренческая революция происходит сегодня в умах наиболее передовых учёных, которые стараются на основе своих экспериментальных исследований для их теоретического обоснования и выводов, выйти за рамки традиционных представлений. Это ведёт к тому, что былое высокомерие науки заметно пошатнулось. Она оказалась на пороге таинства, будучи неспособна объяснить, каким образом движется электрон, почему в отличие от всех известных веществ вода при охлаждении расширяется и имеет четыре состояния: твёрдое, жидкое, парообразное и плазменное.

Духовный учитель и философ из Индии Шри Ауробиндо говорил: “*Рассудок был помощником, рассудок стал преградой*”. По его словам, существуют не только тонкие планы реальности, но и сверхтонкие, воспринять которые можно лишь на сверхчувственном уровне. Эта способность есть у каждого, но её нужно целенаправленно развивать [8, с.560].

Концепция Вселенского Разума, голографические представления о Вселенной, о биолевой структуре бытия утверждают неправомерность постановки вопроса о первичности и вторичности материи или сознания. Единство космоса, его совершенство и гармония, слитность человека с космическим началом – вот что характерно для “космического мировоззрения”, зародившегося в глубокой древности и так ярко проявившегося в античности. Космос Платона – это живое существо, наделённое душой и умом. Космическое пространство, воспринявшее в себе бессмертных и смертных живых существ, стало видимым глазу живым существом. Оно объединяет всё видимое физическим зрением. Оно образ Творца, единое, совершенное, прекрасное, великое и умопостигаемое небо.

Античное мировоззрение с его идеей гармоничного космоса не исчезло, а продолжало существовать и в средневековье. Христианское мировоззрение ещё раз подтвердило идею о том, что человек подобен макрокосму, ибо создан “по образу и подобию Божию”.

Суждения Сократа о природе, Земле, небе и космосе, приведённые в диалогах Платона, опираются на древние мифы и легенды, космогонические и теогонические поэмы и сказания, на ряд положений прежней натурфилософии. Человек и вселенная, согласно сократовской версии строения мира, находятся в разумной и целесообразной гармонии, предопределённой божественным замыслом.

Целесообразно обратить внимание на космогонические представления Сократа. Общась с Симмием, Сократ сказал, что сверху наша планета похожа на мяч, который сшит из 12 клочков кожи, расписанной разными оттенками. При этом краски эти чистые и яркие [5, с.500].

Вслед за этим рассказом, весьма смахивающим на репортаж о Земле с космической орбиты, приведём другой любопытный фрагмент сократовской беседы, повествующий уже об отрыве от Земли и выходе в космос. Сократ говорил о людях так, что большинство неадекватно оценивает свою роль в мире, не достигая по причине своей медлительности и слабости крайних рубежей воздуха. Также он сравнивал людей с рыбами, которые не могут видеть того, что находится вне водного пространства. Даже если какая-то рыба выпрыгнет ввысь над водой, сможет ли она осознать всё величие окружающего пространства? [5, с.500].

По новейшим научным открытиям человек признаётся нелинейным фракталом Вселенной. Термин “*fractus*” (“фрактал”) был введён в научный оборот Б.Мандельбротом в 1975 г. с целью обозначения структур самоподобного типа. Учёный называл ключевым принципом устройства природы подобие мелких частиц целому. По словам отечественного академика А.Н.Петрова, каждый индивид имеет связь с Вселенной. По сути, каждый из нас – это Вселенная [6, с.171].

Вера – многомерное, сложное явление. Возьмём, например, философию древнегреческого философа и мыслителя Платона. В её основу положены такие вопросы: Кто я? Что я представляю собой? Что имеет для меня наибольшую ценность? Если я являюсь частичкой Космоса, и наибольшей ценностью для меня обладает благо, то необходимо стремиться к постижению мудрости. Соответственно, философ рассматривал человека не столько как личность, сколько как микрокосм, имеющий неразрывную связь с космосом в принципе.

“Дух человека божественен, индивидуальность вечна. Высшее счастье – трансформация человека в Бога”, говорил Дж.Бруно [6, с.171].

Основоположник гелиобиологии и фактически космической антропозологии А.Л.Чижевский, в книге “Земное эхо солнечных бурь”, изданной впервые в 1936 г. в Париже, писал, что люди в принципе уже привыкли исходить из узкого и грубого антифилософского взгляда на жизнь, считая её результатом случайной цепочки событий в рамках планеты. Безусловно, такой взгляд некорректен. Жизнь гораздо больше космическое явление, чем исключительно земное. Создание жизни произошло под влиянием творческой динамики космического пространства. Органическая и физическая жизнь на планете подвержена сильному влиянию радиации, направляющейся к нам со всех уголков Космоса. Постепенно вера в связь и взаимодействие мира биологических (органических) явлений с миром астрономических феноменов подтверждается наблюдениями и становится знанием [10, с.115].

Такого же мнения придерживался и другой учёный В.И.Вернадский. По его словам, всё, что существует на Земле, все растения, птицы и животные являются созданием космического процесса, закономерной и неотъемлемой частью космического механизма, исключаяющего любые случайности [3, с. 235].

Полнее всего идеи космизма воплощены в концепции Вернадского В.И. о роли ноосферы и биосферы в истории Вселенной и нашей планеты [3, с.235]. Автор исходил из воззрений Бергсона А. о фундаментальном и первичном характере жизненной субстанции. Также на его учение повлияли идеи П.Тейяр де Шардена и Э.Леруа, которые ещё в 1920 годах предложили обозначать новую оболочку Земли, которая существует над биосферой и состоит из мыслительной, духовной, невидимой энергии, термином “ноосфера”.

Ведь жизнь возникла не случайно, не путём игры в кости, а путём целенаправленного действия некой силы. Об этих силах В.И.Вернадский писал так: *“Лик Земли ими (силами) меняется, ими в значительной степени лепится. Он не есть отражение только нашей планеты, проявление её вещества, он одновременно является созданием внешних сил Космоса”*. Ясно, что для такого направленного воздействия “внешних сил Космоса” не являются препятствием ни космические расстояния, ни время. Вернадский писал, что биосфера Земли – это *“источник изменения планеты внешними космическими силами”*. Таким образом, В.И.Вернадский считал, что Земля и остальной Космос являются единой системой, в которой живое вещество связывают в единое целое те процессы, которые протекают на Земле и в Космосе [3, с.235].

К.Э.Циолковский в своей статье под названием “Свойства человека” назвал несколько умений и качеств, необходимых современному человеку для

полноценной жизни: умение трудиться, способность направлять часть плодов труда на поддержание жизни более слабых членов общества, способность удерживать ресурсы для обучения и воспитания следующих поколений. Смысл здесь в сочетании умеренного эгоизма с альтруизмом. Автор также отметил, что в обществе, находящемся на высшей ступени развития, семейный эгоизм исчезает по причине своей ненужности [9, с.478].

По словам К.Э.Циолковского, в качестве фактора внешних условий существования человеческого социума выступают внутренние свойства индивидов и групп людей [9, с.478]. Отсутствие внутренней агрессии определяет общество, в котором нет войн и конфликтов. Если направить внимание человека на поиск мирного разрешения конфликтных ситуаций и наложить табу на насилие в любом его проявлении, то войны станут невозможными в принципе.

В завершение отметим, что в настоящее время решению рассматриваемого вопроса препятствует немало факторов. Нужно понимать, что корень зла кроется внутри нас, а не в каких-то внешних обстоятельствах. Он представляет собою совокупность внутренних свойств личности, в результате которых человеком принимается решение о применении насильственных методов.

Заключение. В исследовании систематизированы следующие основные идеи космизма в его наиболее широком понимании: мир (Вселенная, космос, а также жизнь как таковая и человечество) как непрерывно и закономерно эволюционирующая система; идея о человеке как о гражданине мира, о подобии микрокосмоса макрокосмосу; универсальное стремление к совершенству; миролюбие, духовность и этичность мироздания. Данные положения представляют собой прогрессивные постулаты, применение которых позволит совершенствовать педагогическую теорию и практику, развивать границы педагогического сознания. Это позволяет заключить, что космизм направлен на формирование целостного мировоззрения личности, и в этом также состоит исключительный потенциал и важность применения идей космизма в современной педагогике.

Список литературы:

1. Аюпов, Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография / Н.Г.Аюпов. – Алматы: КазНПУ им. Абая. Издательство “КИЕ”, 2012. – 256 с.
2. Вейник, А.В. Почему я верю в Бога. Исследование проявлений духовного мира / А.В.Вейник. – Минск: Изд-во Белорусская Православная церковь, – 2009. –360 с.
3. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. – Москва: Наука, – 1989. – 400 с.
4. Липтон, Б. Биология веры / Б.Липтон. – Москва: Психологос, – 2009. – 266 с.
5. Платон. Федон / Собрание сочинений в четырёх томах / Общая редакция А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, Л.Л.Тахо-Годи. Автор вступительной статьи и статей в примечаниях А.Ф.Лосев. – Т. 1. – Москва: Мысль, –1990. – 500 с.
6. Савин, А.Ю. Основы ноокосмологии / А.Ю.Савин. – Москва: Фирма “SvR-Аргус”, – 1994. – 171 с.
7. Шапошникова, Л.В. Космическое мышление и новая система познания // Культура и время. – 2003. №3/4, – с.52-81.

8. Шри Ауробиндо. Собрание сочинений / Шри Ауробиндо. – Том 2. Тайна Веды. Пер. с англ. СПб: Изд-во “Адити”, – 2004. – 560 с.
9. Циолковский, К.Э. Космическая философия / К.Э.Циолковский. – Москва: Эдиториал УРСС, – 2001. – 478 с.
10. Чижевский, А.Л. Земное эхо солнечных бурь / А.Л.Чижевский. – Париж: 1936. – 115 с.

Xülasə

HƏYATIN TAMLIĞI TƏKAMÜLÜN XİDMƏTİNDƏ

Bu məqalədə insan şüurunu dəyişdirməklə mikro və makrokosmos kontekstində insan xidmətinin rolunu araşdırılır. Həyat zamanla məhdudlaşdırılmayan yaradıcılıqdır. Həyatın fundamental problemlərinin həlli həyatın nəyə həsr olunmasından asılıdır. Bəşəriyyətin mədəni və tarixi təkamülünü araşdıran tədqiqatçılar üç düşüncə tərzini müəyyən edirlər: mifoloji, dini, elmi. Mifologiya bütövlük, sintetik (insan və təbiətin vəhdəti) komponentləri özündə ehtiva edir. Dini, mübarizədə diferensiallaşma güclənərək elmi təfəkkür ilə əvəzlədi. Ayır-ayrı elmlər aydın və düzgün təsnifatı aparıldı. Müqayisə dünyə haqqında vahid biliyi dağdaraq inkişaf istiqamətləri yaratdı.

Summary

FULLNESS OF LIFE IN THE SERVICE OF EVOLUTION

This scientific article examines the role of human service in the context of micro and macrocosm through changing people's consciousness. Accordingly, life is regarded as a voluntary mastery that does not need to be limited in time. The solution to the fundamental problems of life lies in the concept of service. Researchers of the cultural and historical evolution of mankind identify three ways of thinking: mythological, religious, scientific. The mythological was holistic, synthetic (the unity of man and nature). It was replaced by the religious, differentiation and religious wars began for the “correct” faith. They were supplanted by scientific thinking, and differentiation intensified: individual sciences were clearly and strictly divided. Differentiation destroyed the unified knowledge about the world, but without it there would have been no progress.

Rəyçi: dos. C.Aliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

SOSIAL KONFLİKTLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *idarəetmə, təsiretmə, konflikt, cəmiyyət, inkişaf*

Key words: *management, influence, conflict, society, development*

Ключевые слова: *управление, воздействовать, конфликт, общество, развитие*

Giriş. Sosial həyatın bütün sahə və hadisələrinin inkişafı onların idarə olunmasından asılıdır. Sosial idarəetmə öz mahiyyəti etibarilə ictimai əlaqələrin, həmçinin müxtəlif hadisələrin şüurlu, planlı və elmi istiqamətləndirilməsidir. İdarəetmə iki səviyyədə aparılır. Birincisi, ictimai-tarixi fenomenlərin idarə olunmasının təmin edilməsi və ümumi sosial qanunauyğunluqların əks etdirilərək dövlətin sosial-siyasi siyasətində öz ifadəsini tapması ikinci səviyyə isə konkret sosial proseslərin: əhəlinin miqrasiya hərəkəti, sosial yerdəyişmələri, əmək şəraitinin və sosial-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması və s. idarə edilməsidir. İkinci səviyyənin problemləri sosial proseslərin xüsusi vasitələrini əks etdirir və çox hallarda müəssisə və sahələrin, eləcə də təşkilatların gücü ilə həll edilir. Bu səviyyələrdən hər hansı birində idarəetmə mexanizminin iki tipi təzahür edə bilər. Bunlardan biri şüurlu, digəri isə kortəbii idarəetmədir. Kortəbii idarəetmə bu və ya başqa fəaliyyət növünü həyata keçirən fərdlərin iradə və şüurundan asılı olmayaraq həyata keçirilir. Kortəbiidən fərqli olaraq şüurlu idarəetmə plana uyğun, mütəşəkkil və etibarlı əlaqələr əsasında formalaşır. Belə idarəetmə o mənada şüurlu hesab olunur ki, fərdlər öz fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında ardıcıl olaraq doğru məlumatlar alırlar. Bu da öz növbəsində gələcək real vəziyyəti nəzərə almağa imkan verir.

Sosial idarəetmə bütövlükdə cəmiyyətdə mövcud olan sosial struktur və proseslərə məqsədyönlü təsiri özünün aşağıdakı funksiyaları vasitəsilə həyata keçirir: planlaşdırma; təşkilətmə; uyğunlaşdırma; tənzimləmə; üçot və nəzarət, mədəni tərbiyə. Bu funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində idarəetmə prosesi 5 mərhələdən keçir. Həmin mərhələlərdən hər birinin öz çərçivəsi daxilində müvafiq əməliyyatlar yerinə yetirilir.

Hər bir idarəetmə sisteminin birinci mərhələsini problemin qoyuluşu və məqsədin müəyyən edilməsi təşkil edir. İdarəetmə vasitələrinə tələbatın özü yalnız həmin prosesin subyektini təmin etməyən müəyyən problem şəraiti mövcud ol-

duqda meydana gəlir. Burada yetişmiş problemin müəyyən edilməsi vacibdir. Əks təqdirdə, ziddiyyətlər dərinləşir, qarşıda duran məsələlərin təhlili çətinləşir.

İdarəetmə sisteminin ikinci mərhələsini tənzimləyici haqqında informasiyanın əldə olunması, eləcə də öyrənilməsi təşkil edir. İnformasiya doğru, obyektiv, tam və dolğun, habelə vaxtında olmalıdır. Yalnız belə halda əldə edilmiş sosial informasiya idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi üçün mühüm baza rolunu oynaya bilər.

İdarəetmə sisteminin üçüncü mərhələsini idarəetmə prosedurlarının işlənilməsi və qəbul edilməsi təşkil edir. Yəni nəzərdə tutulmuş məqsədə nail olmaq üçün əvvəlcə onun subyektivi, funksiyası prosesində metodu, vasitə və yolları, eləcə də maddi-texniki şəraiti müəyyən edilməli və idarəetmə prosesində öz əksini tapmalıdır.

İdarəetmə sisteminin dördüncü mərhələsini idarəetmə proqramının reallaşdırılması (təşkilətmə, nizamlaşdırma, üçot və nəzarət) təşkil edir. Yəni idarəetmə elementlərinin reallaşması baş verir. Belə ki, idarəetmənin subyektivi idarəetmə obyektinin təşkil edərək onunla birbaşa və əks əlaqə yaradır, idarəediciləri seçir, onların arasında vəzifə bölgüsü aparır. Deməli, idarəetmə proqramını həyata keçirmək üçün bir növ sosial mexanizm yaradır. Nizamlaşdırma, üçot və nəzarətin müxtəlif formalarından istifadə edilir. Bu mürəkkəb proses iki bir-birinə zidd meyillərin: təşkilətmə və pozğunluq salma meyillərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə baş verir.

İdarəetmə sisteminin beşinci mərhələsini isə nəticələrin təhlili və onların izahı təşkil edir. Yəni idarəetmə proqramının reallaşması ona yekun vurmaq, nəticələrini təhlil etmək və onları qiymətləndirməklə başa çatır.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif xarakterli sosial hadisə və proseslərin düzgün, planlı istiqamətləndirilməsi onların idarə edilməsindən asılıdır. Belə hadisələrdən biri də sosial konfliktlərdir. Sosial konflikt mülahizə, tərəf və qüvvələrin toqquşmasıdır. Cəmiyyətdə müxtəlif səbəblərdən meydana gələn qarşıdurmanın tənzimlənməsi, həlli, yəni idarə olunması zəruridir. Bununla əlaqədar elmi ədəbiyyatda konfliktin aşağıdakı idarəetmə formaları tövsiyə olunmuşdur: profilaktika, tənzimlənmə; konfliktin qarşısını alma; konfliktin həlli, konfliktin neqativ nəticələrinin məhdudlaşdırılması. Bu metodlardan hər birinin ayrı-ayrılıqda mahiyyətinin açıqlanmasını vacib hesab edirik. Belə ki, konfliktin idarəetmə forması kimi profilaktika münasifəyə səbəb olan amilləri əvvəlcədən aradan qaldırır və ya zəiflədir. Beləliklə də, konfliktin qarşısı alınmış olur. Ancaq, bunun üçün bir sıra amillərə riayət olunmalıdır. Onlara misal olaraq ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi və konflikt nəzəriyyəsi – onun inkişaf mərhələləri, tənzimlənmə üsulları və s. haqqında məlumatın verilməsi, həmçinin də konkret konflikt situasiyasının hərtərəfli təhlilini də buraya münqər etmək məqsədə uyğundur. Həmin şərtlər konfliktin mənbəyinə təsir edərək, onun idarəetmə metodlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yəni obyektiv və subyektiv psixoloji səbəblər konfliktin mənbəyini təşkil edir. Buraya iqtisadi problemlər, idarəetmədəki çatışmazlıqlar və onun effektsizliyi, mənəvi-dini dözülməzlik, dini fanatizm və s. daxildir. Onları isə aşağıdakı metodların köməyiylə aradan qaldırmaq olar:

1. iqtisadi və mədəni islahatların keçirilməsi;
2. qanunçuluğun və hüquqi qayda-qanunun, eləcə də sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi;

3. əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlişi.

Bütövlükdə, bu kimi profilaktik metodların tətbiqi nəticəsində nəinki müxtəlif xarakterli konfliktlərin, eləcə də münaqişə prosesindəki destruktiv halların qarşısı alınır.

Konfliktin idarəetmə formalarından biri də tənzimlənmədir. Tənzimlənmə prosesinin mahiyyəti münaqişə tərəflərinin gələcək əməkdaşlığı üçün onlar arasındakı münasibətlərin nizama salınmasından ibarətdir. Yəni əks tərəflər arasındakı ziddiyyətlər onların razı olub və ya olmamasından asılı olmayaraq maraqlı olan mövqelərin səyi ilə kənarlaşdırılır.

Konfliktin digər idarəetmə forması münaqişənin həllidir. Bu forma konflikt situasiyasındakı gərginliyin zəifləməsini, yaxud qarşı tərəflərin minimal itkiləri və irəli sürülən şərtlərinin hesabına münaqişənin tamamilə aradan qaldırılmasına imkan verir. Bununla yanaşı tərəflərin bir-birinə, eləcə də konflikt obyektinə münasibətlərdə dəyişikliklərin aparılmasına şərait yaradır.

Konfliktin idarəetmə formalarından başqa biri münaqişənin qarşısını almaqdır. Yəni konfliktə qədərki yaranmış müddətdə qarşিদurma şəraiti aydınlaşdırılır və onun inkişaf edərək münaqişəyə keçməsinə yol verilmir.

Konfliktin daha bir idarəetmə forması münaqişənin neqativ nəticələrinin məhdudlaşdırılmasıdır. Belə idarəetmə konflikt şəraitinin səbəb olduğu neqativ amillərin mümkün qədər azaldılmasını ifadə edir. Yəni konkret konflikt şəraitinin təsiri sayəsində itkiyə məruz qalan tərəflər, həmçinin də münaqişə prosesi ilə əlaqəsi olmayan subyektlər üçün onun mənfi nəticələrinin məhdudlaşdırılmasına imkan verir.

Konfliktin qeyd olunan bu və ya digər idarəetmə formalarından onun müxtəlif idarəetmə subyektləri istifadə edə bilər. Bundan ilk növbədə konflikt iştirakçılarının özləri yararlanırlar. Yəni rəqiblər yaranmış vəziyyəti təhlil edir, oponentin atacağı addımları qabaqcadan görür. Bununla əlaqədar cavab tədbiri qəbul edilir, dəyişir, eləcə də fəaliyyət üsul və vasitələrində düzəliş aparırlar. Beləliklə də, konfliktin obyektiv istiqamətdə inkişaf və həllinə şərait yaratmış olurlar.

Konfliktin digər idarəetmə subyekti hər iki tərəf üçün münasib hesab olunan vasitəçidir. Vasitəçi simasında müxtəli fərdlər, təşkilatlar çıxış edə bilər. Vasitəçi özünün nüfuz və təsiretmə imkanları sayəsində əks tərəfləri barışdırıb razılığa gətirmək imkanına malikdir. Vasitəçi eyni zamanda barışdırıcılıq prosesini mövcud qanunvericiliyə istinadən reallaşdırır.

Konfliktin idarəetmə subyektlərindən biri də arbitraj komissiyası və ya münisiflər məhkəməsidir. Arbitraj komissiyası çox vaxt qarşı tərəflərdən hansınsa mənafeyindən çıxış edərək qərar qəbul edir. Lakin həmin qərar digər iştirakçı tərəfindən qismən qəbul oluna və ya əksinə qəbul olunmaya bilər. Arbitrajın tövsiyəsi münaqişə tərəflərinin maraqlarına uyğun gəldiyi halda, onlar üçün məcburi xarakter daşıyır. Hal-hazırda arbitraj məhkəməsi demək olar ki, fəaliyyət göstərmir.

Nəticə. Göründüyü kimi konflikt subyektlərindən hər biri ayrı-ayrılıqda prinsipial olaraq idarəetməyə meylli olub münaqişənin nizama salınması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərirlər. Ümumiyyətlə, konfliktin idarə olunması münaqişə şəraitinə təsiretməni ifadə edir. Təsiretmə nəticəsində münaqişə tərəflərindən hər birinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş fəaliyyəti təmin olunur. Bu baxımdan da, konfliktin, eləcə də müxtəlif xarakterli digər sosial hadisə və

proseslərin obyektiv idarə olunması cəmiyyətin normal inkişaf axarını təmin etməklə əhəmiyyətli xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Q.Əliyev. H. Dayızadə. Konfliktologiyaya giriş. Bakı, “Təbib”, 1998.–121 s.
2. Анцупов А.Р., А.И,Шипилов. Конфликтология. М. :ЮНИТИ, 1999.–551с.
3. Ю.Г.Волков.Социология .М.: «Феникс», 2005.–576 с.
4. Е.А.Замедлина. Конфликтология. М. : РИОР, 2005.–140 с.
5. Волков Б.С. Конфликтология. М. : Фонд «Мир», 2007. – 400 с.
6. Под. ред. А.Р.Кибанова. Конфликтология. М. : ИНФРА, 2008. – 302 с.

Summary

**THE ESSENCE, GOAL AND SIGNIFICANCE OF
RESOLVING SOCIAL CONFLICT MANAGEMENT**

The article deals the activities and development of all spheres of social life, their conscious, scientific and planned connection with management. For this purpose, levels and types of management are shown, the essence of state and public management is revealed. At the same time, information is provided about conflicts arising in society, their stages of development and methods of resolution. Methods (reforms, legality, consolidation of traditions and customs, improving the culture of the subjects of confrontation) of conflicts are presented.

Резюме

**ЗНАЧЕНИЕ, ЦЕЛЬ И СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ
СОЦИАЛЬНЫМИ КОНФЛИКТАМИ.**

В статье представлены деятельность и развитие всех сфер социальной жизни, их сознательная, научная и запланированная связь с управлением. С этой целью показываются уровни и типы управления, раскрывается сущность государственного и общественного управления. Одновременно дается информация о возникающих в обществе конфликтах, их стадий развития и методов урегулирования. Предъявляются методы (реформы, законность, закрепление традиций и обычаев, повышение культуры субъектов противостояния) конфликтов.

Rəyçi: Ş.Cabarova

TİBBİ BİLİKLƏR

Aygün Kərimova
Zümrüd Hüseynova
Azərbaycan Dillər Univeriteti

TALASSEMİYA XƏSTƏLİYİNİN İLKİN ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözləri: *talassemিয়া, dalaq, müalicə, alfa-talassemiya, beta-talassemiya, anemiya*

Keywords: *thalassemia, spleen, treatment, alpha thalassemia, beta thalassemia, anemia*

Ключевые слова: *талассемия, селезенка, лечение, альфа-талассемия, бета-талассемия, анемия*

Giriş. Talassemiya qana təsir edən irsi xəstəlikdir. Thomas Benton Cooley və Pearl Lee 1925 ci ildə talassemiyayı aşkar edən ilk həkimlər olublar. Talassemiya sözü yunanca “thalas” (dəniz) və “emia” (qan) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu xəstəlik daha çox sahilyanı ərazilərdə müşahidə olunduğu üçün “dəniz kənarında görünən anemiya” mənasını bildirir..

Talassemiya əsasən Ağdaş, Şəki, Göyçay, Quba, Zaqatala, Qəbələ rayonlarında daha geniş miqyasda yayılıb. Bu ərazilərdə yaşayan sağlam əhalinin arasında bu gen daşıyıcılarının rastgəlmə tezliyi çoxdur. Xəstəliyin iki forması var – heteroziqot və homoziqot. Valideynin birindən uşağa keçməsi heteroziqot, hər iki valideynden keçirsə homoziqot formasıdır. Bu çox ağır xəstəlik, uşaqlarda bir yaşından sonra təzahür etməyə başlayır. Bu xəstəliyə tutulmuş uşaq inkişafdan qalır, fiziki qüsurly olur. Xəstədə qan azlığı, sarılıq əmələ gəlir, dalaq və qaraciyər böyüyərək formasını dəyişir. Talassemiya xəstəliyinə tutulmuş uşaqlar vaxtında müalicə almasa, 10 yaşına kimi yaşaya bilmirlər. İlk mərhələdə xəstəliyin tez zamanda aşkarlanması və müalicəyə başlanması xəstənin sağalmasına səbəb olur. Azərbaycanda bu xəstəliyin yayılmasının bir neçə səbəbi göstərilir. Vaxtilə, hətta deyirmişlər ki, guya, talassemiya xəstəliyi Azərbaycanda islam dininin bərqərar olması ilə əmələ gəlməyə başlayıb. Guya bu xəstəliyi ölkəyə ərəblər islam dini ilə birgə gətiriblər. Aparılan tədqiqatlar, o cümlədən hemotoloqların geniş araşdırmalar bu xəstəliyin Azərbaycanda yayılmasının islamdan daha əvvəl mövcud olduğunu deməyə imkan verir. Ötən əsrdə talassemiya xəstəliyinin yaranma səbəblərini aşkar etmək üçün nəticələr malyariya epidemiyası ilə müqayisə edildi. Bu zaman məlum oldu ki, malyariyanın daha az yayıldığı ərazilərdə talassemiya daha çox yayılmışdır. Bu məqama diqqət edən hemotoloqlarımız ölkənin düzənlik ərazilərində, dəniz səviyyəsindən aşağıda olan yer-

lərdə talassemianın yayılma tezliyinin 10 faizdən çox olduğunu aşkar etdilər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, doğulan hər 500 uşaqdan biri ağır formalı talassemiyalı xəstədir. Adıçəkilən xəstəlik ölkənin müxtəlif bölgələrində müxtəlif səviyyədədir. Məsələn, Ağdaşda 15, Qəbələdə 20, Qarabağda, Naxçıvanda 10 faizdir. Xəstəni müalicə edirlər, bu isə tezliyin aradan qalxması demək deyil. Hazırda Azərbaycanda talassemiya xəstəliyinin yaranma tezliyi əhali arasında 20 faiz nisbəti ilə ölçülür. Xəstələrin sayı isə 1 milyon civarında göstərilir.

Talassemiyanın yaranma səbəbi müəyyən genlərdə baş verən mutasiyadır. Bu zaman hemoqlobin zəncirinin sintezində informasiya dəyişikliyi yaranır. Talassemiya anadangəlmə xəstəlikdir. Hemoqlobin oksigen daşıyan qırmızı qan hüceyrələridir. Bu xəstəlikdə qırmızı qan hüceyrələri külli miqdarda parçalanaraq qanazlığına səbəb olur. Bildiyimiz kimi anemiya orqanizmdə sağlam qırmızı qan hüceyrələrinin normadan az olmasıdır.

Talassemiya cənub, xüsusən də sahil ölkələrinin bir xəstəliyidir. Transfuziologoloq və Hematoloqların Elmi Cəmiyyətinin sədri, Səhiyyə Nazirliyinin baş hematoloqu, professor Çingiz Əsədov talassemiya xəstəliyi anadangəlmədir, xəstənin valideynlərinin heç olmasa biri dəyişmiş genin daşıyıcısıdır.

Talassimianın simptomları artıq uşaqlıqda özünü göstərir. Talassimik təzahürlər şiddəti ilə fərqlənir. Uşaqlıqdan anemiyanın inkişafı ilə uşaq zehni cəhətdən zəif inkişaf edir. Talassemiyalı uşaqların fiziki inkişafı da müəyyən qəbul edilmiş standartlara cavab vermir. Qırmızı qan hüceyrələri erkən yaşda məhv edildiyi üçün bu, sümük iliyində hiperplazianın inkişafına səbəb olur. Bu da öz növbəsində kəllə inkişafında pozuntulara yol açır (talassemiyalı xəstələrdə uşaqlarda kəllə özünəməxsus, qüllə şəklidir).

Talassemiya, adətən dolayı bilirubin səbəbiylə dalağı genişləndirdiyindən xəstənin dərisində buzlaq bir görünüş olacaq. Talassemiya diaqnozu qoyularkən anamnez və klinik təzahürlərin məlumatlarını nəzərə almaq lazımdır. Sonra lazımı qaydada bir qan testi aparılır – ümumi klinik, biokimyəvi. Anemik əlamətlər bir qayda olaraq qan testində, sərbəst olmayan bilirubinin, serum dəmirinin, ALT və fetal hemoglobinin səviyyəsinin yüksəlməsilə aşkar edilir. Sidik ifrazında kəskin artım aşkar etmək üçün aşağıdakı diaqnostik metodlardan istifadə olunur: hemoqlobin elektroforez və desferal test.

Təbabətə xəstəliyin alfa və beta adlı iki əsas forması məlumdur. Dəyişmiş gen valideynlərin birindən ötürüldüyü halda uşaqda talassemianın kiçik forması özünü biruzə verir. Bəzən uşaqda heç bir xəstəlik əlaməti müşahidə edilmir, bu halda o xəstəliyin gen daşıyıcısı olur. Bəzi uşaqlarda mülayim xəstəlik simptomları müşahidə olunur. Dəyişmiş genin həm ata, həm də ana tərəfindən ötürüldüyü halda, uşaqda xəstəliyin daha ağır formada ortaya çıxması müşahidə olunur.

Alfa talassemiya, bir və ya daha çox alfa zənciri geninin silinməsi səbəbindən alfa polipeptid zəncirlərinin sintezindəki azalmanın nəticəsidir. İnsanlar adətən dörd alfa allelə sahibdirlər (bir cüt xromosomun hər birində ikisi). Xəstəliyin təsnifatı silinmələrin sayına və yerləşməsinə əsaslanır:

Alfa + talassemiya: Bir xromosomda bir genin itirilməsi (alfa / -)

Alfa 0 talassemiya: Hər iki genin eyni xromosomda itkisi (- / -)

Beta talassemiya, hemoglobin A sintezinin pozulmasına səbəb olan beta-globin genində bir mutasiya və ya silinmə nəticəsində beta-polipeptid zəncirləri-

nin sintezində azalma ilə əlaqədardır. Mutasiya və ya silinmə qismən itkiyə (beta + allele) və ya tam itkiyə (beta 0 allele) beta globin funksiyalarına səbəb olur. İki beta globin gen var və xəstələrdə heterozigot, homozigot və ya kompleks heterozigot mutasiyalar ola bilər. Bundan əlavə, xəstələr 2 fərqli qlobin genində (məsələn, beta və delta) anormallıqlar üçün heterozigot və ya homozigot ola bilərlər. Beta-delta-talassemiya, həm delta zəncirinin həm də beta zəncirinin sintezinin pozulduğu beta-talassemiyanın daha az yayılmış bir formasıdır. Bu mutasiyalar heterozigot və ya homozigot ola bilər. Tək bir alfa + allel olan xəstələr klinik olaraq normaldır (asimptomatik daşıyıcılar). Dörd cinsdən 2-nin (iki alfa + alleles və ya 1 alfa 0 alleles) qüsurları olan heterozigotlarda yüngül və ya orta dərəcədə mikrokitik anemiyanın inkişafına meyl var, bu da asemptomatiktir. Bu xəstələrdə kiçik alfa talassemiya var.

Dörd gəndən 3-də bir qüsür (həm alfa + həm də alfa 0-dan miras alınma) alfa zəncirinin sintezində ciddi iğtişaclara səbəb olur ki, bu da artıq beta zəncirlərindən (Hb H) və ya uşaqlarda gamma zəncirlərindən ibarət olan tetramerlərin meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur. (HB Bart). Hemoglobin H xəstəliyi olan xəstələrdə tez-tez hemolitik anemiya və splenomegaliya müşahidə olunur.

Bütün 4 cinsdəki bir qüsür (iki alfa 0 allel), döl ölümünə səbəb olan ölümcül bir vəziyyətdir (dölün damcısı), çünki alfa zəncirləri olmayan hemoglobin oksigen daşımır.

Beta-talassemiya ilə klinik fenotiplər beta-globinin sintezinin pozulma dərəcəsindən asılı olaraq 3 qrupa bölünür: kiçik, aralıq və əsas.

Kiçik beta-talassemiya, adətən, mülayimdən orta dərəcədə mikrosiklik anemiya ilə simptomları olmayan heterozigotlarda olur.

Aralıq beta-talassemiya, böyük və kiçik talassemiya arasında aralıq olan dəyişkən bir klinik mənzərəyə səbəb olur. Böyük beta talassemiyası (və ya Cooley anemiyası) homozigotlarda və ya kompleks heterozigotlarda (beta 0 alleli olan) olur və ciddi beta-globin çatışmazlığının nəticəsidir. Bu xəstələrdə ağır anemiya və sümük ilihi hiperaktivliyi inkişaf edir. Böyük beta-talassemiya, 1 ilə 2 yaş arasında ağır anemiya və transfüzyon və dəmirin udma həddindən artıq simptomları ilə baş verir. Xəstələrdə sarılıq, alt ekstremitələrin xorası və xolelitiaz (orak hüceyrəli anemiya kimi) olur. Tez-tez kütləvi olan Splenomegaly xarakterikdir. Normal donor qırmızı qan hüceyrələrinin artması ilə müşayiət olunan dalaqda qırmızı qan hüceyrələrinin sekvestrasiyası inkişaf edə bilər. Sümük ilihi hiperplaziyası kəllə və maska çıxıntılarının sümüklərinin qalınlaşmasına səbəb olur[4.89]. Uzun boru sümüklərinin zəifliyi patoloji sınıqlara və displaziyaya, gecikmiş cinsiyyətə səbəb ola bilər. Dəmirlə həddindən artıq yükləndikdə, ürək əzələsində dəmirin çökməsi ürək çatışmazlığına səbəb ola bilər. Qaraciyərin hemosiderozu xarakterikdir, bu, onun fəaliyyətinin pozulmasına və qaraciyər sirozuna səbəb olur.

Böyük talassemiyanın simptomları adətən uşağın iki yaşına qədər üzə çıxır. Bu xəstələrdə əmələ gələn dərin anemiya həyat üçün təhlükəli ola bilər. Digər simptomlara aiddir: narahatlıq, solğunluq, tez-tez infeksiyon xəstəliklərin keçirilməsi, iştahın pis olması, inkişafda geriyə qalma, sarılıq (dəri və göz ağlarının sarımtıl rəngə çalması), böyümüş orqanlar (qara ciyər, dalaq).

Hazırkı dövürdə tibb elmi 4800 civarında gen xəstəliyi aşkar edib. İllər öncə aşkarlanmasına və tibbin kifayət qədər inkişaf etməsinə rəğmən, talassemiyanın

tam müalicəsini hələ də tapmaq mümkün olmayıb. Hazırda dünyada minlərlə insan bu xəstəlikdən əziyyət çəkir. Bu qorxunc mərz Azərbaycan da yayılıb. İldən-ildə talassemiyalı xəstələrin sayında artım müşahidə olunur. Xəstəlikdən dünyasını dəyişənlərin sayı da kifayət qədərdir [3, s.90]. Statistika görə, ölkədə talassemiya daşıyıcılarının sayı təxminən 800 min nəfərdən artıqdır.

Talassemiya xəstəliyinin yuxarı, orta və aşağı dərəcələri var. Ağır və orta dərəcədə talassemiyanın kliniki gedişatı yüngül olur. Amma yuxarı dərəcədə xəstələrin həyatı qanköçürmə ilə xilas edilir. Belə xəstələrə ayda mütləq iki dəfə qan köçürülməlidir. Donor qanın köçürülməsi zamanı qırmızı hüceyrələrlə gələn hemoqlobin qanda irsi səbəbə görə çatışmayan hissəni əvəz edir və lazımı funksiyaları yerinə yetirir. Buna görə də müalicənin əsas prinsipi qanköçürmədən ibarətdir. Həmçinin, donor qanın köçürülməsindən sonra xəstələrin orqanizmində toplanmış artıq zəmini xaric etmək üçün onların bədənində həftənin 5-6 günü xüsusi pompalar vasitəsilə xaliator preparatları yeridilməlidir. Pompalar Azərbaycanda satılmadığından onları əldə etmək talassemiyadan əziyyət çəkən uşaqların valideynləri üçün çətinidir.

Yuxarı dərəcəli xəstəliyə tutulan uşaqları həyatda saxlamaqdan ötrü onlar mütəmadi olaraq qanla təmin olunmalıdırlar. Bu da tədricən talassemiya daşıyıcılarında digər problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, qan köçürülməsi nəticəsində orqanizmdə dəmirin həcmi artmağa başlayır. Dəmir artımı daxili orqanların funksiyasını pozur. Nəticədə bu proses xəstələrdə ürək çatışmazlığı, qaraciyər xəstəliyi və daxili sekresiya vəzlərinin pozğunluqlarına səbəb olur.

Belə problemlərlə üzləşməmək üçün mütləq xəstələrin bədənindəki artıq dəmir xaric edilməlidir. Talassemiyalı xəstələrin müalicəsində əsasən iki cür dərman preparatlarından istifadə edilir: qanı əvəz edən eritrosit və dəmirqovucu dərmanlar. Dəmiri bədənə xaric etmək üçün isə 3 cür dərman preparatı mövcuddur [2, s.64]. Talassemiyada dalağın çox işləyib digər yararlı hüceyrələri parçalaması halında cərrahi olaraq onun çıxarılması gündəmə gəlir.

Talassemiyalı xəstələrin müalicəsinin əsas üsulu qırmızı qan hüceyrələrinin köçürülməsidir. Donor qırmızı qan hüceyrələrinin bir dozasında əvvəlcə xüsusi hüceyrələrə – makrofaqlara (köhnə qan hüceyrələrindən və donor qırmızı qan hüceyrələrindən istifadə edən insan hüceyrələrinə) yerləşdirilən təxminən 200 mq dəmir vardır. Dəmir aldadıcılarının istifadəsi (xüsusi insan bədənindən artıq dəmir çıxaran dərmanlar) daimi ilə kifayət qədər bir dozada istifadə zərərin qarşısını almağa kömək edir. Miyokardın dəmir zədələnməsi, ürək çatışmazlığı və müxtəlif ürək ritminin pozulması kimi özünü göstərə bilər.

Hal-hazırda, sümük iliği, periferik qan və göbək ciyəsinin qanından əldə edilə bilən hematopoetik kök hüceyrə transplantasiyası (HSCT) talassemiyanın klinik cəhətdən əhəmiyyətli formaları üçün radikal terapiya hesab olunur. Qan HSCT sonrası talassemiyalı xəstələrin ümumi hadisə olmadan sağ qalması, bundan əvvəl xəstənin adekvat terapiya alması şərti ilə 98%-ə çatır (donor qırmızı qan hüceyrələrinin hemoglobin ilə 95-100 q / l Hb-dən az olmaması Xelator terapiyası ilə birlikdə 125 q / l (chelasyon serum ferritin 1500 mq / l-dən az) fonunda, dalaqda bir az artım olur, qaraciyərdə fibroz əlamətlərinin olmaması müşahidə edilir. Əks təqdirdə, ümumi hadisəsiz yaşamaq riski xeyli aşağı olur, qaraciyər və miyokardın dəmir həddindən artıq yüklənməsi ilə, anemiyanın olması kardiomyopatiya, şiddətli splenomeqaliya – xəstənin ölüm riskinin yüksək olması səbəbindən

tövsiyə edilmir. Son illərdə tezliklə başqa bir radikal müalicə seçiminə çevriləcək gen terapiyası ilə bağlı məlumatlar ortaya çıxdı.

Bütün talasemiya xəstələrinə A və B hepatitinə qarşı profilaktik peyvənd vurulmalıdır. Xəstələrin qanında kalsium və vitamin D-nin miqdarı daim nəzarət altında saxlanılmalıdır. Hemopoetik kök hüceyrələrinin nəqli xəstəliyin ən önəmli müalicə növüdür. Özəlliklə bu müalicə xəstə uşaqların 90% tam sağalma effekti verir. Bir başa genetik sisteme müdaxilə metodu ilə müalicə hələ də davam etdirilir. Talassemiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün gənclərin ailə qurmazdan əvvəl müayinədən keçmələri mütləqdir.

Hal-hazırda dünyada talasemiya xəstəliyindən qorunmaq üçün profilaktik tədbirlərə geniş ehtiyac duyulur. Hər şeydən öncə ailə quran gənclərin talasemiya daşıyıcıları olmadıqlarını aşkar etmək üçün laboratoriya araşdırmaları aparılır. Əgər bu halda ailə quran şəxslərdə talasemiya genləri tapılırsa, onlara bildirilir ki, dünyaya gələcək uşaqların da bu xəstəliyə düşər olacaqlar. Ancaq cəmiyyətimizdə həkimlər tərəfindən verilən xəbərdarlıqlara diqqət yetirilmir.

Bu gün Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənən “Talasemiya ilə mübarizəyə dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” talasemiyanın profilaktikasının gücləndirilməsinə, əhali arasında maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsinə və ümumən, talasemiya xəstələrə göstərilən tibbi yardımın təkmilləşdirilməsinə yönəlib.

Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan Respublikasında talasemiya xəstəliyinin profilaktikasının və müalicəsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə xəstələnmə, əlillik və ölüm hallarının azaldılmasından ibarətdir.

Dövlət Proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- talasemiyanın profilaktikasının gücləndirilməsi və talasemiya xəstələrə göstərilən tibbi yardımın keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi;
- talasemiya daşıyıcılarının aşkar edilməsi üçün laboratoriya müayinələrinin genişləndirilməsi;
- talasemiya daşıyıcılarına və talasemiya xəstələrə həkim məsləhətinin təşkili;
- müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, talasemiya üzərində nəzarət sisteminin yaradılması;
- dövlət prenatal diaqnostikasının təşkili;
- əhalinin talasemiya dair maarifləndirilməsi və sosial səfərbərliyi.

Nəticə. Hər il dünya 14 iyun tarixini Ümumdünya Qan Donoru Günü kimi qeyd edir. Ümumdünya Qan Donoru Günü kampaniyasının 2016-cı ildəki şüarı da buna sübutdur: “Qan bizim hamımızı birləşdirir!”. Təhlükəsiz donor qanına ehtiyac günbəgün artır. Təcrübə göstərir ki, ən təhlükəsiz olan məhz könüllü, təmənnasız donörün qanıdır. Təhlükəsiz qan, onun komponentləri və preparatları hər il minlərlə hamiləlik və doğuş zamanı ağırlaşması olan anaları, körpələri, xəsarət alanları, irsi qan xəstəliklərindən əziyyət çəkənləri ölümdən xilas etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Гемоглинопатии и талассемические синдромы. Под редакцией А.Г. Румянцев, Ю.Н. Токарева, Н.С. Сметаниной. М.: Практическая медицина. 2015. – 448 с. (ISBN 978-5-98811-278-5)
2. Guidelines for the Management of transfusion Dependent Thalassemia. 3rd edition. Eds. Cappelini MD, Cohen A, Porter J, Taher A, Viprakasit V. (2014) Thalassemia International Federation. TIF Publication No. 20
3. Guidelines for the Management of non transfusion Dependent Thalassemia (NTDT). 3rd edition. Eds. Taher A, Vichinsky E, Musallan K, Cappelini MD, Viprakasit V. (2013) Thalassemia International Federation. TIF Publication No. 19
4. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2362896.html>

Summary

INITIAL SYMPTOMS OF THALASSEMIA

Thalassemia is a genetic disease that affects the formation of a substance called hemoglobin in the blood, passed down from parents. In thalassemia, the main problem is in the globulin chain, which forms the protein part of hemoglobin. An adult person has 98% hemoglobin A. The protein group of hemoglobin A has 2 alpha and 2 beta chains.

Резюме

НАЧАЛЬНЫЕ СИМПТОМЫ ТАЛАССЕМИИ

Талассемия – это генетическое заболевание, которое влияет на образование в крови вещества, называемого гемоглобином, которое передается от родителей. Основная проблема талассемии заключается в образовании из белковой части гемоглобина глобулиновой цепи. Стоит отметить, что у взрослых в 98% встречается гемоглобин А, белковая группа которого состоит из 2 альфа и 2 бета цепи.

Rəyçi: dos.S.Zamanova

Ziyafət Rəfiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

KƏLLƏ-BEYİN TRAVMALARINDAN SONRA BƏRPA ÜSULLARI

Açar sözlər: *Kəllə beyin travmaları, kəllədaxili hematomalar, beyin silkələnməsi, beyin sıxılması, koqnitiv və nitq funksiyaları*

Keywords: *craniocerebral injuries, intracranial hematomas, concussion, brain compression, cognitive and speech functions*

Ключевые слова: *черепно-мозговые травмы, внутричерепные гематомы, сотрясение, сдавление мозга, когнитивные и речевые функции*

Giriş. Kəllə-beyin travmaları indiki dövrdə aktual tibbi və sosial problemlərdən biri sayılır.

Səhiyyə təşkilatının statistik məlumatlarına əsaslanaraq belə travma alanların təxminən 45-50% hadisə yerində, yəni zədənin çox ağır olduğundan vəfat edir.

Bura yol qəzaları və nəqliyyatda baş verən travmaları aid etmək olar.

Belə zədələnmələr zamanı, zədə almış insanın orqan və sistemlərin fəaliyyəti pozulur, ağır fəsadlar meydana çıxır və bərpa olunmaz hallar baş verə bilər.

Ağır xəstələrdə ikinci dərəcəli ciddi fəsadlar əmələ gəlir və nəticədə ölüm faizi artır.

Belə xəstələrin müalicəsində bir neçə mütəxəssisin iştirakı vacibdir (cərrah, travmatoloq, nevroloq və s.)

Kəllə-beyin travmalarına - (beyin maddəsinin, qişalarının, qan damarlarının) müvəqqəti və ya daimi nevroloji və psixoloji pozğunluqlarla təzahür edən travmatik-mexaniki zədələnmələr aid edilir (qıscaca KBT).

Rastgəlmə tezliyinə görə zədələnmələrin yayılması baş beyinin bütün xəstəlikləri arasında əsas yerlərdən birini tutur. Kəllə-beyin travmasının rast gəlmə tezliyi hər 100 min nəfərə 180-220 arasında dəyişir. Xəstələrin təxminən 80% yüngül kəllə-beyin travması (beyin silkələnməsi) keçirmiş şəxslər olur.

Kəllə-beyin zədələnmələrinin əsas səbəbləri:

- Məişət travmaları
- Nəqliyyatda baş verən
- Yıxılmaq nəticəsində
- İdman zədələri
- İstehsalat travmaları
- Epilepsiya tutması, insult, huşitirmə zamanı xəstənin ikincili zədələnmələri.

Travmatik beyin zədələnməsi birincili və ikincili olmaqla 2 növə ayrılırlar. Birincili travmatik zədələnmələr zədəni törədən qüvvələrin birbaşa təsiri nəticəsində və yaralanma zamanı baş verir. İkincili travmatik zədələnmələr isə, birincili beyin zədələnmələrinin ağırlaşmaları olaraq meydana gəlir [1].

KBT klinik formaları:

- Beynin silkələnməsi
- Beyin əzilməsi
- Beyin sıxılması – beyin ödem, kəllədaxili hematoma, kəllə sümüklərinin qəlpəli sınıqları geniş beyin əzilməsi ocaqları və digər səbəblər nəticəsində yaranır.

– Kəllədaxili qanaxmalar (subaraxnoidal, subdural, epidural hematomalar).

Qapalı kəllə-beyin travması başın yumşaq toxumalarının tamlığının qorunması və ya kəllənin aponevrozuna nüfuz etməyən yumşaq toxumaların yaralarının olması ilə xarakterizə olunur. Bu halda meningitin inkişaf etməsi riski çox aşağı olur, lakin pnevmosefaliyanın yaranma ehtimalı yüksəkdir.

Açıq kəllə-beyin travması üçün kəllənin aponevrozunun zədələnməsi və bunun nəticəsində kəllə tağının və əsasının sınıqları, beyin qişalarının və toxumasının zədələnməsi kimi daha böyük ağırlaşmaların meydana çıxması xarakterikdir.

Nüfuz edən kəllə-beyin travması. Bu zaman beynin sərt qişası zədələnmiş olur (başın yaralanması baş verdikdə və ya vermədikdə, eləcə də qulaqdan və ya burundan mayenin axması aşkar edildikdə). Bu vəziyyətdə infeksiyalaşma və irinli-septik ağırlaşmaların yaranma ehtimalı çox yüksək olur.

Kəllə-beyin travmalarının ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı növləri ayırd edilir:

– Yüngül dərəcəli (onlara beyin silkələnməsi, yüngül dərəcəli beyin əzilməsi, kəllə qapağının mümkün ola bilən xətti sınığı aid edilir).

– Orta dərəcəli (onlara orta dərəcəli beyin əzilməsi aiddir ki, bu zaman kəllə tağının və əsasının sınığı, travmatik subaraxnoidal qansızma, epileptik tutmaların yaranması mümkündür).

– Ağır dərəcəli (onlara ağır dərəcəli beyin əzilməsi, beyin sıxılması aiddir ki, bu zaman kəllə tağının və əsasının sınıması, travmatik subaraxnoidal qansızma, epileptik tutmalar mümkündür)[1].

Kəskin dövrdə çox vaxt xəstənin vəziyyətinin ağırlıq dərəcəsini, KBT zamanı xəstənin şüurunun pozulma dərəcəsini dəqiqləşdirmək və travmanın ağırlıq dərəcəsini obyektiv qiymətləndirmək üçün Qlazqo koma cədvəlindən istifadə etmək olar.

Patoloji travmalarının digər travmatik zədələrlə müştərəkliyindən və bir neçə travmatik amillərə məruz qalmasından asılı olaraq aşağıdakı təsnifat ayırd edilir.

– Yalnız kəllə-beyin zədələnmələri.

– Müştərək kəllə-beyin travmaları. Bunlar digər orqanların (döş qəfəsi, qarın boşluğu, ətraflar, və s.) zədələnməsi ilə birgə rast gəldikdə qeyd edilir.

– Kombinə olunmuş kəllə-beyin travmaları. Bir neçə travmatik amillərin (mexaniki, xəstəlik nəticəsində, istilik, radiasiya, kimyəvi) təsirinə məruz qaldığı zaman baş verir.

Qlazqo cədvəlinə görə zədələnmələrin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Kiçik qalıq qüsurlar. Bu zaman asteniya, artan yorğunluq, yüngül yaddaş itkisi, diqqəti cəmləşdirmək qabiliyyətinin saxlanması və tamdəyərli iş qabiliyyəti qeyd edilir, tam əmək və sosial readaptasiyası baş verir və xəstə travmalardan sonra əvvəlki həyat tərzinə qayıdır.

İfadə olunmuş nevroloji və ya psixoemosional (xüsusilə koqnitiv) pozğunluqlar və baş ağrılan ilə birgə orta funksional qüsurlar baş verdikdə xəstələrin kənar qayğıya ehtiyacı olmur və yüngül şərtlər altında işləyə bilirlər (ixtisaslaşmamış əmək, qısa iş saatları və əlavə istirahət günləri olmaq şərtlə).
Ağır funksional qüsurlar (psixi, görmə və motor funksiyaların kobud pozğunluqları, şəxsiyyət dəyişikliyi, postravmatik epilepsiya). Ətraf mühiti dərk etmə qabiliyyəti saxlanmış olur, lakin xəstələr əmək qabiliyyətini itirir və daimi xarici yardıma ehtiyacları olur. Beləliklə, xəstənin ağır dərəcəli əlilliyi ola bilər.

Stabil vegetativ status zamanı ətraf mühiti anlamaq qabiliyyəti itirilir, fizioloji funksiyalara nəzarət olunmur və “yuxu – oyaqlıq” sistemi pozulur. Yəni xəstə vegetativ vəziyyətindədir: o, oyaqdır, gözləri açıq halda uzanmış olur, lakin heç bir zehni fəaliyyət əlaməti bildirmir.

Kəllə-beyin pozğunluqlarının klinikası.

Beyin silkələnməsi zamanı bir sıra ümumi beyin əlamətləri qeyd edilir: huşitirmə yüngül hallarda qısamüddətli olur – bir neçə saniyədən bir neçə dəqiqəyədək davam edə bilər. Sonradan zaman və məkanda bələdliyin pozulması, ətraf mühitin aydın qavranılmaması və şüurun daralması şəklində saxlanmış olur. Çox vaxt retrograd amneziya – travmadan əvvəlki hadisələri xatırlamamaq, nadir hallarda isə anterograd amneziya – travmadan sonrakı hadisələr haqqında yaddaş itkisi aşkar edilir. Nadir hallarda isə nitqi və hərəkəti oyanıqlıq qeyd olunur. Bunlar qısamüddətli və ya uzunmüddətli də ola bilər.

Xəstələr baş ağrısından, başgicəllənmədən, ürəkbulanmadan şikayət edirlər. Obyektiv əlamət qusma hesab olunur.

Aydın şəkildə beyincik əlamətləri: nistaqm, (çəpgözlük), əzələ hipotonusu, tremor qeyd edilir. Baş beyin silkələnməsi üçün xarakterik xüsusiyyət odur ki, simptomların sürətlə geri sorulmasıdır. Beyin silkələnməsi və yüngül dərəcəli beyin əzilmələri zamanı qeyd edilən daha davamlı əlamətlər müxtəlif vegetativ, ən çox da ürək-damar pozğunluqlarıdır.

Baş beyin əzilməsi – beyin maddəsinin müxtəlif dərəcəli ocaqlı makrostruktur zədələnmələri (hemorragiya, destruksiya), həmçinin subaraxnoidal qansızma, kəllə əsasının və tağının sümüklərinin sınıqları ilə xarakterizə olunur.

Baş beyin sıxılması kəllə boşluğunda progressivləşən patoloji bir proses olub, travma nəticəsində ortaya çıxır, beyin kötüyünün dislokasiyasına, yəni yerdəyişməsinə, sıxılmasına, onun nəticəsində isə həyatı üçün təhlükə doğuran bir vəziyyətin inkişaf etməsinə səbəb olur. KBT zamanı baş beyin sıxılması, həm baş beyin əzilməsi fonunda, həm də ayrıca olaraq 3-5% hallarda baş verir. Baş beyin kompressiyasının səbəbləri arasında birinci yerdə kəllədaxili hematomalar (epidural, subdural, beyindaxili) yer tutur.

Beynin sıxılması zamanı aşağıdakı klinik əlamətlər müşahidə edilə bilər: qıcolma tutmaları; kəllədaxili təzyiqin artması; sayıqlamalar və halüsinasiyaların yaranması; qarın və vətər reflekslərinin zəifləməsi; ətrafların parezi və ya iflici; görmə sinirlərinin zədələnməsi və s.[3].

Belə zədələri almış şəxslərin müalicəsinə dərhal, çox vaxt hadisə yerindəcə başlamaq lazımdır, onların taleyi isə (xüsusilə də ağır formalı travmaya məruz qalmış insanlarda) ilk dəqiqələrdə və saatlarda görülən tədbirlərdən asılı olur. Huşun itirilməsi, antero-və ya retrograd amneziyası olan bütün xəstələr müşahidə,

müayinə və müalicə üçün xəstəxanaya yerləşdirilməlidirlər. Bunlar travmaların gedişatının dinamik olması və onun həyat üçün təhlükəli ağırlaşmalarının dərhal baş verməməsi ilə bağlıdır.

Kəllə-beyin travmalarının müalicəsində konservativ və cərrahi üsullardan geniş istifadə olunur [2].

Reabilitasiya tədbirləri haqqında hələ müalicənin ilk günlərindən, xəstə nevroloji stasionardan evə yazılmazdan əvvəl düşünmək vacibdir. Psixoloqla iş, erkən hərəkət aktivləşdirilmə və fizioterapiyanın köməyi ilə xəstənin uzunmüddətli dəyişikliklər olmadan normal həyata qayıtma şansını artırma bilər. Reabilitasiya tədbirlərinə gec başlanılması isə əksinə, həmişə effekt vermir. KBT keçirmiş hər bir xəstənin reabilitasiya prosesi bir neçə mütəxəssisin: neyropsixoloq, loqoped, fizioterapevt və digərlərinin yaxından iştirakı ilə həyata keçirilməlidir.

Koqnitiv funksiya – beynin mürəkkəb funksiyasıdır. Bunun nəticəsində dünyanı rəşional dərk etmə prosesi baş verir. Koqnitivə aiddir – yaddaş, qnoziz (bilik), nitq, praksis (fəaliyyət), zehni inkişaf.

Qnozisin pozulmasına aqnoziya deyilir. Bu pozulmalara görmə, eşitmə, iy-bilmə, dad hissi və nitq aiddir. Çox vaxt belə hallar alın və gicgah payları zədələndikdə baş verir [3].

Koqnitiv funksiyaların bərpası. Ali sinir fəaliyyəti, insanı şəxsiyyət edən bir amildir. Buna görə də, yaddaşın bərpa olunması, diqqəti cəmləşdirmək qabiliyyəti, zamanda və məkanda bələdliyin saxlanması, yeni biliklərin əldə edilməsi, hesab aparmaq qabiliyyəti zədələnməmiş şəxs üçün qorunub saxlanması əhəmiyyətlidir. Bir çox hallarda ağır beyin xəsarəti keçirdikdən sonra xəstələr, faktiki olaraq, oxumağı və yazmağı yenidən öyrənməli olurlar, savadlı yanaşma və güclü bir motivasiyanın köməyi ilə bu bacarıqların təkrarən mənimsənilməsi xeyli asanlaşmış olur.

Nitq qabiliyyətinin bərpası. Bəzi insult xəstələri travmalardan sonra nitq problemləri ilə qarşılaşırlar. Bu qrupa aid olan pozuntular: artikulyasiya ilə bağlı problemlərdən (dilənin və çənənin idarə edilməsi) beyindəki nitq mərkəzinin zədələnməsi səbəbindən ayrı-ayrı sözlərin tələffüzü və ya ardıcıl cümlələr formalaşdırmaq bacarığının əziyyət çəkməsi şəklində təzahür edən afaziyaya qədər. Bu cür patologiyaların müalicəsi üçün aktiv bərpa üsulları (xəstələr tərəfindən xüsusi nitq çalışmalarının icrası) tətbiq edilir.

Dayaq-hərəkət sisteminin fəaliyyətinin və əzələ gücünün bərpası. Əgər travma nəticəsində xəstənin müstəqil hərəkət etməsinin qarşısını alan iflic və ya parezi varsa, bu zaman onun reabilitoloqun, MBT - müalicəvi bədən tərbiyəsi mütəxəssisinin, masajistın və fizioterapevtin yardımına ehtiyacı yaranır. Müxtəlif aparatların və “manual” üsulların tətbiqi ətrafların əzələlərinin patoloji tonusunun aradan qaldırılmasına, tarazlığın düzəlməsinə, əllərin və ayaqların koordinasiyasının geri qaytarılmasına, tremordan və zəiflikdən azad olmasına kömək edir.

Ağrı sindromunun aradan qaldırılması. Bəzən keçirilmiş zədələnmələrdən sonra uzun illər ərzində baş ağrıları müşahidə olunur – bu halın yaxşılaşmasına fizioterapevtik prosedurlar yaxşı kömək edir. Krioterapiya ağrı ocaqlarına aşağı temperatur vasitəsilə təsir edilməsi, maqnitoterapiya, masaj və digər usullar diskomfort hissini aradan qaldırır və əksər hallarda ağrıkəsici preparatların tətbiqindən daha effektiv olurlar.

Psixoloji vəziyyətin tənzimlənməsi. Həyatı funksiyaların bərpa edilməsi - hələ təmədəyərli həyat üçün lazım olan hər şey deyil. Beyin travması insanın xarakterini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, onu qapalı, əsəbi, təcavüzkar və apatik edə bilər. Fərdi olaraq və ya qrup şəklində psixoloqla iş, həmçinin yeni maraqların əldə edilməsinə yönəldilmiş art (incəsənət) terapiya, əmək terapiyası xəstənin yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmasına yaxından kömək edə bilər.

Proqnoz. KBT-dan sonra bərpa prosesinin müvəffəqiyyəti bir sıra amillərdən asılıdır: zədənin xarakteri və dərəcəsi, göstərilən tibbi yardımın tezliyi və keyfiyyətindən. Həkimlər zədələnmələrdən sonrakı bərpa dərəcəsini və zərərçəkmiş şəxsin yaşı arasında birbaşa əlaqənin olmasını qeyd edirlər: gənc yaşda tam reabilitasiya şansı daha çox yüksəkdir.

Nəticə. Müştərək kəllə-beyin travmaları almış xəstələr stasionara daxil olduqları andan, həkimlərin əsas diqqəti beynin funksiyalarının normal fəaliyyətinin bərpasına, tənzimlənməsinə, şok halının aradan qaldırılmasına yönəldirilir.

Ən vacibi gələcəkdə ehtimal olunan ağırlaşmaların erkən profilaktikasını aparmaqdan ibarətdir.

Nəticədə bir sıra tədbirlər yerinə yetirilməlidir: həkim müayinəsi, renqenoqrafiya, tomoqrafiya, KT. kimi müayinə üsulları. Bütün bu zədələnmələr sosial əhəmiyyət daşıyır, ona görə ki, problem əsasən əmək qabiliyyəti aktiv olan insanların əziyyət çəkməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov B. Ümumi cərrahlıq Bakı, 1997
2. Насыев С.Н. Ümumi cərrahlıq. Bakı, 2013
3. Григорьева В.Н., Ковязина М.С. Когнитивная реабилитация больных с инсультом и черепно мозговой травмой. Москва, 2013 г.
5. Лихтерман Л.Б. Черепно мозговая травма. Диагностика и лечение – 2014 г.
6. Храмов Б.М. Хирургическая помощь в поликлиниках и амбулаториях. Ленинград, 1973 г.

Summary

REHABILITATION AFTER TRAUMATIC BRAIN INJURY.

Among brain diseases craniocerebral injuries occupy one of the leading places. In severe cases, they lead to various complications, up to loss of working capacity. The article gives classifications, of clinical form of craniocerebral injuries- concussion, bruise, compression, fractures. The following are the causes of their occurrence and clinical symptoms at different stages of the lesion.

After suffering craniocerebral injuries, many victims experience changes in the cognitive sphere, Speech, musculoskeletal, function are disturbed, and the psyche suffers.

The article reveals methods of rehabilitation that will help such patients return to normal life.

Резюме

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПОСЛЕ ЧЕРЕПНО- МОЗГОВЫХ ТРАВМ.

Среди заболеваний головного мозга, черепно-мозговые травмы занимают одно из ведущих мест. В тяжелых случаях они приводят к различным осложнениям, вплоть до утраты работоспособности.

В статье дана классификация клинических форм ЧМТ-сотрясение, ушиб, сдавление переломы. Далее приведены причины их возникновения и клиническая симптоматика на разных стадиях поражения.

После перенесенных ЧМТ у многих пострадавших наблюдаются, изменения в когнитивной сфере, нарушается речевая, опорно-двигательная функции, страдает психика.

В статье раскрываются методы реабилитации, которые помогут таким больным вернуться к полноценной жизни.

Rəyşi: dos.S.Zamanova

PERSONALİLƏR

HEYDƏR ƏLİYEV – 100

Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır.

Respublikamızın çox güclü müəllim ordusu var. Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mənəviyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır.

Müəllimlik çox şöhrətli bir sənətdir. Həqiqi müəllim olmaq cəmiyyət üçün doğrudan da çox qiymətlidir.

Ən yüksək ad müəllimlikdir. Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir. Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır.

Kitab nəşri hər bir ölkənin, hər bir xalqın mədəniyyətində, ümumiyyətlə, mənəvi, ictimai həyatında çox görkəmli yer tutur. Hər birimiz ilk növbədə ancaq kitab vasitəsilə təhsil almış, elmlərə yiyələnmiş, həyatda yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlaşmışıq. Ona görə də, hər birimiz kitablara borcluyuq. Həm kitablara yazıb-yaratmaq, həm də onları nəşr etmək əsas vəzifələrimizdən biridir.

ADU Elmi xəbərlər

XRONİKA

22 iyun 2023-cü il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetinin Konfutsi İnstitutunda Çin Əjdaha qayıq bayramı qeyd edilib

“Çin mədəniyyəti” adlı onlayn yay lektoriyası çərçivəsində Azərbaycan Dillər Universitetinin Konfutsi İnstitutunun direktoru Rafiq Abbasov “Ənənəvi Çin bayramı Duan-u” mövzusunda mühazirə oxuyub. Qeyd edilib ki, bu bayramın yaranması Çin tarixinin ilk məşhur lirik şairi, Çin müəllif poeziyasının banisi və Çin mədəniyyətində vətənpərvərlik rəmzi olan Tsui Yuanın xatirəsi ilə bağlıdır.

R.Abbasov bayramın tarixindən, maraqlı adət-ənənələrindən, həmçinin iştirakçıların əjdaha təsvirli qayıqlarda avarçəkmə üzrə festivalda yarışdığı bu gün barədə geniş məlumat verib. Konfutsi İnstitutunun direktoru Çində “Duan-u” bayramının “Şair Günü” kimi qəbul edildiyini xatırladıb, yüksək insani hiss-həyəcanlar, dərin düşüncələr, fəlsəfi ümumiləşdirmələr, ulduzların, fəsilələrin, suyun, çiçəklərin bədii rəmzləri ilə dolu Çin poeziyasından danışıb.

ADU Elmi xəbərlər

24 iyun 2023-cü il tarixində İyunun 21-də Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetində Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin təntənəli açılış mərasimi keçirilib.

Tədbiri giriş sözü ilə Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru İsmail Bautdinoviç Bayxanov açıb.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru Jalə Qəribova öz çıxışında Universitetin rektoru, akademik Kamal Abdullanın təbriklərini iştirakçıların diqqətinə çatdırıb.

Tədbirdə Çeçenistan Parlamentinin deputatı A.M.Naqəev, Çeçenistan Respublikasının milli siyasət, xarici əlaqələr, mətbuat və informasiya məsələləri üzrə nazir müavini M.B. Başırov, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin beynəlxalq əlaqələr üzrə katibi Səlim Babullaoglu, ADU-nun Təhsil-1 fakültəsinin dekanı F.Cahangirov və ADU-nun Pedaqogika kafedrasının müdiri N.Zeynalova Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetində Azərbaycan mədəniyyəti mərkəzinin açılmasının əhəmiyyətindən bəhs edib, hər iki universitetin rektorlarına minnətdarlıq ediblər.

Qeyd olunub ki, dünyanın çeşidli ölkələrindəki universitetlərdə Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzlərinin açılması ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullanın ideyası və xüsusi layihəsidir. İndiyə qədər dünyanın 6 ölkəsində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzləri açılıb.

Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetində açılmış Azərbaycan mədəniyyəti mərkəzi sayca yeddincidir.

ADU Elmi xəbərlər

17 iyul 2023-cü il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Əlcəzairin Naama Universitet Mərkəzinin rektoru Səfi Həbiblə görüş olub. Görüşdə universitetlər arasında əməkdaşlıq imkanlarının mövcudluğundan danışılıb.

Qeyd olunub ki, ADU-ya səfər öz əhəmiyyətinə və vacibliyinə görə fərqlənir. Səfərin məqsədlərindən danışan qonaq yeni əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması və müəllim-tələbə mübadiləsindən söhbət açıb.

Qonaq təmsil etdiyi universitetin fəaliyyət prinsipləri və mexanizmləri haqqında məlumat verib.

Naama Universitet Mərkəzində xarici dillərin öyrənilməsində yeni metod və yanaşmalardan istifadə olunur. Həmçinin ikili diplom layihəsindən danışan qonaq təhsil strukturundakı müasir tətbiqetmədən söhbət açıb.

Görüş zamanı elmi tədqiqat, elmi jurnalların çapı və birgə tədqiqatı məsələləri müzakirə olunub.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla ADU-da fəaliyyət göstərən dil və mədəniyyət mərkəzləri haqqında qonağa məlumat verib.

Qeyd olunub ki, qarşılıqlı şəkildə öyrənmə və təbliğətmə imkanları müsbət nəticələrini verməkdədir. Bunun nəticəsində ADU bu yaxınlarda QS beynəlxalq reyting cədvəlində 1600 universitet arasında Müasir dillər üzrə 300-cü yeri tutmuşdur.

Görüş gələcək elmi əməkdaşlıq imkanları və perspektivləri ətrafında müzakirələrlə davam edib.

ADU Elmi xəbərlər

08 avqust 2023-cü il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurası və ADU-nun birgə layihəsi olan "CLS Azərbaycan dili" (Önemli Dil Təqaüdü) proqramının bağlanış mərasimi keçirilib. Tədbirdə ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla, Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, həmçinin "CLS" proqramının Azərbaycan üzrə direktoru, dosent Jalə Qəribova, Amerikalı tələbələrlə iş üzrə rezident direktoru (RD) Korolina Saqer, Qrantlar və layihələr şöbəsinin müdiri Səbinə Feyzullayeva, Amerika mərkəzinin müdiri Şəhla Xudiyeva, layihə koordinatoru və müəllimi Ramiqə Şirəliyeva, müəllimlər- Hüzurə Ağayeva və Fidan Ələsgərova iştirak ediblər.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla tədbir iştirakçılarını salamlayıb. O, amerikalı tələbələrə proqramın başa çatması münasibətilə təbrik edib, həmçinin onları ADU-da təşkil olunan Multukulturalizm məktəbinə dəvət edib:

“Mən ümid edirəm ki, burada yaxşı zaman keçirdiniz. Azərbaycan dilinin öyrəndiniz. Bizim universitetin Multukulturalizm mərkəzi tərəfindən ildə iki dəfə- yay və qış fəslində iki həftə müddətində Multukulturalizm məktəbi təşkil olunur. Burada dünyanın bir çox ölkələrindən- Koreya, Yaponiya, İndoneziya, Almaniya, Gürcüstan, Rusiya və digər ölkələrdən olan tələbələr həmin dərslərdə iştirak edirlər. Tədris ərzində tələbələr Azərbaycanı əyani olaraq, daha yaxşı tanımaq şansı əldə edirlər.

Mən çox istərdim ki, siz də burada oxuduğunuz müddətdə həmin dərslərdə iştirak edəsiniz.”

Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, həmçinin “CLS” proqramının Azərbaycan üzrə direktoru dossent Jalə Qəribova layihə ilə bağlı məlumat verib, amerikalı tələbələri təbrik edib və təşəkkürlərini çatdırıb:

“8 həftə bir dilin incəliklərini öyrənmək üçün kifayət deyil. Lakin, mən sizin dərslərinizi müşahidə etdiyim müddətdə necə həvəs göstərdiyinizi gördüm. Bakıya gəldiyiniz növbəti mərhələlərdə bunu təkmilləşdirəcəyinizə inanıram. Onu da qeyd edirəm ki, bizim bu layihə tələbələrin nəticələrinə görə dünya ölkələri arasında ilk yerlərdədir. Layihənin başa çatması münasibəti ilə hamınızı təbrik edirəm. 2 ay ərzində amerikalı tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlərə, onların ailələrinə, rezident direktora, dil partnyorlarına, administrativ heyətə, ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurasına və universitetdə yaradılan imkanlara görə rektor Kamal Abdullaya təşəkkürümü bildirirəm.”

Amerika mərkəzinin müdiri Şəhla Xudiyeva çıxışı zamanı layihənin ərsəyə gəlməsində zəhməti keçən hər kəsə təşəkkürünü bildirib. “CLS Azərbaycan dili” (Önəmli Dil Təqaüdü) proqramının iştirakçılarına dilimizi öyrənmək üçün Azərbaycan dilində kinolar izləməyi tövsiyə edib. Çıxışının sonunda o, həmçinin Azərbaycanın mədəniyyətini və tarixini öyrənən, tədqiqat işləri aparmaq istəyən hər bir tələbəyə Amerika mərkəzi tərəfindən dəstək göstəriləcəyini dilə gətirib.

RD Korolina Saqer proqramın uğurla başa çatdığını söyləyib, yaradılan şəraitə görə rektor Kamal Abdullaya, Amerika mərkəzinə, tələbələrin ailələrinə və işin icrasında kömək edən digər şəxslərə təşəkkürünü bildirib.

Sonra amerikalı tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlər, həmçinin onları evlərində qonaq edən valideynlər və dil həmkarları öz fikirlərini bildiriblər.

Bağlanış mərasimində amerikalı tələbələrin Bakıda və rayonlarda müxtəlif tarixi abidələri ziyarəti zamanı və dərs müddətində lentə alınmış fotosəkillərdən ibarət videoçarx göstərilib.

Azərbaycan dilini öyrənən amerikalı tələbə və dil həmkarı tərəfindən Azərbaycan musiqisinin sədaları altında rəqs nümayiş olunub.

Sonda hədiyyələr təqdim olunub.

İyunun 13-də başlayan “CLS Azərbaycan dili” proqramı çərçivəsində 7 nəfər amerikalı tələbə 8 həftə ərzində Azərbaycan dilini öyrənib

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 19.09.2023.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 9,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com